



UURİİNTUYA DASHTSEREN



T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA
TEZİ

BOZKIR KAVİMLERİNDE İNANÇ
(BAŞLANGIÇTAN XIII. YÜZYILA KADAR)

UURİİNTUYA DASHTSEREN

TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

KASIM 2021

KASIM 2021

TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI



**BOZKIR KAVİMLERİNDE İNANÇ
(BAŞLANGIÇTAN XIII. YÜZYILA KADAR)**

Uuriintuya DASHTSEREN

**DOKTORA TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

KASIM 2021

ETİK BEYAN

Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları, akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Uurintuya DASHTSEREN

05/11/2021

BOZKIR KAVİMLERİNDE İNANÇ **(BAŞLANGIÇTAN XIII. YÜZYILA KADAR)**

(Doktora Tezi)

Uuriintuya DASHTSEREN

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Kasım 2021

ÖZET

Bu çalışmanın konusu, “Eski Bozkır Kavimleri’nde İnanç” olarak belirlenmiştir. Bozkır topluluklarının kadim unsurlarından biri olan inanç düşüncesinin ortaya koyulduğu bu çalışma, giriş kısmının haricinde dört bölümde ele alınmıştır. Eski Bozkır Kavimleri’nin İnanç Düşünceleri üzerine yapılan çalışmanın tahlil edildiği giriş bölümünde, çalışmanın çerçevesini belirleyen konu hakkında yazılmış olan kitaplar ve araştırmalar incelenmiş olup, özellikle eski metinleri içeren birincil kaynaklar üzerinde durulmuştur. Eski Bozkır Kavimleri’nin inanç düşüncesindeki gelişimler ele alınıp, incelenmeye ve değerlendirmeye çalışılmıştır. Bu hususta incelenen ve üzerine çalıştığımız birinci ve ikinci bölümde, Bozkır Kavimleri’nin inanç düşüncesinde kültürün ne şekilde yer aldığı, misyonu, inançların anlatılardaki rolleri detaylı bir şekilde analiz edilmeye çalışılmıştır. Arkeolojik araştırmaların yanısıra yabancı milletlerin kaynakları ve sözlü kaynaklardan başlayıp, özellikle yazılı kaynaklar üzerinde durulmuştur. Bozkır Kavimleri’nin inançları kapsamında, halk arasındaki inanışlar ve eski toplulukların sosyal hayatında yer alan çeşitli inanç ve geleneklerin yeri ve önemi hakkında tespitler ve değerlendirmeler dikkate alınmıştır. Bunun yanında farklı dönem ve coğrafyalardaki örnekler ile söz konusu değerlendirmeler üçüncü bölümde detaylı bir şekilde izah edilmeye çalışılmıştır. Bozkır Kavimleri’nin inançları haline gelen, kültürü ile içiçe geçmiş olan gelenekleri ile ilgili hatırı sayılır miktarda tören ve uygulamalar, konunun daha iyi anlaşılması için gözler önüne serilmeye çalışılmıştır. Yaygın kanaate göre, Eski Bozkır Kavimleri’nin inanç sisteminin başlangıcının daha Eskiçağlar’a ait bir kültür unsuru olarak düşünülmesi gerektiği kabul edilmektedir. Bu yaygın düşüncenin örneklerle ispatlanmaya çalışıldığı tezin son bölümünde; Orta Asya’daki Eski Bozkır Kavimleri’nden olan Hun, Türk, Uygur ve Moğol Dönemleri’ne ait bazı arkeolojik araştırmaların sonuçları üzerine ortaya çıkan durum ve düşünceler vurgulanmıştır. Çalışmanın ana amacı Eski Bozkır Kavimleri’nin inanç sistemi üzerine bugüne dek yapılan çalışmalar ışığında incelemelerde bulunarak farklı bir bakış açısı getirmektir. Bu doğrultuda, Eski Bozkır Kavimleri arasında yüzyıllar boyunca uygulanmış olan çeşitli dini gelenekler ve törenler üzerine değerlendirmeler yapılmıştır.

Bilim Kodu : 1108
Anahtar Kelimeler : İnanç, Gelenek, Kültür, Orta Asya, Bozkır Kavimleri
Sayfa Adedi : 223
Tez Danışmanı : Prof. Dr. İlhami DURMUŞ

**BELIEFS OF THE ANCIENT STEPPE TRIBES
(FROM THE BEGINNING TO THE 13TH CENTURY AD)**

(Ph. D. Thesis)

Uuriintuya DASHTSEREN

GAZİ UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES

November 2021

ABSTRACT

The subject of this study was determined as “Belief in the Ancient Steppe Tribes”. This study, in which the idea of belief, which is one of the ancient elements of steppe communities, is revealed, has been discussed in four chapters apart from the introduction. In the introductory part, where the studies on the Faith Thoughts of the Ancient Steppe Tribes are analyzed, the books and researches written on the subject that determine the framework of the study are examined, and the primary sources including the ancient texts are emphasized. The developments in the belief thought of the Ancient Steppe Tribes were discussed, examined and evaluated. In the first and second chapters, which are examined and studied on this issue, it has been tried to analyze in detail how the cults took place in the belief thought of the Steppe Tribes, their mission and the roles of beliefs in the narratives. In addition to archaeological researches, the sources of foreign nations and oral sources, especially written sources, are emphasized. Within the scope of the beliefs of the Steppe Tribes, the beliefs among the people and the place and importance of various beliefs and traditions in the social life of the ancient communities were taken into consideration. In addition, examples from different periods and geographies and the evaluations in question are tried to be explained in detail in the third chapter. Considerable amount of ceremonies and practices related to the traditions of the Steppe Tribes, which have become their beliefs and are intertwined with their culture, have been tried to be revealed for a better understanding of the subject. According to the common opinion, it is accepted that the beginning of the belief system of the Ancient Steppe Tribes should be considered as a cultural element belonging to the Ancient Ages. In the last part of the thesis, in which this common idea is tried to be proven with examples, the situation and thoughts that emerged on the results of some archaeological researches belonging to the Hun, Turkish, Uyghur and Mongolian Periods, which are the Ancient Steppe Tribes in Central Asia, are emphasized. The main purpose of the study is to bring a different perspective by examining the belief system of the Ancient Steppe Tribes in the light of the studies done so far. In this direction, evaluations have been made on various religious traditions and ceremonies that have been practiced for centuries among the Ancient Steppe Tribes.

Science Code : 1108
Key Word : Belief, Tradition, Culture, Middle Asia, Steppe Tribes
Page Number : 223
Supervisor : Prof. Dr. İlhami DURMUŞ

TEŞEKKÜR

Doktora eğitimim ve çalışmalarım süresince tecrübe ve bilgilerinden yararlandığım, bana tüm çalışmam boyunca destek ve emeklerini esirgemeyen danışman hocam Sayın Prof. Dr. İlhami DURMUŞ'a teşekkürlerimi sunarım.

Yine çalışmamda fikir ve önerileriyle katkı sağlayan değerli hocam Prof. Dr. Ekrem KALAN'a teşekkürü bir borç bilirim. Bunun yanında tüm bölüm hocalarına, süreç boyunca yanımda olan arkadaşım Tuğçe HORUNLU'ya teşekkür eder, çalışmanın tüm ilgililere faydalı olmasını dilerim.



İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALARIN LİSTESİ	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ESKİ BOZKIR KAVİMLERİ'NDE TOPRAK VE GÖK CİSİMLERİNE AİT KÜLTLER

1.1. Eski Bozkır Kavimleri'nde Gök ve Toprak Kültü	9
1.1.1. Gök Tanrı İnancı	10
1.1.2. Moğollar'da “Göksel Okuma” Eğitimi	20
1.1.3. Toprak Kültü	21
1.1.4. Moğolistan'daki Dağ İsmi ve Özelliği	24
1.2. Güneş, Yıldız, Ay Kültleri	27
1.2.1. Yedi Tanrı Yıldız İnancı	37
1.2.2. Altın Kazık Yıldızı	38
1.2.3. Miçid Yıldız	39
1.2.4. Miçid Kelimesinin Kökeni	42
1.2.5. Huhdei Mergen Yıldızı	43
1.2.6. Huhdei Mergen İsmi Hakkında	44

İKİNCİ BÖLÜM

ESKİ BOZKIR KAVİMLERİNDE TABİAT KÜLTLERİ

2.1. Dağ Kültü ve Ovoo Yığma Geleneği	47
2.1.1. Ovoo Kurma Geleneği	53

Sayfa

2.1.2. Dağ Kültüne Ait Kurban Sunma Geleneği.....	55
2.1.3. Gök Tanrı İnancı ve Toprak Kültü.....	59
2.1.4. Dağ Kültü ve Ovoo Yığma Geleneğinin Temel Anlamı.....	60
2.1.5. Dağ ve Ovoo Kültürlere Ait Dini Eserler.....	61
2.1.6. Eski Bozkır Kavimlerinde Dağ Kültü.....	67
2.2. Su ve Ağaç Kültü.....	76
2.2.1. Taş Kültü.....	83
2.2.2. Zad (Büyü) Taş Çeşitleri.....	89
2.2.3. Eski Türk İnancısında Taş.....	92
2.2.4 ‘Zad’ Kelimesinin Kökeni.....	97

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM**ATALAR KÜLTÜ VE HAYVAN TOTEMİ**

3.1. Atalara Kurban Sunma Geleneği.....	101
3.1.1. Geyik ve Atalar Kültü.....	105
3.1.2. Moğolistan Bölgesindeki Geyik Heykelleri Üzerine Genel Araştırmalar.....	106
3.1.3. Geyik Tasviri Hakkında.....	108
3.1.4. Eski Bozkır Kavimlerinde Kurt.....	112
3.1.5. Kurdun Gök Tanrı ile Bağlantısı.....	114
3.1.6. Cengiz Han’ın Atasının Börteçine Olması Hakkında.....	116
3.1.7. Eski Bozkır Kavimlerinde At.....	118
3.1.8. At Yetiştirilmesi.....	118
3.1.9. Köpek Kültü.....	122
3.2. Eski Bozkır Kavimleri’nde Mezar Kültürü.....	127
3.2.1. Mezar Taşı Hakkında.....	129
3.2.2. Portre ve Atalar Kültü.....	131
3.3. Orta Asya’da Ateş Kültü.....	133

Sayfa

3.3.1. Moğollar'da Ateş Kültü	135
3.3.2. Moğollar'ın Ateşle İlgili Törenleri.....	138
3.3.3. Kurban Sırasında Yapılması Gereken İşlemler	139
3.3.4. Kırmızı Rengi Hakkında	141
3.3.5. Ateş Tanrısı'nın Yaratılışı ve Ateşe Kurban Sunma Geleneği	144

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM**ESKİ BOZKIR KAVİMLERİNE AİT ARKEOLOJİK VERİLER ÜZERİNE
DEĞERLENDİRME (TARİH ÖNCESİNDEN XIII. YY. KADAR)**

4.1. Orta Asya'nın Paleolitik Petroglifleri (MÖ 15000-8000).....	147
4.1.1. Bronz Dönemi Dörtgen Mezarlar (MÖ III. –I. Bin)	149
4.1.2. Kereksür ve Geyik Heykelleri (M.Ö. II-I. bin)	152
4.1.3. Kurban Törenleri Hakkında	154
4.1.4. Kaya Resimleri.....	154
4.1.5. Bronz Dönemi İnsanlarının İnanç Düşünceleri.....	158
4.2. Eski Bozkır Kavimlerine Ait Arkeolojik Anıtlar	159
4.2.1. Hun ve Göktürk Dönemi'ne Ait Arkeolojik Verilerin Üzerine Değerlendirme (MÖ III.- II. Bin).....	159
4.2.2. Hun Kurganları.....	160
4.2.3. Hunlar'ın Öbür Dünya Hakkındaki Görüşü	163
4.2.4. Mezarlara Gömülü Hayvanlarla İlgili Genel Bir Çalışma	165
4.2.5. Göktürk Dönemine Ait Arkeolojik Veriler (VI.-VIII. Yüzyıllar).....	167
4.2.6. Göktürk Kurganları	168
4.2.7. Göktürk Dönemi Heykelleri.....	170
4.3. Uygur ve Moğol Dönemlere Ait Arkeolojik Veriler (VIII-XII).....	174
4.3.1. Uygurlara Ait Kurganlar ve Kentler	174
4.3.2. XIII. Yüzyıla Ait Arkeolojik Veriler (Eski Kentler).....	176
4.3.3. Moğol İmparatorluğu Dönemi Mezarları.....	178

Sayfa

4.3.4. Moğolistan Coğrafyasında İnsan Figürlü Taşlarının Yayılımı	178
4.3.5. Bronz Dönemi Heykelleri	179
4.3.6. Türk Dönemi Taş Heykelleri	180
4.3.7. Uygur Dönemi Taş Heykelleri	180
4.3.8. K'itan Dönemi Taş Heykelleri	181
4.3.9. Moğol Dönemi Taş Heykelleri.....	181
4.4. Orta Asya Kavimlerinde Antik Sanat	182
4.4.1. Shunkhlai Dağı.....	183
4.4.2. Deve ve Geyik.....	183
4.4.3. Moğol Altay'daki Kaya Mezarları	185
4.4.4. Cengiz Han'ın At Kuyruğu Tuğu.....	186
4.4.5. Tuğa Kurban Sunma Geleneği	186
SONUÇ	189
KAYNAKÇA.....	195
EKLER.....	213
EK-1. Haritalar.....	214
EK-2. Görseller	218
ÖZGEÇMİŞ	223

KISALTMALARIN LİSTESİ

Bu çalışmada kullanılmış bazı simgeler ve kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
a.g.e.	: Adı geçen eser
Bkz.	: bakınız
c.	: cilt
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
Haz.	: Hazırlayan
İ.A.	: İslam Ansiklopedisi
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
MGT.	: Moğolların Gizli Tarihi
s.	: sayfa
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: ve benzeri
Vs.	: ve saire
Yay.	: Yayımlı
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

Orta Asya'daki Eski Bozkır Kavimleri; tarihleri boyunca birbirinden farklı birçok dinin ve inanç sisteminin etkisi altında kalmıştır. Eski Bozkır Kavimleri'nin inanç sistemleri; Atalar kültü, Tabiat kültleri ve Gök Tanrı kültü olmak üzere üçlü dini kavramlardan oluşmaktadır. Bunlardan Atalar kültü'nün, en köklü ve en eski inançlardan birisi olduğu söylenebilir. Bilimadamları, eski dinlerin kökenlerinin Üst Paleolitik Dönem'e kadar izlenebileceğini öne sürmektedirler. Buzul Çağı'nın başlamasıyla birlikte kadim insanlar mağaralara sığınmaya, ateş yakmaya, kıyafet giymeye ve ölülerini gömmeye başlamışlar. Sonrasında Tunç Çağı boyunca etnik köken hakkındaki efsaneler daha yaygın hale geldiği için, inanç ve dini sistemde değişikliklere yol açmıştır.

Eski Bozkır Kavimleri'nin genel inancına göre, doğada kutsal unsurlar bulunmaktadır. Eski bozkır toplumları sosyo-kültürel hayatlarında inanç ve gelenekleri bir araç olarak değil, saygı duyulan bir unsur olarak görmüşlerdir. Doğa ile kurulan bu ilişki insan-tabiat bütünleşmesinin eşsiz numunelerini sunmuşlardır. Eliade'ye göre dünyanın neresinde olursa olsun bütün insan toplulukları yaratıcı yüce bir güce inanmışlardır. Bu yüce yaratıcı inancı genelde “Gök” ile birlikte anılmıştır. Buna Moğollar “Tengri”, Buryatlar “Tengeri”, Tatarlar “Töngere”, Yakutlar “Tangara” derler. Eski Türkler de tarihin her döneminde Tengri dedikleri bir yaratıcı güce inanmışlardır. Gök Tanrı inancı, bütün bozkır kavimlerinin ana kültürüdür. Bu kült Hunlar, Göktürkler, Uygurlar gibi toplulukların inanç sisteminin başında yer almaktadır. Her toplumda kutsî saydıkları ve derin bir saygıyla uydukları örf ve âdetler bulunmaktadır. Tarihte inançsız (dinsiz) yaşayan toplum görülmemiştir. İnsanlık tarihi boyunca inanç ve din kavramları hakkında çeşitli tanımlar yapılmıştır. Din; “Tanrı'ya doğaüstü güçlere, çeşitli kutsal varlıklara, inanmayı ve tapınmayı sistemleştiren toplumsal kurum” olarak tanımlanabilir.

Din, birleştirici ve toparlayıcı bir faktör olarak da toplumlarda önemli bir vazife görür. O zaman birbirine yabancı olan insanlar, tek fikir ve tek duygu etrafında birbirleriyle kaynaşır ve bir bütün meydana getirirler (Pazarlı, 1993: 37, 38).

İnanç ise; Tanrı'ya, bir dine inanma, iman, itikat, birine duyulan güven inanma duygusudur (TDK, 1998: 1080). İnanç; sözlük anlamı ile “kişice ya da toplumca, bir

düşüncenin bir olgunun bir nesnenin, bir varlığın gerçek olduğunun kabul edilmesi” demektir (Boratav, 1994: 7).

Eski Bozkır Kavimleri’nin en yaygın ve en uzun süreli olarak benimsendikleri inanç, Gök Tanrı inancıdır. Gök Tanrı inanç sistemine sahip topluluklarda yer ve su kültleri önemli bir yer teşkil etmektedir. Başlangıçta inanç sistemi, totem hayvanları tarafından şekillendiyse de, söz edildiği döneme gelince gökyüzü ile doğrudan temas nedeniyle totem hayvanlarının efsanevi konumu yardımcı hale gelmiştir. Bilimadamları bu dönemi Orta Asya Şamanizm’inin gelişiminin başlangıcı olarak görmektedirler. “Gök Tanrı İnancı” kavramı bu dönemin mitlerinde kök salmaya başlamıştır. Animizm gibi insanlığı etkileyen ilk inançlardan biri olan Totemizm’in önemli unsuru hayvanlardan oluşmaktadır. Çünkü bütün topluluklar bazı hayvanları kutsal saymışlardır. Mesela, Eski Türklerde değerli görülen hayvanların başında kurt gelir. Hunlar Dönemi’nde atalar kültü haline gelmiştir (Çoruhlu, 1998: 111). Bunun yanı sıra hayvan totemi en çok avcılıkla geçinen ilkel toplumlarda görülmektedir. Ama tüm dinlerin kaynağında bulunan Totemizm, tanrı vazifesi görmemiştir. Öte yandan, totemizmin toplum üzerindeki etkisi bazı açılardan güçlü kalmış, bu nedenle bu döneme Totemizm Sonrası Dönem denmektedir. Başka bir deyişle, geçiş ve gerileme dönemi diyebiliriz. Tarihi olaylara bakıldığında, Tunç Çağı boyunca, aşiret örgütü gelişimin bir sonraki aşamasına, ataerkil eksogamiye dayalı aşiretçiliğe geçmiştir. Bu dönemde totemizm, göçebe kabileler arasında atalara tapınmada önemli bir rol oynarken, diğer yerlerde kabile koruyucu muska olarak kalmıştır. Dünyaca ünlü totemin klasik formu olan köpek veya kurdun mitolojik dağılımına göre, Üst Paleolitik Dönem de yaşayan insanlar, köpekleri evcilleştirmeye başladılar ve totemizm ortaya çıktığından hayvanlar idol olmakla birlikte ağaç, kaya ve sular da ruhlar olduğuna inanılmaya başladığı için Animizm ortaya çıkmıştır (Barton, 1940: 136). Örneğin; Animizmde ağaç kutsaldır. Ruhunun olduğuna inanılır. Bozkır topluluklarında da ağaç ve ateş kültleri önemlidir. Daha pek çok örneklerini verebileceğimiz bu unsurlarda Animizmin etkilerini görmek mümkündür.

Tarih ilminin en önemli dayanak noktası kaynaktır. Tarihi kaynaklar içerisinde yazılı olanlar esas kabul edilir. Eski Bozkır Kavimleri’nin inanç düşüncelerine ait kaynakların sınırlı olmasına rağmen, yazılı kaynaklar ve arkeolojik araştırmalar üzerine tetkik ve taramalar neticesinde önemli bulgular elde edilmiştir. Başta Hun, Göktürk, Uygur ve Moğol Dönemi’ne ait yazıtları/ kitapları muhteva bakımından incelenmiştir. Kaynaklar içerisinde Tarihöncesi Dönem’e ve Moğol Dönemi’ne ait olan arkeolojik veriler önemli örnekler olarak

karşımıza çıkmaktadır. Bunun dışında başka dillerdeki kaynaklardan eski Moğolca, Rusça, İngilizce, Tibetçe, Mançuca, Türkçe yazılan kaynaklar da birçok katkıda bulunmuştur.

Çalışmamızın temel amacı ise, Eski Bozkır Kavimleri'nin kültürel hayatlarında büyük önem taşıyan ve saygı duyulan eski inanç ve geleneklerin gelişimi ve özelliklerini arkeolojik buluntular ve kanıtlar ile ortaya koymaktır. Çalışmamıza özgün değer katan en önemli husus, bu çalışmanın, eski bozkır topluluklarının inanç ve geleneklerinin özelliklerini, Tarihöncesi Dönem'den XIII. yüzyıla kadar geniş ölçüde kıyaslama yapılmaktadır. Bununla birlikte, şimdiye kadar gerçekleştirilen çalışmalara göre, daha derin ve net şekilde ele alınacaktır. Arkeolojik araştırmaları dikkate alarak incelemeyi amaçlayan bu araştırma, aynı zamanda Eski Bozkır Kavimleri'nin kültürel etkisini incelemesi bakımından da "özgün" bir değere sahiptir. Bu eylemle eski göçebelerin zihniyetini, karşılıklı bağımlılıklarını ve dünya görüşlerini tarihsel bir bakış açısıyla keşfetmek mümkün olacaktır.

Moğollar'ın entelektüel yaşam tarihinin incelenmesi 19.yüzyılın sonlarında başlamış ve bu yönüyle akademik ilgi alanı haline gelmiştir. Örneğin Dorj Banzarov'un "Moğollarda Kara Büyü" metni bu alanda yapılan ilk araştırma olarak görünür. G.D. Sanjeev, N. Poppe, Ts. Jamsranov'ların Şaman kutsal kitapların kurban çalışması, W. Heissig, "Moğolların Gök Tanrı İnancı", G. Tucei, "Tibet ve Moğol Dinleri" (1970), bu alandaki araştırmalara önemli bir katkı sunmuştur. Batı literatürüne bakıldığında, Fransız akademisyen J.P. Roux (1984), M.D. Even (1992), Rowert Amayon (1990), Moğol Şamanizmi üzerine bilimsel makaleler yazmış olmaları görülmektedir. İngiliz bilimadamı Ch. Bawden, C. Humphrey ve İç Moğol bilimadamlarının araştırmaları da yer almaktadırlar. Bunun dışında Sainjargal, Sharalday (1983), H. Buyanbat (1985), D. Mansan (1990), L.Hurtsbaatar (1991), Yonsog (1992), Hurelshaa, Bai Tsui Ing, Nachin (1998), Nyamaa (1999) gibi İç Moğol araştırmacılar da Şamanizm üzerine çalışmalarını yayımlamışlardır. Daha sonra Buryat bilimadamlarından İ.A. Manjigeev (1978), T.M. Mihaylov (1980, 1987), D.S. Dugarov'ların (1989) Eski Bozkır Kavimleri'nin inanç düşüncesinin üzerine çalışmaları gelir. Ardından B. Rençin, "Moğol Şamanik Metni" (1959, 1961, 1975) adında bir kitap yayımlamıştır. Bunların dışında bu sahada çalışmış olan Moğol bir bilimadamı Ch. Dalai tarafından (1957) yazılmış Moğol Şamanizmi üzerine bir monografi önemli bir yer tutar. Şu ana kadar neşredilmiş araştırma ve çalışmalardan yola çıkılarak yapılan taramalar sonucunda, Eski Bozkır Kavimleri'nin inanç düşüncesine dair bir tarih eseri kaleme almış tarihçiler olarak Ch. Dalai, S. Badamkhatan, O. Purew, S. Dulam, D. Bum-Ochir, G. Sukhbaatar, B. Rinçen, Ts.

Damdinsuren tespit edilmiştir. Bu çalışmalar arasında O. Purew'in yaptığı kapsamlı bir derleme olan Moğol Şamanizmini inceleyen bir eser 1998'de neşredilmiştir. Onun çalışmasının kapsamı ve topladığı kanıtlar, bu alanda şimdiye kadar yayınlanmış en büyük eserler arasındadır. Aynı mecrada, S. Dulam'ın "Mongol Belgedel Zui" (1992), D. Bum-Ochir'in "Mongol Buugiin Zan Uil" (2002) çalışmalarıyla da bu alandaki literatüre katkı sunulmaya devam edilmiştir. Günümüze kadar geleneksel Moğol dini üzerine araştırmalar devam etmektedir, ancak Eskiçağ Dönemi insanların dünya görüşü hakkında kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. Moğolistan coğrafyasında Tarihöncesi Dönem'de yaşamış olan eski insanların dünya görüşlerinin incelenmesi büyük ölçüde ihmal edilmiş olsa da Moğol tarihi literatüründe kısaca bahsedilmiştir (MU'ün Tuuh, 1966). Moğollar'ın eski geleneksel inancı hakkında bilimadamı Sukhbaatar, antik tarih çalışmasına yansıtmıştır. Onun araştırmalarına göre eski göçebe ritüelleri, cenaze ve günlük ritüelleri tarafından kanıtlandığı üzere Hun Dönemi'ne kadar uzanmaktadır (Sukhbaatar, 1970, 1980, 1992). Ayrıca, Tarih Enstitüsü'nün eski araştırma çalışmasında eski Moğollar'ın dininin kökeni ve Moğolların yaşam tarzı açıkça belirtilmiştir (Mongolchudiin A.A Soyol, 2006: 123 135). Eski geleneksel ibadetin bir diğer önemli konusu olan mitolojik düşünce, eski insanların dünya görüşünün temelini oluşturduğu için uzun zamandır bilimadamlarının ilgisini çekmektedir. Moğol mitolojik düşünce tarihi, yalnızca folklor açısından değil, aynı zamanda tarih açısından da büyük ölçüde dokunulmadan kalmaktadır. Mitolojik düşüncenin tarihi araştırması, folklor çalışmalarına kadar uzanmakta ve bu konuda dinsel ve davranışsal araştırmalar, Rinçen ve Damdinsuren'in araştırmacılarının sıkı çalışmaları sonucunda yüzyılların geleneksel dini ve ritüel araştırmaları olarak yayınlanmıştır. Bunun dışında Moğol bilimadamı Dulam'ın gelenek ve reform tarihi üzerine yaptığı özel çalışma, bu alandaki en önemli çalışmalardan biridir. Son yıllarda İç Moğol araştırmacıları tarafından inanç gelenekleri konu başlıklı bazı çalışmalar da yapılmıştır. Bunlar dışında eski Türkler'in inancı hakkındaki çalışmalar, XIX. yüzyılda Rus âlimi W. Radloff ile başlamıştır. Özellikle Doğu Türkistan'ın Gansu bölgesinde yaşayan Türk halklarının yaşam tarzlarını ve inançlarını araştırmak amacıyla çalışmalar yapan Rus gezgin ve bilimadamları olmuştur. Bunlar: G. N. Potanin, S. F. Oldendurg, N. F. Katanov'dur. S. E. Malov kendinden öncekilerin yaptıkları gibi değişik muhtevalı materyalleri toplayarak, "yada" taşı hakkında, örf adetler, halk inanç ve belirtileri hakkında; Doğu Türkistan'daki erkek ve kadın isimlerini, nehir ve dağ adlarını, yer adlarını, ay, gün, bayramların isimleri hakkında bilgiler toparlamıştır. S. E. Malov'un "yada" taşı hakkındaki yazıları incelendiği takdirde şöyle bir sonuç çıkmaktadır; hava durumunu değiştirme, yağmur indirme töreni merasiminin Şaman kökenli olduğu sembolik olarak

kabul edilebilir. Fakat “yada” taşıyla ilgili büyü karakteri taşıyan tören ve merasimlerin temelinde diğer tabiat kültleri de yatmaktadır. Moğolistan bölgesinde bulunan Eski Bozkır Kavimleri’nden kalıntıları olan yazılı anıtlar, taş heykeller, mezarlar, kaya resimleri birçok bilimadamı tarafından incelenmiştir. İlk sırada, L. A. Evtyuhova’nın 1952’de yayımlanan “Güney Sibirya ve Moğol Taş Heykelleri” eseri yer almaktadır. 1990’lı yılların ortalarına kadar geniş kapsamlı çalışmalar yayımlanmamasına rağmen Rus V. V. Volkov, E. A. Novgorodova, V. D. Kubarev, S. G. Klyashorniy’ların çalışmaları bu alana katkıda bulunmuştur.

Eski Türk dinine ait olan Atalar kültü, Dağ kültü ve Ağaç kültü gibi bütün bu kültler aslen Gök Tanrı dininin rükünleri olmasına rağmen zaman içerisinde Şamanist bir yapıya dönüşmüştür. Türkiye’de ise, eski dini inanç üzerindeki çalışmalar, Osmanlı İmparatorluğu’nun son zamanlarındaki Türkçülük akımlarıyla beraber başlamış, ilk defa Ziya Gökalp bu konuda araştırmalar yapmıştır. O, Durkheim’in etkisiyle Eski Türkler’in dininin Totemizm ve Natürizm safhalarından geçtiğini ileri sürmüştür. Z. Gökalp’in “Türk Töresi” ve “Türk Medeniyet Tarihi” isimli kitaplarında Türkler’in Dini Tarihi hakkında bilgiler verilmiştir (Gökalp, 2005: 34 35). Bu konu ile ilgilenenlerin başında Fuat Köprülü, Abdülkadir İnan, İbrahim Kafesoğlu, Hikmet Tanyu, Bahaeddin Ögel gelmektedir. Fuad Köprülü, “Osmanlı’nın Etnik Kökeni” ve “Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar” adlı eserlerinde Eski Türk dini olan Gök Tanrı dininin de etkilerine değinmiştir. Abdülkadir İnan’ın da “Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar” adlı eserinde; Şamanizm’i Türkler’in eski dini olarak adlandırmıştır (İnan, 2000). Bir başka araştırmacı olarak Cemal Şener “Şamanizm Türkler’in İslamiyet’ten Önceki Dini” adlı eserinde başlığından da anlaşılacağı gibi tezi savunmuştur. Eserinde, Şamanizm’in insanlığın en eski dinlerinden biri olduğundan bahsetmiştir (Şener, 2003: 18). Şamanizm’in bir din olduğu düşüncesine İlhan Başgöz’ün “Türk Halk Hikâyelerinde Rüya Motifi ve Şamanlığa Giriş” isimli incelemesinde Türkler’in İslamiyet’i kabul etmelerinden önceki inançları olan Şamanizm olduğu vurgulanmıştır. Anlaşılacağı gibi Türkler’in eski dininin Şamanizm ve hatta Totemizm olduğunu iddia eden daha pek çok araştırmacıdan bahsetmek mümkündür. Şamanizm sözcüğü Tunguzca’daki şaman isminden gelmektedir. Yakutça ojun, Moğolca böğö ve udagan, Buryatça udayan, Türkçe-Tatarca Kam olarak geçmektedir (Eliade, 1999: 22). Kafesoğlu “Türk Milli Kültürü” adlı eserinde Şamanlığın ruhlarla ve ruhlar alemiyle uğraşan bir inanış sistemi olması, onun eski Türk halk inancının üzerine yayılmasına bir din sağlamlığı kazanmasına sebep olmuştur (Kafesoğlu, 1997: 300). Batı dünyasından Jean Paul

Roux, “Şamanizm bir din değil bir tekniktir” demiştir (Roux, 2006: 59). Din tarihi konusunda dışarıda yapılan en önemli çalışmalardan biri, Mircae Eliade’nin Şamanizm konusundaki yaptığı çalışmadır. “Şamanizm ve Vecdin Arkaik Teknikleri” ismini taşıyan eser, bu alanda yapılmış en ciddi çalışmalardan biridir (Eliade, 1951). Yine Eliade’nin Dini İnançlar ve Fikirler Tarihi isimli eserinin III. Cildinde Türkler’in dini tarihi ile ilgili çok değerli bilgiler verilmektedir. Yine Batı’da dikkatimizi çeken diğer önemli bir çalışma da Jean- Paul Roux’un Türkler’in ve Moğollar’ın Dini hakkında yazdığı kitaptır. Diğer yandan Türk dini tarihi konusunda önemli malzemeler neşreden ve tercüme eden L. Bazin, büyü ve büyücülük konusunda inceleme yapan J. Castagne, Budizm ile Türklerin ilişkisini inceleyen V. Gabain, Tibet ve Moğolların dini konusunda araştırma yapan Heissig, Türk dini tarihi konusunda yeni bir araştırma yayınlayan Lev Nikoloyeviç Gumilev burada zikredilmelidir. Din tarihinde İskoçyalı bilgin Andrew Lang’ın en ilkel kabilelerde keşfettiği “Büyük Tanrılar” fikri, daha sonra Wilhem Schimdt tarafından geliştirilmiş “Der Ursprung Der Gottesidee: Tanrı Fikrinin Kökeni” isimli eserinde, ilkel dinlerde Büyük Tanrı inancının varlığını savunmuş ve insanlığın ilk dininin, Monoteizme dayandığını ileri sürmüştür (Eliade, 1990: 26). Schimdt’e göre, gökte yaşadığına inanılan, iyiliksever, her şeyi bilen yaratıcı ve ebedi bir “Büyük Tanrı” bulunmaktadır. Sonuç olarak eski dini tarihin üzerinde ciddi ve kapsamlı çalışmaların yapılması gerekmektedir.

Çalışmamızda araştırmanın amacına hizmet edecek şekilde karma bir yöntem takip edilmiştir. Bu bağlamda temel kaynaklardan “literatür taraması”, niteliksel araştırma olmak üzere yazılı kaynaklar, sözlü kaynaklar, arkeolojik kalıntılar incelenerek, analiz ve sentez yapılarak açıklanmaya çalışılmıştır. Elde edilen veriler, sonuç kısmında değerlendirilmiştir.

Orta Asya’daki Eski Bozkır Kavimleri’nin inanç düşüncelerine ait kaynaklar arasında arkeolojik, etnografik, sözlü ve yazılı kaynaklar yer almaktadır. Bu arkeolojik ve diğer kaynaklar sadece Moğolistan’dan değil, aynı zamanda Orta Asya’da hüküm sürmüş olan göçebe kavimlerin bırakmış oldukları kalıntılara ve anıtlara dayanmaktadır. Moğolistan’daki Eski Bozkır Kavimleri’nin inançları üzerine araştırma kaynakları, Taş Devri anıtlarından başlayarak geyik heykelleri ve geleneksel ritüellerden, sözlü ve yazılı kaynaklara kadar uzanmaktadır. Yazılı ve arkeolojik kaynaklara dayanarak Eski Bozkır Kavimleri’nin inanç düşüncesi ve dünya görüşünün özelliklerini ortaya çıkarmak için, Batı ve Doğu halklarının tarihi, kültürel kaynakları ve malzemeleri kullanılmıştır.

1. Orta Asya'daki Eski Bozkır Kavimleri'nin inanç sistemi üzerinde, gerçek temel kaynaklara dayalı olarak bilimsel görüş ve sonuç çıkarmaya çalışılmıştır.
2. Eski Bozkır Kavimleri'nin güneş, ay ve yıldızların hareketini, çeşitli doğa olaylarının nedenlerine nasıl bağladığına ışık tutmayı amaçlamaktadır. Örneğin, konuya ilgili antik mitlerin üzerine analiz ederek anlamları belirlenmeye çalışılmıştır.
3. Eski Bozkır Kavimleri'nin dini inanç düşüncelerinin tarihsel özellikleri ve karşılıklı ilişkileri tanımlanmaya çalışılmıştır.
4. Göklere ve yere tapınmayı, güneşe, aya ve yıldızlara tapınmayı, yada taşı (zad) inançlarının üzerine Tengrizm'in bakış açısına göre açıklama yapılmıştır.
5. Moğollar'ın Totemizminin tezahürleri, kurt sembolü ile analiz etmeye ve göksel ideoloji doğrultusunda yeni fikirler üretilmiştir.
6. Eski Bozkır Kavimleri'nin inanç düşüncesi ve dünya görüşü hakkında açıklama yaparken, geleneksel ve tarihsel kelimelerinin orijinal anlamı ve sembolizmi kullanılmıştır.
7. "Atalar Kültü" bağlamında geyik heykelleri, portre ve insan figürlü taşlarıyla bağlantılı olarak yeni bir şekilde yorumlama çabası içinde değerlendirilmiştir.
8. Eski Bozkır Kavimleri'nin inanç düşüncesi kapsamında, Tarihöncesi Dönem'den XIII. Yüzyıla kadar kaya resimleri başta olmak üzere diğer arkeolojik verilerin üzerinde inceleme ve yorum yapılmıştır.

Bu çalışmada, Eski Bozkır Kavimleri'nin geleneksel inancı olan yeryüzü, toprak, dağlar, gezegenler, totemlerin ve Atalar kültü gibi çeşitli ibadetlerin, yani antik göçebe dinlerinin önemini kanıtlamak için etnografik ve tarihi arkeolojik kanıtlarıyla ispatlamayı planlamaktayız. Bu çalışmamızın yukarıda söz ettiğimiz alandaki kapsamlı bir çalışmanın başlangıcı olduğunu düşünmekteyiz.



BİRİNCİ BÖLÜM

ESKİ BOZKIR KAVİMLERİ'NDE TOPRAK VE GÖK CİSİMLERİNE AİT KÜLTÜLER

1.1. Eski Bozkır Kavimleri'nde Gök ve Toprak Kültü

Bozkırların temel izlerini, onların; dünya görüşü, inancı, örf ve gelenekleri taşır. İlk kültürler bölge şartlarına göre gelişmiştir. Bozkır kültürü “at” üzerine kurulmuştur. Hayvan besleme ile uğraşan eski kavimler “çoban” kültürünü oluşturmuşlardır. Bozkır ise bol otlakları ile besiciliğe elverişli yüksek yaylalardır. Bir kültürün oluşması için sadece coğrafi şartlar yeterli değildir. İnsan unsuru önemli rol oynar. Her kültürün içerisinde coğrafi çevre, insan, cemiyet gibi unsurlar bulunmaktadır.

Bozkır kültüründe dini temel unsurlardan birisi Gök-Tanrı inancı idi. Bu inanç sisteminde Tanrı en yüksek varlık olarak yer almıştır. Gök-Tanrı, doğrudan doğruya Eski Bozkır Kavimleri'nin ana kültü durumundadır. Kök Tengri itikadının esaslarını Orhun Kitabeleri'nden tespit etmek mümkündür. Orhun Kitabeleri'nde Türk kozmogonisini tek cümle içinde açıklayan bir ifade bulunmaktadır: “Üze kök Tangrı asra yagız yir kılındıkta ikin ara kişi oğlu kılınmış...”(yukarıda mavi gök, aşağıda yer yaratıldıkta, ikisi arasında insanoğlu yaratılmış...). Burada Gök-Tanrı'nın gökyüzü olduğu belirtiliyor. Zira eski Türklerde “*Gök-Tanrı*” dini hâkimdi. Gök-Tanrı bozkır kavimlerinin inancında tek yaratıcı olarak görülmekte ve din sisteminin merkezinde yer almış bulunmaktadır. Hunlar, Tabgaçlar, Gök-Türkler ve Uygurlar gibi eski Türk topluluklarında, kurbanlar sunulan kutsal varlıkların başında ve hepsinin üstünde geliyordu. Tanrı tam iktidar sahibiydi. Aynı zamanda “semavi” mahiyet taşıyordu. Eski Türk vesikalarında çok kere “Gök-Tanrı” adıyla zikredilmiştir. R. Giraud, Gök Tanrı inancını, doğrudan doğruya “bütün Türklerin ana kültü” olarak vasıflandırmıştır (Dikici, 2007: 15). O halde Göktürk Dönemi'nde, dünyayı kaplayan, yeryüzünde her şeyi hükmü altında tutan Tanrı olduğu kabul edilmiştir. Kitabelerde birçok yerde Tengri şeklinde tesadüf edilmektedir. Türkçe'de “gök” (sema) ve “en büyük yaratıcı” mefhumları tek bir kelimeyle ifade edilmiştir. Eski Hun Dönemi'nde güneş, ay, yıldızlar en kutsal sayılırken, Göktürkler Dönemi'nde, yer ve sular kutsallar durumundadır.

Moğolistan topraklarında hüküm sürmüş olan Eski Bozkır Kavimleri, tarihleri boyunca birbirinden farklı inanç sisteminin etkisi altında kalmışlardır. Orta Asya'daki topluluklarının temel inanç sistemleri; Atalar kültü, Tabiat kültleri ve Gök Tanrı kültü olmak üzere üçlü anlayıştan oluşmaktadır. Bunlardan Atalar kültünün, en eski köklü inançlardan birisi olduğu söylenebilir. Genel olarak “inanç” nedir diye sorduğumuzda, farklı tanımlar karşımıza çıkabilir. İnanç kavramını dinden farklı ve bir düşünceye bağlı bulunma, birine duyulan güven, inanma duygusu olarak açıklayabiliriz.

Diğer taraftan Bozkır Kavimleri'nde tabiat kuvvetlerine inanmak, doğaya karşı saygı göstermek ve uyum sağlamak önemliydi. Tabiat birtakım gizli kuvvetlerin bulunduğu, bunların birer ruh olduğuna inanıyorlardı: Dağ, tepe, kaya, ırmak, ağaç vb. Ayrıca güneş, ay, yıldız, yıldırım, şimşek gibi tanrılar tasavvur edilmiştir. Asya Hunları, Göktürkler, Uygurlar'da, ayın ve yıldızların hareketleri kontrol edilerek atalara kurban sunulur. Tabiat ruhlarına Göktürkler Dönemi'nde, kitabelerde görüldüğü gibi, yer ve sular deniyordu. Bunlar Uygurlar'da da vardı. Yer ve su kutsal iduk sayılıyorlardı. Eski kavimlerde bütün toprak ve sular manevî bir kuvvet olarak tasavvur edilmişlerdi ve ölmüş büyüklere, atalara tazim ederek atalarının ruhlarına kurban sunarlardı. Kurban olarak erkek cinsinden hayvan keserlerdi.

1.1.1. Gök Tanrı İnancı

Gök, kendisini doğrudan doğruya bir sonsuzluk, güç ve kutsallık olarak gösterir. Kök ise en yüksek olan tanrılara özgü bir niteliktir. İnsanın ulaşamadığı yıldızlı gök, tanrılara özgü aşkınlık, gerçeklik gibi üstünlüklere sahiptir. Bu tür bölgeler tanrıların mekânlarıdır. Bu bölgelere ancak birkaç üstün olan kişi, göğe yükselme ayiniyle ulaşır (Eliade, 2000: 61). Eski Türkler tabiatta bazı gizli kuvvetlerin varlığına inanmışlardır. Fiziki çevrede bulunan dağ, deniz, ırmak, ateş, fırtına, gök gürültüsü, ay, güneş, yıldızlar gibi tabiat şekillerine ve hadiselerine karşı hayret ve korkuyla karışık bir saygı hissi eskiden beri olmuştur. Kök Tengri Bozkır Kavimleri'nin, inancında tek yaratıcı olarak görünmekte ve din sisteminin merkezinde yer almaktadır. Bütün Bozkır Kavimleri'nde kurban sunulan en yüksek kutsal varlık Kök Tengri olmuştur. Aynı zamanda semavi mahiyeti olduğu için Kök Tengri adı ile zikredilmiştir (Çavuşoğlu, 1986: 30).

Eski Bozkır Kavimleri'nden olan Hun, Göktürk ve Moğol Devletleri'nde en büyük tanrı, Gök Tanrı'dır. Gök Tanrı gökteki bütün cisimleri, yıldızları, ayı ve güneşi kapsayan nesnel bir varlıktır. Gök cisimlerin tümü Gök Tanrı'dır. Fakat onu oluşturan güneş, ay gibi cisimler de farklı birer tanrı olarak düşünülmektedir. Göktürk ve Uygur Kağanları'ndan bazıları güneşe ve ateşe benzetmekle beraber Gök Tanrı'daki güneş ve aydan kut almış sayılmaktadır (Esin, 1979: 70). Eski Türkler'de bazı dönemlerde çok tanrıya inanmış gibi görünse de, inandıkları tek Gök Tanrı'nın fonksiyonlarına inanmışlardır. Gök Tanrı kültünün kaynağının, göçebe, avcı ve çoban toplumlarda olabileceğini, dolayısıyla bu kültün Orta Asya bozkırlarında aranması gerektiği düşünülmektedir. Gök Tanrı kültünün hemen hemen tüm Orta Asya toplumlarında çok köklü bir inanç olması nedeni ile gök ve yer tanrılarının bir çift inancı oluşturduğu anlaşılmaktadır. Eski Bozkır Kavimleri'nin inanç düşüncesinde, gök ve toprak kavramları tanrı dünyasının ayrılmaz bir parçalarını oluşturur. Gök baba, toprak ana olarak tasvir edilir. Gök Tanrı inancı ise Moğolistan coğrafyasında hüküm süren eski göçebe kavimlere ait en eski inanç sistemidir. Gök Tanrı inancı kavramının oluşmadan önceki çok eski dönemlerde bu inanca ait gelenekler göçebe toplulukların arasında kullanılmaya başlamıştır. Paleolitik Dönem'deki insanların bakış açısında (Homosapiens) gökyüzü ise güneş, ay, yıldızların bulunduğu bir mekânı ve doğal fenomenleri olan dolayısıyla yıldırım, rüzgar, fırtına, sel vb. bunları oluşturan gizli bir güç olarak algılanmıştır. Bu doğal fenomenler doğada yaşayan insanlara korku, hastalık, ölüm gibi her tür zorlukları getirdiğinden dolayı insanlar tarafından tabiat kültlerin ve Gök Tanrı inancının oluşmasının bir nedeni olmuştur. Bunun hakkında Tarihçi Ç.Jugder: Eski Moğol kavimlerinin dini görüşlerinin gelişi ilk insanların doğada bulunan genel varlıklara tapınmaktan başlayarak zaman ilerledikçe Gök Tanrı adında soyut bir kavramı oluşturup ona tapmaya başlamıştır. Gök Tanrı kapsamı içine insanın gözüne görünen veya görünmeyen bütün her varlıklar girmektedir (Jugder, 1984: 39). İlk önce insanlar gökyüzünü doğal bir varlık olarak algıladıysa sonradan gökyüzünü bir tanrı şekline getirmekle beraber tanrı ve iye diye ayrı kavramları oluşturmaya başlamıştır.

Moğolistan coğrafyasında hüküm sürmüş olan eski göçebe kavimlere ait Gök Tanrı inancının biçimi:

1. Gökten Önceki Dönem
2. Gök Dönemi

3. Gök Tanrı Dönemi
4. Sonsuz Gök Tanrı Dönemi
5. Üst Dünya ve Tanrı Dönemi

Bu sırayı oluştururken Eskiçağ Dönemi ve Ortaçağ Dönemi'ne ait yazılı kaynaklarda tespit edilen eski Moğolca ve Türkçe yazılan tanrı isimlerinden almıştır. Mesela: Tanrı ismini göçebe kavimler arasında kullanılmayı başlamadan önceki döneminde “хөх” (mavi renk) denilmişlerdi. Sonra “тэнгэр” (gökyüzü) kelimesi kullanılmaya başlayınca “хөх тэнгэр” (mavi gökyüzü) olmuş. Mavi gökyüzü kavramı daha geliştikçe “мөнх тэнгэр” (sonsuz gökyüzü) şeklinde adlandırılmıştır. XIII. yüzyıla geldiğinde, Moğol istilasının sonucunda Büyük Moğol İmparatorluğu Dönemi'nde Moğol kavimlerin birçoğu Budist dine sahip olduklarından dolayı “тэнгэр бйрхан” (gök tanrı) isim koyulmuştur. Tanrı kavramı Moğol kavimlerinde yaygınlaştıkça Gök Tanrı inancının öneminin daha da artmaya başladığı görülmektedir.

Gök Tanrı İnancının Başlangıcı ve Gökten Önceki Dönem: Doğa olaylarından dolayı insanlar kendi aralarında yaşadıkları korku, kıtlık, hastalık ve ölümün sebebini doğada bulunan gizli güçlere bağlayarak algılanmaya başladıkları için gökten gelen şimşek, yıldırım, yağış, fırtına vb. sesleri doğal fenomenlerden korktuklarından, bunları önleyebilecek gizli güçlerin olduğuna inandığından buna bağlı olarak bir inanç düşüncesinin başlangıcının oluşmakta olduğu dönemdir. Yani doğadaki bütün olayların gökyüzünden geldiğini düşünmüş olsa da, tam sebebini henüz kavrayamamışlardır. Bu dönem ise bütün insan toplumlarında inanç düşüncesinin başlangıcının olduğu Paleolitik Çağ'ın üst döneminden teknolojik olarak biraz gelişmiş olan Mezolitik Dönemi kapsamaktadır (Bira, 2011).

Gök Tanrı İnancının Başladığı Zaman ve Gök Dönemi: Moğolistan coğrafyasında bulunmuş olan Eski Bozkır Kavimleri'nin arasında Gök Tanrı inancının başlangıcının olduğu dönemdir. Bozkırda yaşayan toplumların inanç düşüncesinde doğadaki bütün her olayın arkasında yönetici olarak gizli bir tanrının bulunduğu kabul edilmeye başlandığı bu zamanda, bu tanrının ilk karakterini Moğol kavimleri “хөх” olarak adlandırmışlardır. Eski göçebe kavimlerinden Türk kavimlerinde buna “kök” denir (Nadelyaev, 1968: 312). Bunu ilk V.V. Radloff Türkçede *kök* denilen kelimenin anlamı üst dünyadır. İlk Moğollar

den(g)ri, ten(g)ri şekilde kullanmamışlar, ama “köke” (xөx) kelimesini kullanmışlar. ten(g)rinin anlamı “бурхан” (tanrı) imiş (Bazarragchaa, 2001: 103). Bunlar Gök Tanrı inancının ilk başladığı zaman, Gök Dönemi denmesine neden olmuştur. Mesela: Moğol halkların arasında bir şeyden korktuğu ve heyecanlandığı hallerde otomatik olarak ağzından “Ээ бурхан минь”, Ээ тэнгэр минь, Moğolistan’ın Batı bölgesinde “Ээ көк тэнгэр” denilen tabirler çıkmaktadır. Bu, Gök Tanrı ve dualarında söylenilen ibadet sözlerindendir. Bu dönem hakkında bilgi veren kaynaklardan birisi eski Moğollar’ın yıldız, gezegen ve gökyüzü ile ilgili en belirgin bir karakteri olan “Huhdei Mergen” efsanesidir. Huhdei Mergen karakteri ise yıldırım iyesi, gökyüzünün usta okçusu ve en net görünen büyük yıldız ismini temsil eder. Bu efsanenin Moğollar’ın avcılık, toplayıcılık döneminde yazılmış olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle Huhdei Mergen efsanesi ‘tengri’ isminin kullanılmasından önceki zamanında, dolayısıyla ‘kök’ denilen dönemde türemiş olma ihtimal yüksektir. Diğer taraftan da kış zamanında Huhdei Mergen yıldızının görünme süreci yılın en soğuk dönemine denk gelir. Bu kış mevsimin en sert iklimin devam ettiği süreçte gökyüzünün, sembol olan kurt hayvanın çiftleşme zamanında gökyüzünde Huhdei Mergen yıldızı görünür. Bunlardan sonuç çıkarırsak, ‘tengri’ isminin kullanılmasından önceki dönem, Moğolistan’daki Bronz Çağ Dönemi (M.Ö. 3000) ‘Huhdei’ olarak adlandırılmış olabilir. Bunun dışında dilbilimci D. Munkh-Ochir, “xөx” kök kelimenin bir mecaz anlamda yüksek, yukarı gibi anlamlarında kullanılmış olabileceğine değinmiştir. Zira Moğollar gökyüzünü üst gök, en yüksek mekân şekilde algılamaktadır. Yüksek dağların olduğu yerde bulunan gölleri “xөх нуур” (mavi göl), yüksek tepeleri de “xөх даваа” (mavi ya da kök tepesi) diye isimler koyulması çok yaygın olmasının bir sebebinin bu durumdan kaynaklanmış olduğu görülmektedir. “Xөx” kelimesi diğer dillerde dolayısıyla Farsça’nın Kuh - dağ; Kuhestan – dağlı bölge; dağın genel ismi, Almanca’nın Hoch, İngilizce’nin High kelimeleriyle anlam olarak bağlanır. “Xөx” (Kök) kelimesinin mecaz anlamını yüksek diye düşünersek, ilk anlamı ve dünyadaki en yüksek varlığın gökyüzünün ‘tengri’ olduğunu kavrayarak gökyüzüne “xөx” denilmiş. Sonrasında bu ‘kök’ kelimesi renk belirten bir sıfat olarak kullanılmasıyla gökyüzünün temel renginin ismi olmuştur.

Gök Tanrı inancının başlangıcı olan gök denilen dönem, Mezolitik Çağ’dan M.Ö. II. binyıl’ın sonu I. Binyıl’ın ilk dönemine kadar sürmektedir. Yani avcılık toplayıcılık döneminden başlayarak hayvan besiciliğiyle uğraşılan Tunç Çağı’nın sonuna kadar hüküm sürmüştür.

Gök Tanrı Dönemi: M.Ö. II. binyıl'ın sonu, I. Binyıl'ın başında Moğolistan coğrafyasında hüküm sürmüş olan eski kavimlerde “ТЭНГЭР” tengri isminin kullanılmaya başlandığı dönem olarak tahmin edilmektedir. ТЭНГЭР kelimesi ilk Sümerler'in dilinde *dingir* şeklinde tespit edilmiştir. Dingir kelimesi Dicle ve Fırat nehirleri arasındaki bölgeden Orta Asya'nın Moğolistan coğrafyasında bulunan Eski Bozkır Kavimleri'ne kadar yayıldığından tek “ТЭНГЭР” ‘tengri’ olarak adlandırılmamış “XƏX” ‘kök’ sıfatla beraber kullanılmıştır. Moğol halkların sözlü konuşmaları arasında *xəx məнгэр* kelimesi çok yaygın şekilde söylenmesinin sebebi, ibadet sözlerinden olduğundan ve sonrasında üstteki mavi gök ismi olarak kalmıştır. Xəx ТЭНГЭР (kök tanrı) veya Xəx мөнх ТЭНГЭР (sonsuz kök tanrı) tabirleri eski Moğolca kaynakların içinde özellikle “Moğolların Gizli Tarihi” eserinde çok sık rastlanmaktadır. Bunun dışında Türkler'in Orhun Kitabeleri'nde: ТҮҮНГЭР [üza kök t(e)n(g)ri], ТҮҮНГЭР [kök t(e)n(g)ride] şekilde yazılmış olan eser bu döneme aittir (Malov, 1959: 15). ТЭНГЭР ‘tengri’ kelimenin Xəx ‘kök’ ile beraber kullanıldığında soyut bir tanrı kavramı oluşturarak, Moğolistan coğrafyasında bulunan Eski Bozkır Kavimleri'nde temel bir inanç sisteminin oluşmasının nedeni olmuştur. Eski Bozkır Kavimleri'nin inanç düşüncesinde en üst tanrının *kök tengri* olduğunu düşünerek, gökteki bütün cisimlerin güneş, ay, yıldızların tümü [küçlүг iki jaruq күн ај tanrıları] parlak güneş, ayın güçlü tanrıları (Nadelyayev, 64) veya Ai tanrı-ay tanrı, Kүн tanrı- güneş tanrı denmiş. “Moğollarda Kök Tanrı İnancı” başlığının altında detaylı bir araştırma yapan akademisyen Sh.Bira'nın görüşüne göre: Eski Moğollar gökyüzüne hürmet göstermekten başlayarak bütün mukaddes olan her şeyin üstteki mavi gökten geldiğini düşündükçe, zamanla bu düşüncelerin daha derinleşerek büyük bir kural haline geldiğini biz “Tengrizm” veya “Kök Tanrı İnancı” olarak adlandırmaktayız (Bira, 2011: 53). Bu görüşün başlangıcı Hun Dönemi'nden başlayarak Moğol ve Türk kavimlerine geldiğinde gökyüzüne daha çok önem veren Şamanizm görüşüne doğrudan doğruya bağlı olduğunu açıklamış (Bira, 2011: 54). ТЭНГЭР (Tengri) kelimesi ilk olarak Sümerliler'in sonra Babil ve Asurların yazılarında “dingir” olarak VII-VIII yılına ait Türkler'in Orhun Yazıtları'nda ТҮҮНГ [tiңri], XIII. yüzyıla ait eski Moğolca yazıtında [tegri] şekillerinde tespit edilmiştir. ТЭНГЭР (tengri) kelimenin kökeni hakkında Tarihçi Suhbaatar: Akadçadan gelen ‘dingir’ kelimesi olabileceğini önermiştir (Sukhbaatar, 2001: 211). Çin kaynaklarında (Hanshu): M.Ö. III. yüzyılın sonunda Moğolistan toprağında göçebe kavimlerinden oluşmuş ilk siyasi birliğini olan Hunlar'ın Şanyüsünü “Çenli qutu”, çenli-gökyüzü; qutu-oğlu (kök tanrının oğlu) şekilde tespit edilmiştir.

ጋዮዝ፡ ጋዮሃጽ፡ ለጳክሃቡ፡ ለጳጋጋጋጸጠሃሃክ [tenride bolmiš el etmiš bilge kayan...]

“Gökyüzünün lütfuyla onaylanan, halkları toplayan, Türk Bilge kağan”, Uygurlar’a ait Tariat yazıtında:

ᠳᠤᠲᠤᠨ ᠰᠦ᠋ᠢᠶᠡᠭᠡᠨ ᠳᠦᠭᠡᠨ ᠰᠦᠢᠶᠡᠸᠣᠨ ᠤᠯᠤᠰᠤᠨ ᠶᠡᠬᠡᠵᠢᠴᠢᠷᠢᠨ [tenjride bolmiš el

etmiş bilge kağan, el bilge katun] “Gökyüzünün lütfuyla onaylanan, halkları toplayan, Bilge Uygur Kağan, Bilge Hatun”, Tes yazıtının 12-inci satırında:

ᠳᠦ᠋ᠨᠢᠷᠢᠳᠡᠨᠪᠣᠯᠮᠢᠰᠡᠯᠡᠲᠤᠮᠢᠰᠤᠭᠦᠷᠬᠠᠶᠠᠨ [tenñride bolmiş el etmiş uygur kayan]

“Gökyüzünün lütfuyla onaylanan, halkları toplayan, Uygur Kağan”, bu yazıttaki I. satırın net görünmediği hakkında Rus bilimadamı S.G.Klyaçtornıy: [tenride qut bolmış el tutmış alp qutluğ külüg bilge (böğü) kağan] şekilde transkripsiyon yazmıştır. “Gökyüzü tarafından kabul edilen, devleti yöneten, kahraman qutugtu, Bilge Kağan” diye çevirebilir. Bu bilgiler, Eski Bozkır Kavimleri’nin manevi dünyasındaki devlet teşkilatı ve kağanların ana kökeninin üst gökyüzü olduğu Hunlar Dönemi’nden gelen temel görüşünü göstermektedir.

Sonsuz Gök Tanrı Dönemi: Moğolistan coğrafyasında bulunan Eski Bozkır Kavimleri'nin ortak inancı olan Gök Tanrı kültürünün en yaygın kullanılan gelişmiş dönemidir. Bu nedenle Gök Tanrı inancı, Çin Seddi'nin kuzeydoğu tarafında bulunan İç Asya'nın geniş bozkırlarında yayılmış olan eski göçebe kavimlerde zaman geçtikçe derinleşip, Büyük Moğol İmparatorluğu Dönemi'ne gelince en gelişmiş hale varmıştır (Bira, 2011: 53).

Gök Tanrı inancına ait gelişim aşamaları hakkında D.Bum-Ochir “Sonsuz Gök Tanrı İnancı” kitabında, “Tarihöncesi Çağlar’dan başlayarak Büyük Moğol İmparatorluğu’na XII-XIII yüzyıla kadar sürmüş olan dönemi Gök Tanrı inancının ilk aşaması olarak değerlendirebiliriz”. Ondan sonra XIII. yüzyılda Gök Tanrı inancının en üst seviyesine gelmesinin sebebi, Büyük Moğol İmparatorluğu’nun sosyal ve siyasal yapısının direkt etkilenmiş olmasıyla bağlantılıdır. O zamanlarda bütün Moğollar’ın, bilhassa Cengiz Han’ın altın urugların inancı ebedi gök tanrıya tapmalarıydı (Bum-Ochir, 2002: 98). Burada Gök Tanrı inancının başlangıcı dönemini Moğollar’ın güçlenip, tarih sahnesine ilk çıktığı XI. Yüzyıldan, Büyük Moğol İmparatorluğu’na kadar süren zaman üzerinde duracağız. D.Bum-Ochir’in görüşüne katılarak Moğolistan coğrafyasında yayılmış olan Gök Tanrı inancı dönemini, eski evresi ve altın evresi olarak ikiye ayırmaktayız. Altın dönemi ise Eski Bozkır

Kavimleri'nin Büyük Moğol İmparatorluğu'nu kurarak batı ve doğudaki ülkeleri fethederek, itaat altına almış olan döneminden başlayarak Yuan Devleti'ne kadar bakabiliriz. Yuan Devleti zamanında Budizm devlet dini olarak kabul edildiğinden Moğollar'ın inanç düşüncesini büyük bir kısımda etkilenmiştir.

Gök Tanrı'nın önüne sıfat olarak kullanılan “MӨНХ” (sonsuz) kelimesi eski Türkler ve Uygurlar'a ait kitabelerinde rastlanmamasına rağmen Yenisey Nehri havzasında bulunan Sulek'in I, II yazıtında (E39\1, E39\2) ᠮᠥᠨᠬᠡ [b(e)ᠩkü q(a)ja] ᠮᠥᠨᠬᠡ [m(e)ᠩkü q(a)ja] (Kızlasov, 1992: 186) veya “бөһх хад”, “мөһх хад” (ebedi kaya) olarak tespit edilmiştir. Bu anlamı, Gök Tanrı ile bağlanırsa direkt şekilde mensup edilmez, mecaz bir anlamını gösterebilir. **Mengü**-мөһх, төгсгөлгүй (sonsuz) kelimesi eski Türkçe yazıtlarında yaygın olarak rastlanır.

Sonsuz Gök Tanrı Dönemi'ni temsil eden eski kaynakların arasında Güyüg Kağan'ın mührünün üzerinde yazılan yazıtından başlayarak, diğer Moğol kağanlarının eski Moğolca ve kare harflerden yazılan kararnameleri, Batı ülkelerine ve Roma'nın papasına yolladığı mektuplar, anıtlar, kaya resimleri, altın ve gümüş gerege¹ vs. olarak incelenebilir. Sonsuz Gök Tanrı Dönemi hakkında S.Dulam: Eski atalarımızın kavradımış oldukları bir görüş; üst gökyüzünün özelliğinin zaman sınırı olmayan, sonsuz ve ebedi şekilde bulunmasıdır. Bu özelliğinden dolayı “мөһх”, “ebedi”, “Мөһх тэнгэр” (sonsuz gökyüzü) denir.

Bu bağlamda önemli olan bir örnek, gökyüzüne kurban sunma ayin töreninde söylenilen dini özel okunuşlarda yer alan, eski Moğolca olarak “үүсгэл үгүй өвсөөн эгүүдэгсэн” (Haissig, 1998: 527) tabirin direkt anlamı başkaları tarafından yapılmamış (insanın ellerinden yapılmamış) olduğundan bahsedilmesidir. Bu özel tabiri bazen “үүдэгсэн үгүй өвсөөн үүдэгсэн” (Poppe, 1932: 166). “өврөөн бүтэгсэн” şekilde de söylenilir. Uzay olarak “дээд тэнгэр” (üst mavi gök), zaman sınırı olarak “Мөһх тэнгэр” (sonsuz mavi gök) denilebilir.

Mesela: Moğolistan'daki Oyrat halklarına ait gökyüzüne kurban sunma ayininde okunulan sözlerden biri eski Moğol dilinde şu şekilde yazılmış:

¹ Büyük Moğol İmparatorluğu döneminde kullanılan resmi belge türü.

Ünemleküyün dédu möngkö tenggeri

Xamugiyin dédu möngkö tenggeri

Ködülküyin dédu kükü möngkö tenggeri (Haissig, 58).

Her şeyin üstü olan sonsuz mavi gök

En önemli olan sonsuz mavi gök

En sabit olan (hiç değişmeyen) sonsuz mavi göktür.

Bunun dışında sonsuz gökyüzüne kurban sunma ayin töreninde söylenilen Oyrat, Kalmık, Halha, İç Moğollar'ın sözlerine bakıldığında:

Her şeyin üstü olan ebedi Gök Tanrı'm (Oyrat)

Gerçek olanları gösteren gökyüzüm (İç Moğol)

En üstte bulunan ebedi Gök Tanrı'm (Kalmık)

Her şeyi bize sunan gökyüzüm (Halha Moğol)

Hiç değişmeyen ebedi Gök Tanrı'm (Oyrat, Halha Moğol, İç Moğol Kalmık) (Haissig, 529).

Bütün varlıklara can veren ebedi Gök Tanrı'm (Kalmık)

Buradan bakıldığında sonsuz gökyüzünü, her şeyi temsil eden en mühim olan mekan ve yaşamın temelini oluşturucu olarak anlaşılmaktadır (Dulam, 1989: 66).

Moğol Akademisyen Ş. Bira:

Eski Moğol Kavimleri, soyut düşüncesinde sonsuz gökyüzünü, bütün her şeyin üstünde bulunan 'Tanrı' şeklinde algılamaktadır (Bira, 2011: 55).

Gök Tanrı inancını oluşturan sonsuz Gök Tanrı kavramı, Cengiz Han ve Büyük Moğol İmparatorluğu Dönemi'nde en çok gelişerek, her şeyden üstün görülmüş olması; o zamanlarda Moğollar'ın güçlenerek Batı ve Doğu ülkelerini fethettiklerinden kaynaklanmış olabileceği boyutuyla değerlendirilmektedir.

Hurmasda Tanrı ve Burhan (Tanrı) Dönemi: Moğollar arasında Budizm'in yayılmış olduğu zaman yani, Moğol İmparatorluk Dönemi'nde, egemen sınıflarda Budizm'in itibarı arttığından, Kubılay Kağan'ın Yuan Devleti'nin resmi dini olarak Budizm'i kabul etmesinden kaynaklanarak, Bozkır Kavimleri'nde Gök Tanrı inancı ve Şamanizm'in etkilerinin yavaşça zayıflamaya başladığı görülmektedir (Mongol Ulsiin Tuuh, 1966: 326).

Gök Tanrı İnancı ve Şamanizm, o dönemin gerçek gereksinimlerden dolayı devlet dini olmayı bırakması hakkında: XIII. yüzyılına geldiğinde, Büyük Moğol İmparatorluğu kurularak, Hint Okyanusu'ndan Baykal Gölü'ne kadar, Pasifik Okyanusu'ndan Hazar Denizi'ne kadar uzanmıştı. Moğol İmparatorluğu'nun içinde tarih ve kültürleri farklı olan birleşik milletler bulunmaktaydı. Onun içinde Budistler, Müslümanlar, Hristiyanlar, Şamanistler, Konfüçyüsçüler gibi çok çeşit inanç düşüncelerine sahip olan milletlerden oluşmaktaydı. Sonra Yuan Devleti zamanında (1271- 1368) Moğol Devleti tarafından Konfüçyüs ideolojisinin etkisine karşı durabilmesi için aynı derecede rekabet edebilecek, Moğol kavimlerinin arasında binlerce yılın tarihsel geleneğini gösteren Budizm, devlet dini şeklinde kabul edilmiştir. Böylece Budizm devlet dini haline gelmiş olduğu zamanı Üst Tanrı Dönem'i olarak değerlendirebiliriz. Bu dönemde Moğollar'ın eski geleneksel inanç düşüncesi olan Gök Tanrı inancına ait görüşler ve adetler Budizm'i herhangi bir derecede yansıttığı görülmektedir. Budizm inancı kapsamında çok tanrıya tapma gelenekleri gerçekleştirmeye başlandı. Bu nedenle, önceki sonsuz Gök Tanrı inancının yerini, çok tanrı inancı almaktadır. Bu zamanlarda eski Türkler, Uygurlar ve Moğol kavimlerinde eski İran'ın Zoroastrian dininin etkisi yansımıştır. Zoroastrian dinine ait tanrı ismini Türkçe'de 'Hurmasda' (Hormuzta) denilir. Bu dinin etkisi Moğollar'da Cengiz Han döneminde güçlü hale gelerek, 'Hurmasda' tanrısına kendi tanrısı gibi, aynı seviyede değer verilmeye başlandı. "Hurmasda" tanrı ismi XIII. yüzyıla ait "Moğolların Gizli Tarihi" eserinde rastlanmamasına rağmen bundan sonraki dönemlerde yazılan Budizm dinine ait eserlerinde "Hurmusda" tanrı ismi sıkça karşımıza çıkmaktadır (Bira, 2011: 58).

Çok tanrıya tapma inancı yaygınlaştığı dönemde, doğu yönünde bulunan kırk dört tanrı, sağ yönde bulunan elli beş tanrı, kuzey yönündeki üç tanrı (Mihaylov, 1980: 4). "Han Hormusta" ile adlandırılan otuz üç beyaz tanrı (Rinçen, 1959: 93). gibi çeşitli tanrılar belirli sayıda ve renkte bulunduklarına inanıldığı bir görüş ortaya çıkmış. Bu bağlamda Moğolistan'daki Şamanizm'in gelişim tarihine bakıldığında ilk tek bir "Tanrı" kavramın oluşumundan sonra Üç Tanrı... denilmeye başlayıp, daha sonrasında dokuz tanrı, on üç tanrı

en son doksan dokuz tanrı haline gelmiştir (Mansan, 1990: 71). Budizm'in en yaygın olduğu XVII.- XVIII. yüzyıllarda Moğol şaman tanrıların sayısı daha çok artarak yaklaşık 200'e varmıştır. Genel olarak, "Hurmasta Tanrı" olarak adlandırılan dönemde, eski geleneksel olan Gök Tanrı inancı yanı sıra farklı şekilleri gösteren portre içinde bulunan çeşit tanrılara tapınmaya başlanmıştır.

Toprağın yaratılışının ardından ortaya çıkan anlatılarda toprağın can ve ruh verme düşüncesinin de yaygınlık kazandığı görülmektedir.

1.1.2. Moğollar'da "Göksel Okuma" Eğitimi

Antik çağlardan itibaren eski Moğol kavimleri hayvancılıkla uğraşmakla beraber çevresini anlamak için sıradan bilinç düzeyinde gözlem ve test yapmaktadırlar. Güneş doğarken, gece yarısına kadar gökyüzündeki yıldızların hareketlerini izleyerek gökyüzüyle konuşurlardı. Bu nedenle de Moğol halklar arasında "erken kalktığınızda birini izleyin ve geç yattığınızda birini dinleyin" tabiri ortaya çıkmıştır. "Göksel Okuma" eğitimi ise Moğol yaşamının gerçek ihtiyaçları tarafından yaratılan halk bilgisinin büyük bir başarısı diyebiliriz. Araştırma eserlerine göre, Moğollar gökyüzüne bakıp doğanın evrimini dikkatlice gözleyerek kuraklık, sel, rüzgâr fırtınanın olacağını öğrenebilirlerdi. Bunlardan bazıları: sıcak sonbahar mevsiminde soğuk yağmur ve kar karışımının fazla olması, büyük bulutların çıkması, ufukların kirli görünmesi, rüzgârın güneydoğu yönünden esmesi büyük kıtlığın belirtileridir (Tarihsel Referans Malzemesi, 1930: 39). Kuraklığa karşı korunmak için mevsimselliği analiz etmek ve hayvanları doğru otlaklarda otlatmak önemlidir (Tarihsel Referans Malzemesi, 1930: 55).

Çobanlar sabah gökyüzüne uzunca bakıp hayvanlarını nasıl otlatacaklarına karar verirler. Gobi Bölgesi'nde deneyimli ve kıdemli çobanlar, sonbaharın sonlarında yüksek dağlara çıkıp geceleri bulutların, rüzgarların ve ufukların hareketini gözlemleyip kış ve ilkbaharı tahmin eder. Bu Moğol göksel okuma biliminin tezahürlerinden biridir. Gökyüzü sabahları açıksa ve güneş parlıyorsa, hava o gün normal olacaktır. Eğer gökyüzünde dalgalı bulutlar gözlemlendiğinde hava kötüleşir. Gökyüzünde bulutlar yataysa, yağmur yağmaz. Bulutun tepesi gökyüzünde dikse, yağmurun bir işaretidir. Çobanlar arasında "bahar gökyüzünün kışkanç" olduğu söyleniyor. Bunun nedeni ise ilkbaharda şiddetli rüzgârlar esip gökyüzü kapanıp uzun süreli kar yağarsa hayvanların kaybolup ölüm tehlikesi yaşanır. Yaz

ayında gündüzleri sıcak, geceleri soğuk ise kuraklık belirtileri olduğu konusunda uyarırlar. “Göksel Okuma” eğitimi sayesinde, doğal fenomenler durdurulamaz, ancak bunların neden olduğu hasar azaltılabilir. Bunun dışında tüm önlemlerin alınmasına yardımcı olmaktadır. Tüm bunlara dayanarak, aşağıdaki sonuçlar çıkarılabilir:

Gökyüzünden doğan Moğollar (Gaadamba, 1990: 25), “tarihe ruh katarak, kendi hayvan sürüsüne büyük önem vermişler” \Gegel. V\.

Alman filozof Kaspar Schmidt, (1806-1856) insanlığın eski dini hakkında “... Moğolların inanç düşüncesi ise yaşamlarının doğuştan gelen bir içgüdü ve onların mücadelesi Gökyüzünün Tanrısını yaratmıştır” diye çok gerçek ve harika bir sonuç çıkarmıştır (Davaanyam, 1998: 47).

Moğollar tarafından yaratılan tanrının ismi Tengrizm olarak adlandırılmakta ve Moğol kavimler, yukarıdaki mavi gökyüzüne ve alttaki kara toprağına ibadet edip kurbanlarını sunarken, düşüncelerin doğruysa kaderin de doğru olacağına inanarak dua ederlerdi.

Ünlü Rus bilimadamı Gumilev.N, “çevreyi bilmeden, tarihi düzgün bir şekilde anlayamayacağını ve tarihini bilmeden, çevreye düzgün davranamayacağını” söylemiştir.

Bu nedenle, Moğollar gökyüzüne ibadet temelinde “Göksel Okuma” Eğitimini daha da geliştirmeli ve yaymalıdır.

1.1.3. Toprak Kültü

Eski Bozkır Kavimleri’nin inanç düşüncesine göre; toprak, kaya, taş, insan, hayvan, ağaç, bitkilerin yaşamını sürdürebilecek genel bir mekan ismidir. Moğol kavimlerinin algılayışında gökyüzü erkek cinsi, toprak dişi cinsini temsil eder. Bu nedenle toprak (ana) inancın içerisinde sulara değer verme, tapma inancı önemli yer kapsar. Çünkü toprak ve su yaşamın ana kaynağıdır. Eski Orhun Kitabeleri dolayısıyla, Yenisey’in 45-inci yazıtında:

✂✂✂ ✂✂✂ jer sub (Malov, 1952: 81) toprak su anlamına gelmekte ve eski Türkçe’de toprak kavramı dişi cinsini temsil edildiği anlaşılmaktadır (Nadelyayev, 1968: 257).

Moğolistan coğrafyasında hüküm sürmüş olan Eski Bozkır Kavimleri’ni içinde, toprak inancının önemli yer tuttuğunun ispatı olan eski kaynaklar çok yaygındır. Mesela: Moğolistan’ın Hentii vilayetinin Batshireet ilçesindeki “Rashaan” kayası yakınında, çok uzun yıllardır farklı topluluklarında kutsal olan yer olarak yaşamış olduğunu gösteren, yüksek bir kaya bulunmaktadır. Bu kayanın şekli, bir tarafı güneşin doğan yönüne bakan uzak yerleri oradan görebilecek, diğer tarafı rüzgar ve fırtınalardan korunabilecek barınak olan bir mağara biçimindedir. Orada tarihöncesi dönemlerden başlayarak, XVI. yüzyıla ait kalıntılar Arapça, Farsça, Tibetçe, Çince, eski Moğolca yazılan yirmiden fazla yazılar bulunmaktadır. Ayrıca Arhangai vilayetinde bulunan “Taihar Kayası”, Uvurhangai vilayetinde bulunan “Shurengiin Ulaan Tsohio”, Ulaanbaatardaki Bogd dağlarının yakınında “İkh Tengeriin Am” gibi benzersiz şekil ve formasyonunda olan eski dönemlerin kutsal fetiş olan yerlerine değinebiliriz. Bütün ağaç ve bitkiler toprağın altından çıkıp yetiştirirler, sonra o bitkilerden tüm otçul hayvanlar beslenirler. Bu nedenle toprağı dişi cinsine dahil etmekle beraber eski dönemlere ait mezarlıklar, kurbanlar, heykellerin en kutsal denilerek seçilmiş yerlerinde bulunmuş olmaları da toprağın anlamını göstermektedir. Hunlar zamanından kutsal dağlara kurban sunulmaya başlamış, Dunghuların (M.Ö. 454) devamı olan Syanpılar Hyangan Dağları’nda oturup, bahar mevsimlerde büyük kurban ayini düzenlenirdi (Sukhbaatar, 1980: 45). Syanpı soyundan gelen Tobalar’ın da Ergenekon Nehri etrafında oturarak sulara değer vermişlerdi. Doğadaki bütün varlıkların içinde kesin bir ruhun bulunduğuna inanılan, tabiat kuvvetlerine inanma düşüncesine göre kaya iyesi – kaya tanrısı, ağaç iyesi - ağaç tanrı, ateş iyesi - ateş tanrı, su iyesi - su tanrı, dağ iyesi - dağ tanrı gibi her şeyin bir ayrı ongun, ruhun olduğuna inanılmasından kaynaklanarak, vefat eden atalarının da ruhlarına değer verdiklerinden dolayı Atalar Kültü şeklinde derinleşmiştir (Dulam, 1989: 71).

Moğolistan coğrafyasında bulunmuş olan eski göçebe kavimlerinin bıraktıkları kaynak ve buluntulara bakarsak, genel olarak toprağa etügen denilir. Bunun hakkında Kültigin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Moyunçorlar’a ait eski kitabelerinde: **𐰽𐰺𐰍𐰏** [ötüqän] şekilde tespit edilmiştir (Malov, 1959: 8). Bunun dışında **𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚𐰚𐰚𐰽𐰺𐰍𐰏** [ötüqänortuşinta] – Ötükenin ortasında. Moğolistan’daki Dundgovi vilayetinde bulunan eski Orhun Yazıtı’nda **𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚** [ig (ä)tüqän] iye ruhu denilmesi “Moğolların Gizli Tarihi” eserinde [körösütei etügen] aynı anlamında değinilmiştir. Günümüzde Ötüken yeri Moğolistan’daki Hangai Dağları’nın en yüksek tepesinde bulunan Otgontenger Dağı’nın ismi olup, bugüne kadar orası devlet tarafından muhafaza edilen en kutsal mekanlardan birisidir. Otgontenger ismin

anlamı ise, [ot]- eski Türkçe'nin ateş, ocak, Moğolca'da [ut]- kıvılcım, qan - mecaz anlamında han unvan ismi, etügen- ötügen- ötüken- yer, toprağına koyulan ismidir. Bu isim eski Orhun Yazıtları'nda çok sık rastlanmaktadır. Otgontenger isminin otgon - ötüken veya yer ve toprağının iyesi, tanrısı bu şekilde ifade edilmesidir. Ama Moğolca'daki 'tenger' ismi üstteki mavi gökün ismidir. Bu isim eski Sumer, Babil ve Asurlardan Orta Asya'ya doğru yayıldığında üstte bulunan tanrının ismi olarak kullanılmıştı. Bu yüzden Otgontenger Dağı'nın ismi, Ötüken Tanrı veya 'Toprağının Tanrısı' anlamına gelmektedir. Eski zamanlarda Moğollar'ın özel dağlara kurban sunulma ayını Şamanizm dinine ait geleneğin içinde yer alırdı. Sonra Budizm'in yaygınlaştığı dönemlerde adetleri biraz değişmişse de, Budizm dininin bazı özelliklerinin etkisi altında bulunarak karışık ayin şekilde yapılmaktadır. Budizm'in etkisiyle Moğolistan'da bulunan dağların isimlerini Tibetçe'ye çevirerek, dağlara kurban sunulma ayininde söylenen özel şiirler de Tibet dilinde yazılmaya başlamıştı. Eski Moğollar'a ait toprak inancını ifade eden bir diğer önemli bilgi kaynağı da kaya resimleridir. Eski Moğollar'ın yer ve toprağına değer verme, tapma kavramın içerisinde toprak iyesi, ongun, ruh önemlidir. Bununla ilgili bir örneği, Moğollar bilhassa inek ya da dişi devenin doğum yaparken, yeni doğan yavrusunun vücut şekline göre onun vücuduyla toprağın üzerine yuvarlak şekil çizerek alınırlar. Bu gelenek günümüzde de önem taşımaktadır. Bunun nedeni toprağın iyesi, ruhun olduğuna inanan inanışına bağlıdır. Moğollar Pars avlandıktan sonra da derisinin yere koyulmasını yasaklamakla beraber, derisini alırken toprağına onun vücut şeklini çizerler. Bunun nedenini D.Tseveendorj: Hayvanın ruhu toprağında kalsın isteyerek, sadece vücudunun aldığının belirtisidir. Eski Moğollar, tilki bulduğunda da yukarıda bahsettiğimiz adeti gerçekleştirir. Vefat eden kişilerin mezarlık için toprak seçerken bile geyik boynuzu veya domuz sosisiyle toprağına çizerek seçim yapma geleneği vardır (Menes, 1992: 87).

Toprağına hayvan şeklini çizme geleneğinin anlamı; dağ, su, toprak her şeyin iyesi ruhun olduğuna inanan eski Moğollar'ın inanç düşüncesine aittir. Mesela, Darhad avcının sözünde:

“Değerli toprağımız

Üstte görünen tanrımız

Zengin ülkemiz

Lütfen av işimi halletmemize razı olunuz

Bol ava sahip olmamıza yardımcı olunuz”.

Ayrıca Moğollar avladığı hayvanı, zengin toprağımız bize hediye gönderiyor diye değerlendirip, buna inanarak çok şükredip dua ederler. Ovoo’ya taş atarken de

“Ovoo iyesi burada

Bol avlar bende” denir.

Moğollar’ın avladığı Pars, bulduğu tilki hayvanlarının şeklini toprağın üzerine çizdikten sonra kullanma geleneği, eski insanlarına ait kaya resimlerinin çizilmesinin bir sebebi olarak gösterilebilir. Eski insanlar hayvanları avladıktan sonra, onun şeklini mutlaka kayanın üzerine çizmişlerdir diye düşünüyoruz. Eski dönemlerde insanlar herhangi bir hayvan avlayarak şeklini sadece çizgi biçiminde çizerek bırakmışlar değiller, bunun anlamı bir sonraki zaman tekrar bol av ve şans kazanacağına inanılan eski derin bir inanç düşüncesinin olduğunu göstermiştir. Buna benzer bir görüş ise, S.Dulam’ın bir araştırmasında: ...“eski insanların inanç düşüncesinde herhangi bir varlığı ve onun şeklini aynı olarak algırlarlar” demiş ((Dulam, 1989: 35).

Eski dönemdeki insanların avladıkları hayvanın şeklini, toprağın iyesine çizerek bırakması, av geleneğinin mühim bir parçası gibi görünmektedir. Örneğin: Türkler ve Uygurlar’a ait bir yazıtında:

“Tengri Han, toprak etügen, altmış tane geyik avlandık, alaca at, geyik, yirmi tane kurt avlandık”. Bunun anlamı avladıkları hayvanların tengri han, toprak etügen’e ait olduğunu söylemiş ve avdan sonra toprağına dua etmiş olması, eski zamanlarda oluşmuş önemli bir av geleneği olduğunu ispatlamaktadır. Özellikle bu geleneğin VIII.-IX. yüzyıllarda hüküm sürmüş olan eski göçebe kavimlere ait ana törenlerin başında yer aldığı bilinmektedir.

1.1.4. Moğolistan’daki Dağ İsmi ve Özelliği

Dil bilimsel alanın içine giren toponimi² ise yer, toprakların ilk yaratıldığı tarih, isminin anlamı, telaffuzun değişimi ve günümüzde kullanılan durumunu inceler. Toponimide araştırılan yer ve toprak isimleri, yer rehberi olma açısından büyük bir katkıda

² Yunanca’nın typos- yer, ev; onyma- ad, adlandırmak anlamından gelmektedir.

bulunduğundan dolayı coğrafya bilimiyle doğrudan bağlanır. Diğer taraftan yer ve toprağın yaratılış tarihi araştırıldığında, etimoloji ve tarih bilimleriyle bağlanmaktadır. Yer ve toprağa koyulmuş isimlerden, orada yaşamış olan kavimlerin bakış açısı ve toprak kültü hakkında bilgi edinilebilmektedir. Moğolistan'daki toprak isimlerinin arasında dağ isimleri önemli yer tutmaktadır. Çünkü Moğolistan toprağı anakaranın rüzgâr havzasında bulunduğu için, dağlar bahar mevsimlerinde kuzey kutup direğinden gelen Sibiry'a'nın soğuk rüzgârına karşı kapatıcı olmakla beraber, bütün nehir ve suların ana kaynağı olmaktadır. Dağ kelimesinin Moğolca "uul" şeklindedir. Eski Moğolca'da "agul" şeklinde yazılır. Moğolca'da 'uul' kelimesinin anlamına, içinde çok şeyi barındıran büyük bir varlık diyebiliriz. Buna bağlı olan Moğolca'nın [ayulhu] kelimesin, agul veya uul-kökünden geldiği ve içinde kaya, taş, toprak, nehir, ırmak, hayvan ve bitkileri hatta ataların ruhunu da bulundurmaktadır. Moğolca [ayu] kökünden çok, büyük, geniş anlamlar oluşur. Moğollar'ın yer ve toprağının isimlerine bakıldığında, genellikle toprak şekline göre ya da orada yetişen bitkiler, yaşayan hayvanlar, yer altındaki zenginlikler, barındıran sular, mağara, kaya resimleri, heykeller, mezarlıklar ve iklim gibi özelliklerine bakarak uygun bir ad vermeleri yaygındır. İnanç ve düşüncesine göre isimlendirilen bazı dağ isimlerine bakalım. Çünkü Moğollar üst Gök Tanrı'yı erkek cinsi, alt toprağı dişi cinsi olarak temsil ettirir. Genel olarak, Bozkır Kavimleri'nin inanç düşüncesinin temeli doğa kültürüne bağlıdır. İnanışın ilk noktası üst Gök Tanrı'dır. Gök Tanrı inancına göre, en üstte bulunan tanrı tarafından toprağıımıza gönderilmiş hediye, yağış haline geldiğinde, sular ve toprakları nemlendirip, bunun sayesinde ot ve bitkiler yetiştirip, bütün canlı varlıkların beslenme ihtiyaçlarını karşılanmasının sonucunda, göçebe kavimlerin yaşamını sürdürebilmesi açısından da uygun bir ortam oluşturur. Eski göçebe kavimlerin bakış açısını etkileyen önemli bir varlık olan dağlar düşünüldüğünde, Moğolistan toprağında dokunulması yasak, kutsal olan dağların bulunması olağandır. Bu dağlardan bazıları:

Khairhan Dağı: Bu dağın taşlarına, ağaçlarına bile dokunması yasak olup, en kutsal olan kapalı mekanlardan biridir. Khairhan isminin anlamı Moğollar'ın düşüncesinde, bütün korkuları, kötü ruhları önleyici ve yüksek saygıyı temsil eden ibadet sözlerindendir. Khairhan ismi Moğolistan'da bulunan dağ isimlerinde yaygın kullanılmakla beraber, genellikle çift tanrı (tanrı babası, toprak anası) anlamını temsil eder. Eğer insanlar "Khairhan" dağının ağaç, çalı, hayvan, kaya veya taşlarına dokunup, sularını kirletilirse dağın iyesini ve üst Gök Tanrı'yı sinirlendirmiş olur, bunun sonucunda yıldırım, sel, fırtına, kıtlık gibi felaketler, insanlar her tür zararlara uğratabilir ya da öldürebilir denir. Şimdi "Khairhan" dağlarının dış görünüşünü açıklamaya çalışırsak,

1. Tutam üst tepesine sahip piramit gibi stupa şeklindedir. Bu şeklinin anlamı, güç ve zaferin simgesi olarak nitelendirilir. Bu tür özellikleri olan dağ adlarının arkasında ‘kalp’ ismi koyulması yaygındır. Moğollar’ın geleneksel görüşlerine göre, insan ve hayvanların hayatta kalmaları için en çok rol oynayan organ kalptir. Bu nedenle kalp şeklini gösteren dağlara daha çok değer vermelerinin nedeni, toprağın kalp olarak nitelendirilmesine bağlıdır. Bu özelliği taşıyan dağların belirgin bir örneği ise “Moğolların Gizli Tarihi” eserinde değinilmiş olan 1189 yılının sarı tavuk senesinde Temüçin’e Cengiz Han unvan verildiği mekanın adı “Harzurh” (siyah kalp) dağıdır. Bu tesadüfen yaşanmış olan bir olay değilmiş. Zira üst Gök Tanrı’nın soyundan gelen Temüçin’in “Han” ilan edilip, “Cengiz” unvanı verildiğinde, gökyüzü ve toprağı bağlayan, kutsal olan kapalı dağları bulunan toprağın seçilmiş olmasıdır. Bu mekan ise günümüzde Moğolistan’ın Hentii vilayetinin Tsenher mandal ilçesinde olan “Har zurh” (siyah kalp) dağı ve onun yamacında bir mavi göl (Huh nuur) bulunmaktadır. Moğollar dağ ve sulara isim koyarken, genelde özel olan birleşik sözler kullanırlar. Burada bahsedilen Tsenher mandal ilçenin ismi de (Türkçesi mavi nehir) “Moğolların Gizli Tarihi”- nde “Sengür” adında bir nehir ismi olarak tespit edilmişti.
2. “Khairhan” dağının ikinci şeklini ifade eden dağ şekli, önceki dağlara göre iri ve bir tarafı kesilmiş gibi bir şekilde olan dağlardan ibarettir. Dağın kesilmiş gibi şeklinin üzerinde bolca kaya ve taşlar görünür.

Khairhan- kelimesini incelersek, hair – taş anlamına gelir; han - bir unvandır. Birleşik olarak Hair taşları bulunan Han Dağı olur. Eski Bozkır Kavimleri’nin düşüncesine göre, dağlar taşlardan oluşmakta ve taşların parçasının da toprağı oluşturduğudur.

Han Dağlar: Moğolistan’da Munhhaan, Bathaan, Berh, Delgerhaan, Hugnuhaan, Nagalhaan, Burenhaan, Bogd Han, Han Jargalant, Hantaishir, Han Huhii, Han Bogd adında, Han unvanını taşıyan dağlar bulunmaktadır. Haan ve Han unvan ismiyle birleşik şekilde adlandırılan dağlar, genel olarak bulundukları toprağın sahibi ve kağan gibi görünüme sahiptirler. Bu bir taraftan kutsal toprakların eski göçebe Moğollar’ın, geleneksel toplumdaki kağan ve han ile aynı seviyede tutulduğunun bir göstergesiydi. Diğer taraftan Animizm görüşüne göre; dağ, su ve toprağın canlı bir varlık olduğunu düşünerek, iyelerine insanlara verildiği gibi kağan- han gibi unvanlar verilmiş olabilir. Han kelimesi uzun telaffuz edildiğinden, Haan denilmeye başlamıştır.

Bogd Dağı: Bogd kelimesi ise Budizm'in eserlerinin içinde adı geçen Budda Tanrı'nın ismidir. X.- XI. yüzyıla ait Uygurlar'ın Budizm dinine ilişkin yazılı kaynaklarına bakıldığında, Budda ismi [buyda] olarak zikredilmiştir. Bogd ismi daha sonra Moğollar'ın aralarına girmiş ve han unvanı ile aynı seviyede kullanılmaya başlamıştı. Moğolistan'daki yer ve toprak isimlerinin üzerine yapılan araştırmaların açıklanma sonucuyla, Khairhan isminin altında 530, Han ismi 52, Haan 220, Bogd adında 70 yer ve toprak adı resmi sayısına girmiştir. Yukarıda söz edilen dağ isimlerinin temel hedefi ise, dokunulması yasaklanmış olan kutsal dağların iyelerini sakinleştirmek için, oranın manzaralarını iltifat etme yoluyla direk ismini söylemeden, mecaz bir isim koyulmuş olmasıdır. Özel yer ve topraklara verilen isimler, insanların arasındaki normal konuşmada kullanılmamaktadır.

Halk arasında yaşayan toprakla ilgili eski uygulamaların, farklı göçebe kavimlere de yansıdığı görülmektedir. Uygurlar'ın inanişına göre, cenazeye katılanların hepsi mezara toprak atarlar. Ölüyü ziyaret eden akrabalar ise, mezarın üzerine su dökerler (Beydullah, 2005: 132). Hemen hemen buna benzer gelenekler günümüzde de Moğol halkların arasında uygulanmaktadır.

1.2. Güneş, Yıldız, Ay Kültleri

Eski Bozkır Kavimleri'nin dini tarihi içerisinde, gök kültüyle beraber göğün çadırı altında yer aldığı düşünülen güneş ve ay kutsal olarak kabul edilmektedir. Moğol kavimler, güneş ve ayı birer kutsal ve semavi ruh olarak kabul ederlerdi. Bu bölümde Eski Bozkır Kavimleri'nde özellikle Moğollar'da güneş- ay kültünün ne zaman, hangi şartlarda oluşmuş olduğu ve neyin etkisiyle meydana gelmiş olduğu, bunun sonucunda bu inanışlarla ilgili törenlerin üzerinde durmamamız gerekiyor.

Moğollar'ın dini tarihi içerisinde, çok eski dönemlerden itibaren, tabiatla birtakım güçlerin bulunduğu inaniyor ve onları kutsallaştırıyorlardı. Tarihi dönemlere bakıldığında, bu inançların hangi şartlarda ve ne zaman oluştuğu kesin biçimde bilinmemektedir. Tabiatla mevcut olan dağ, ağaç, su, taş vb. varlıklar ile ilgili inançlar olup, bunların her birinin birer ruhunun bulunduğu düşünülmekteydi. Moğol geleneksel eski dininin içinde, güneş kültünün mevcut yeri bulunmasına rağmen, güneş koruyucu vasfı itibariyle gök, ay ve yıldız gibi bir iye mevkiindedir. Hunlar güneşe "kün" derlerdi. Eski yazılı kaynaklara göre, Kün'ün kutsanması Hun Dönemi'ne kadar uzanmaktadır. Kaynaklarda Hunlar, güneşe

hürmetlerinden dolayı otağlarını doğuya, güneşin doğduğu yere kurduklarını kaydetmektedir. Moğollar da çadırlarının kapılarını güneşin doğduğu tarafa yaparlardı. Çin kaynaklarında ise, Hunlar'ın Şanyüsü'nün gündüz güneşe, geceleyin aya ibadet ettiğini tespit etmektedir. Güneş ve ay ile ilgili inanışlar, Hunlar'dan sonra Orta Asya'da hüküm süren çoğu bozkır topluluklarında da devam etmiştir. Bu gök cisimleri ile ilgili inanışları M.Ö. II. yüzyılda Hunlar'a tabi iken, sonradan M.S. III. yüzyılda Tobalar'da rastlanmaktadır. Hatta yapılan etnolojik araştırmalara göre, güneş kültünün Yakutla'rda da devam ettiğini ispatlamaktadır. Eski mitolojilerde bazı kahramanların, güneş ve ayın lütfuyla türediğini söylerler. Şamanların cübbelerinde ve külahlarında güneşin sembolü olarak demirden ve gümüşten halkaların yer alması bunu kanıtlamaktadır. Ayrıca Moğol şaman davullarının çoğunda güneş ya da ay sembolleri yer almaktadır. L.N.Gumilev'in görüşüyle eski Türkler'de özellikle de diğer Türk toplumlarında güneş kültünün bulunduğunu belirtmektedir. Çin Yıllıkları, güneşe değer verdiğini göstermek maksadıyla, hükümdarın otağına doğudan girdiğini belirtmektedir. Moğollar'da Gök Tanrı en büyük tanrı olarak kabul edilip, gökteki bütün cisimler birer varlıktı. Gök cisimlerinin tamamı Tanrı olarak kabul edilmekteydi. Moğol halklar yönleri belirlerken de güneş ve güneşin doğduğu taraftan temel ölçüt alırlardı. Eski göçebe kavimlerin güneş ve ay kültü hakkında ifade edilen bir kanıt, Hunlar'ın Şanyüsü'nün sabahları güneşe, geceleri aya tapmış olmasıdır (Taskin, 1968: 40) (Sukhbaatar, 2000: 76). Eski Türkler güneşe, atalarına değer vererek gökyüzüne kurban sunarlar. Güneşe değer verdiklerinin kanıtı olarak hükümdarın otağının kapısı doğu yönüne bakmaktadır (Lingan, 1998: 281). Hunlar ve Türkler'in hükümdarlarının güneş ve aya tapmalarının nedeni, üstteki gökyüzünün onları her zaman sevdiğini ve destek olduğunu düşünerek, yıllardır huzur içinde güçlü yaşama istedikleri anlamına gelir. Bronz Dönemi'ne ve Moğolistan'daki İkinci Kök Türk Devleti'ne ait olan mezarlıkların bulunduğu yer olan Arhangai vilayetin Haşaat İlçesindeki Huşuu Tsaidam'da bulunan Bilge Kağan, onun kardeşi Kültigin ve Tonyukuk'un mezarlarının yanına yerleştirilen balbalların da doğu yönüne (güneşin doğan yer) doğru bakmış şekilde yer almaktadır. Bunun anlamı da, eski göçebe kavimlerin güneşe hürmet ettiklerini göstermektedir. Neden doğu yönüne değer vermiş olduklarının sorusunun cevabı ise, vefat etmiş olan atalarını, güneşin yüksek dünyasında yaşamalarını istemiş olduklarından doğu yönüne doğru yerleştirmiş oldukları ifade edilmektedir. Günümüzde Moğollar da sabah erken güneşin doğduğu zaman vefat eden kişilerle vedalaşırlar, toprağını seçerken de çok özen gösterirler. Bunun dışında Moğolistan'ın Batı bölgesinde gerçekleşen düğün törenlerinde, evlenen kişilere “ilikli aşık kemiği tututup güneşe tapınma” geleneğini bulunmaktadır. Evlenen çiftler saçlarını

birleştirerek, erkek, ilikli aşık kemiğinin kalın tarafından, kadın ince tarafından tutarak güneşe doğru bakarak,

“Sarı güneşe tapmaktayız

ilikli aşık kemiğe tapmaktayız

Üst gökyüzüne tapmaktayız

Yanımızda olan ailemizin

Kutsal muskalara tapmaktayız” diye söyleyerek ibadet ettikten sonra, ilikli aşık kemiğinin etinden yerler. Sonra ilikli aşık kemiğini mavi çaputla sararak, çadırın direğine bağlarlar. Burada “sarı güneşe tapmaktayız” diyerek dua edilmesi, eski atalarımızın inanç düşüncesine oturmuş olan, Gök Tanrı inancından daha ziyade güneşe gösterdikleri önemin daha büyük olduğunu belirtilmiş olabilir.

Nasıl olursa da “Sarı güneşe tapmaktayız

ilikli aşık kemiğe tapmaktayız”

Bu tabire göre, **sarı güneş ve ilikli aşık kemiğinin** arasında herhangi bir bağlantı olduğunu, evlenen çiftlerin yeniden ateş (ateş ise güneşin sembolü) kurduğunda, güneşin doğduğu doğu tarafında bulunan eski atalarına kurban sunarken, en önde yer alan yiyecek olan ilikli aşık kemiğini tutarak ibadet etmelerinin anlamı, atalarına saygı göstermekle beraber onlara gelecek hayatlarını iman ederek iyilikleri rica etmiş olma geleneğinin bir türüdür. Moğollar özel günlerinde, ataların ruhlarının hala bulunduğuna inandığından evinde bulunan muskaların, Tanrı’nın, ataların resminin önüne koyun kuyruğu ve ilikli aşık kemiği koyma geleneğini vardır. Bu yüzden evlilik töreninde ilikli aşık kemiği tutma geleneğinin anlamı, bir taraftan eski atalarının ocağını devam ettireceğini bildirmekle beraber, diğer taraftan atalarıyla değerli ilikli aşık kemiğini paylaşıkları anlamına gelmektedir. Eski Bozkır Kavimleri’nin güneşe değer verdiklerin ispatını, Bronz ve Demir Çağları’na ait geyik heykelleri göstermektedir.

1. Bu heykeller V.V. Volkov tarafından tasnif edilen Sayan-Altay’ın hayvan tasvirinde olan geyik heykelleridir. Heykellerin çoğu güneşin doğduğu doğu

yönüne doğru bakarak yerleştirildiler. Bunun anlamı, atalarını karanlık dünyasında değil, güneşin olan üst dünyasında olmaları istediği ifade etmektedir.

2. Geyik heykelleri, iki yanında yaygın olarak tasvir edilen araştırmacılara göre, güneş ve ay olduğunu söylenen küpe takılmışlardır. Bu şekli Rus bilimadamı A. P. Okladnikov “geyiklerin boynuzlarına bağlanmış ayna” olduğunu (Okladnikov, 1954: 214-215) açıkladıktan sonra, daha detaylı araştırma yaparak, heykelleri yapanların gök cisimleriyle ilgili görüşlerini ‘güneşle’ temsil etmiş olmalarını (Okladnikov, 1964: 168-174), güneşe kurban sunma geleneğiyle ilgili bu şekilde tasvir edilmiştir (Volkov, 1967: 78).

Sonraki araştırmalarda, heykellerin kulaklarına bağlanmış yuvarlak olanların halka küpe olduğunu, şekliyle güneşin biçimini göstermeye çalışmış olmaları hakkında tahminlerde bulundular (Kubarev, 1979: 45-46; Mogilnikov, 1980: 72).

Taş heykellerde tasvir edilmiş olan yuvarlak şekil, eski insanların tabiatla ilgili düşüncesinden oluşmuş, hep gözüne görünmüş olan güneş ve ayın biçimlerinden fikir alarak çizilmiştir. Diğer taraftan yuvarlak şekliyle güneşi ya da dolu ayı tasvir ederek mutluluk dolu, bol yaşam istemiş olduklarının tahmin edildiği de olmuştur. Eski Bozkır Kavimleri’nde ay kültü ile ilgili bilgilere daha yaygın olarak rastlanmaktadır. Moğolistan toprağını ziyaret etmiş olan seyyahların notlarına bakıldığında, “göçebe kavimler bir işi başlarken mutlaka ayın birinde ya da dolunayın çıktığı günü seçerler, özellikle aya çok değer verirler, tapınırlar. Ayın güneşten oluştuğunu düşündüğünden güneşi ayın anası denir”. Eğer biri vefat ederse onun yanında olanlar, dolunay çıkana kadar kağanın otağına girmez (Karpini, 1988: 19). Eski Moğollar’ın görüşlerine göre, ay insanların işini hallederken, vakit belirlerken yönetici olarak katkıda bulunduğu inananak önemli olan işi, sefere çıkarken ayın başını ya da ortasını seçerdi (Banzarov, 1846: 63). Hayvancılıkla uğraşan göçebe kavimlerin, önemli işlere gece bile devam edilirken geceyi aydınlatan aya çok değer verilirdi. Zira bazı hayvanlar gecenin karanlığında saldırabilir, herhangi bir tehlikenin genellikle gece vaktinde meydana gelebileceği ihtimali yüksek olduğundan, göçebe kavimler için ani yaşayabilecek olan kötü durumlara karşı hazırlıklı olmaları açısından, aydınlık veren ay ışığının yardımıyla doğal fenomenler ya da düşmanlar tarafından gelebilecek taarruzlardan kendilerini kurtarırlardı. (Dulam, 1999: 88).

Ayla ilgili Moğollar’a ait eski zamanlarda kullanılan batıl inançlardan birisi, gece yarısında gelebilecek kötü enerjilerden küçük çocukları, yeni doğan bebekleri korumak için çocukların yüzüne siyah kömür sürmeleridir. Bunun anlamı, ayın içinde tavşan şekli bulunduğunu düşünerek, tavşan biçiminde iz olan kişilere ayın korunma gücünden korkarak kötü ruhların saldıramayacağına inanırlardı. Bunun dışında, “Moğolların Gizli Tarihi” eserinde: “*Yaz ayın başı, on altıncı kırmızı dolunay günü*” diye günü çok net şekilde üç yerde yazılmıştı.

Moğolların Gizli Tarihinin 81-inci bölümünde:

Temüžin-i Tarqutai-Kiriltuq abču odču ulus irgen-dür(i)-jen žasaqlaž ail-dur nigen qonoqulun bitügülün jabuqui-dur zun-u terigün sara-jin harban žirqoqan-a **hulaqan tergel üdür**³ Taičiqud Onan-(n)u ergi degree qurimlaldužu naran šingegesü tarqaba. Temüžin-i tere qurim-dur gelbüre kögün kügün abčiražu bülege. Qurim-un haran-i tarqaqulun tere gelbüre kögün-eče burqaqu tatažu abču heki in-ü nigente deledüged güjižü. Onan-(n)u tün dotora kebtegesü üžegdekü kegežü usun-u qarki-dur gedergü kebtežü buqaqu-ban usun huruqu urusqan niqur ile kebtebe (Sumiyabaatar, 1990: 98-100).

118-inci bölümünde: “Temüžin, Žamuqa qoyar amaraldurun nigen hon nököge hon-u žarim amaraldužu tere aqsan nutuq-ača nigen üdür negüje kegeldüzü negürün žun-(n)u terigün sara-jin harban žirqoqan-a **hulaqan tergel üdür negübe**” (Sumiyabaatar, 1990: 186).

193-üncü bölümünde: “quluqana žil žun-u terigün sara-jin harban žurqaqan üdür **hulaqan tergel-e üdür** sačuqad morilarun” (Sumiyabaatar, 1990: 475). Cengiz Han’ın da yaz ayının başı dolunayında dünyaya geldiği hakkında tarihçi Luvsandanzan’ın “Altan Tovç” eserinde tespit edilmiş. Bu Cengiz Han’ın soylarının üst gökyüzünden geldiği görüşüne uymaktadır. Burada zaman ve olay detaylıca incelendiğinde: zaman, yaz ayın başı, on altıncı kırmızı dolunay günü. Olay, Cengiz Han dünyaya gelmiş, o dünyaya geldiğinde sağ eline aşık kemiği kadar kırmızı kan pıhtısı tutmuştu. Bundan önceki olay, Yesügey kahraman Hamag Moğollar’ın düşmanı olan Tatarlar’ın bazıları yok ederek yöneticisini esir etmişti. Kısacası bu olayların bağlantısı, Baba Yesügey’in düşmanlarını yok etmiş olan gün-kırmızı dolunay gününde- siyah pıhtı tutan bir şehzade dünyaya gelmiş. Bu olaylara bakıldığında, kırmızı renk kanı temsil eden sembol, kırmızı ay savaşın sembolü olduğu anlatılmaktadır. Bunun dışında eski Moğol destanlarında, kahramanların savaş saatini

³ Yaz ayın başı, on altıncı kırmızı dolunay günü.

belirlerken, “Ertesi günün kırmızı güneşin yeni doğuşunda savaşa başlayalım” denir. Kırmızı güneş-savaş arasındaki bağlantısı, savaşta hangi tarafın kazanacağına, yalnız üstte bulunan Gök Tanrı’nın karar vereceğine inanan Gök Tanrı inancı görüşü de görülmektedir.

Güneş batarken uzun dalgalar oluşturup, güneş ışınları kırmızı renkte görünürler. Bunun gibi yukarıda söz edilen on altıncı gün ayın renginin de kırmızı olduğundan bahsedilir. Bir çalışmada, kırmızı ayın çıktığı zaman dünyaya gelenler kağan olurlar, “kan- kırmızı renk; ay- otorite, kağan” bu bağlantıdan sonuç çıkarmaktadır (Todorov, 1998: 283-284). Bazı yerlerde tutulmuş ay, kırmızı renkli gözüktüğünde savaş çıkacağının işareti olarak algılanır. Mesela, kuyruklu yıldızın gökyüzünün huzurunu bozan, kötü felaketleri getireceğini düşünürler. Kaynaklarda yazıldığına göre, Ortaçağ Dönemi’nde kuyruklu yıldızlar insanları korkuturdu. Kıp kırmızı renkli çok uzun kuyruklu olan yıldızdı. Yıldız aşırı korkutucu şekildeydi, çok kişi ölüyordu. Bu kuyruklu yıldızın kötü enerjileri getirici özelliği kırmızı renginden olmuştur (Ninbadgar, 2003: 134). Kırmızı renkte görünen yıldızlar, gezegenler, kuyruklu yıldızlar, güneş, ay tutulduğu zaman, yeni doğan güneş rengi, on altıncı günün kırmızı dolunay vb. bu çağrışımları yapmaktadır. Bu kırmızı rengin sembolü, kırmızı kan renginden gelmiş olup, kandan kaynaklanarak kan akıtan savaşlar, kazanan kahramanlar, sefer tanrılarından oluşmaktadır. Eski Moğollar’ın beddua olan laflarında “kırmızı kan”, “kanın akıtsın”, “kırmızı bayrak”, “kırmızı pıhtı” gibi ölmesini isteme anlamında kullanılan tabirlerin yaygın rastlantısı, yukarıda söz edilen kırmızı sembolüyle bağlanılır. Diğer kırmızı renk sembolü olarak, eski masal ve efsanelerde, dinç, sağlam kişilerin fiziksel görünüşlerini, kıp kırmızı kana benzettiklerine rastlanmaktadır (Dulam, 2000: 47).

Moğol şaman ayinlerinde, kırmızı ipiyle hayatın damarı, kan akışı, kırmızı sapı simgelenmektedir. Şamanlar davulun çerçevesine kırmızı ip bağlar. Butyat şaman ayininde de kullanılacak olan malzemelerini kırmızı ipiyle bağlar. Eski dönemlerde bazı mezar törenlerinde ölen kişinin kemiğine kırmızı boya sürülmüş olması, “hayata getirmek, can vermek” anlamındadır (Dulam, 2000: 50).

Moğollar’ın eski destanlarında kahramanların dış (fiziksel) görünüşleri hakkında:

“Milyarlarca kişileri kazanabilecek

Yuvarlak kırmızı yüzlü”.

“Binlerce kişileri kazanabilecek

Geniş kırmızı olan yüzlü”. (Jiver Mijid Huu, HAT, 1991: 74)

“Milyonlarca kişileri kazanabilecek

Kıpkırmızı suratı kızarak”

“Yüzlerce kişileri kazanabilecek

Kırmızı suratı kızarak”. (Duutai Mundur, 1989: 52)

“Milyarlarca kişilerini etkileyen

Boyalı kırmızı suratını göstererek” (Bum Erdene, 1985: 45)

“Binlerce kişileri korkutan

Çiğ kırmızı suratını göstererek” (Noyon Galuu Huu, HAT, 1991: 31).

Kahramanların suratının bu şekilde kırmızı kanla temsil edilmesinin anlamı, onların cesaretinin, fiziksel gücünün ve gençliğinin kıpkırmızı kan rengine benzetilmesinden gelmektedir (Dulam, 1990: 51).

Güzelliğin belirgin bir özelliği olarak, kırmızı yanaklara daha fazla önem verilmişlerdir. Bu nedenle “güzel yanaklı kızlar”, “kardan beyaz yüzlü, kandan kırmızı yanaklı”, kardan beyaz suratlı, kandan kırmızı yanaklı, kardan beyaz dişli” (Mongol Jangar, 2006: 62) gibi tabirler eski Moğolca kaynaklarda ve halk arasındaki sözlü konuşmaların içinde yaygın kullanılmıştır.

Kadınların güzelliğinde kırmızı rengin önemli olmasının bir örneği de, günümüzde kadınların çoğu dudaklarına kırmızı ya da kırmızıya yakın renkli ruj sürerler. Burada bahsedilen örneklerinden, “*kırmızı rengi-hayat sembolü*” olduğu kanıtlanmakla beraber bütün canlıların yaşıyor oldukların göstergesi ise “*kan - yaşamın temeli*” olarak, Eski Bozkır Kavimleri’nde görüldüğünü ispatlanmaktadır. Bunun ana temeli ‘ay’ diye düşünülmüşler. Buna bağlı olarak, *ay işareti*, *ay hediyesi*, *ay kiri* (bayanların her ay yaşayan menstrual) *ay – kan* arasındaki bağlantısı görünmektedir. Ama hamile kalan bayanlarda *ay hediyesi* geçici olarak durur, bunun sebebi karnında o kandan yavrusu oluşarak on aydan sonra dünyaya gelir. Günümüzde Moğol kadınların kendi çocuğuna “**et ve kan parçası**” demesi de bunun bir ispatıdır. Pazartesi ve Salı günlerini Moğollar *ay günü* - *ana kaynaklı* denmeleri, bayan cins olarak da yukarıdaki görüşüne uymaktadır (Ariyasuren, 1992: 672).

Eski Türkler'e ait yazılı kaynaklar arasında, ay kültünün olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır. Eski Türk inanışlarında ay ve güneş ile ilgili inanışlar hep birlikte zikredilir. Ay ve güneşin iki kardeş olduğuna inanılır. Eski Türkler'in hayatında bu iki kült, bir nevi kaçınılmaz hayat şartlarından biri olmuştur. Orhun Yazıtları'nda kullanılan 'ay' kelimesi, millî bir Şaman geleneğinden olduğu halde, daha sonraları Budist ve Mani dinleri mensupları olan Uygurca'da kullanılmıştır (Caferoğlu, 1931: 114). Ayrıca güneş dişi, ay erkeği; güneş sıcaklığı, ay soğukluğu; güneş güneyi, ay kuzeyi sembolize eder (Ögel II, 1995: 187, 188). Çin kaynakları dahi eski Hun İmparatoru'nun "Tengri" ve "Mukaddes yer" tarafından himaye olduğu gibi, "ay" ve "güneş" tarafından da takdis olunduğunu bildirmektedirler (Groot, 1921: 81). Hunlar da herhangi bir işe başlarken güneşin ve ayın durumuna bakmışlar ve önemli kararları yıldızların durumlarını da yorumlayarak vermişlerdir (Türkmen, 1974: 159). Buna göre Hunlar, bir dereceye kadar ay kültüne bağlı kalmış ona tapmışlardır. Eski Türkler'de tabiat unsurlarını dolayısıyla güne ve aya olan hürmetin tezahürü olarak, eski destanlarda ay ve gün isimlerinin kullanıldığı karşımıza çıkmaktadır. Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz Kağan'ın annesinin ismi Ay Kağan, çocuklarının isimleri de Kün, Ay, Yıldız'dır. Manas Destanı'nda Ay Çörök, Ay Han, Ay Mergen isimler rastlanır. Bu kadar bariz ve kesin olmamakla beraber Göktürkler de şaman dinine bağlı olmaları hasebile, ay ve güneşi takdis etmişlerdir (Caferoğlu, 1958: 68).

Genel olarak, ayla ilgili inanışlar güneşle ilgili inanışlara nispeten daha fazladır. Bu da ayın dünyamıza yakın olması, semada bulunan ayın geceleri aydınlatmasından kaynaklanmış olabilir. Güneş ve ay tutulmaları, kötü ruhların bunlarla olan mücadelesi sonucunda gerçekleşir denir. Çünkü güneş ve ay insanlara ışık, hayat ve bereket vermektedirler. Bu özelliklerinden dolayı kötü ruhlar onlara saldırmaktadırlar. Kötü ruhlar bu mücadeleden üstün geldikleri zaman güneş ve ayı tutarak karanlık âlemine atarlar. Bunun sonucunda ise güneş ve ay tutulması gerçekleşirdi. Türkler'de ay tutulması, iki kara iye tarafından çalınıp yenilmesi şeklinde yorumlanırdı (Kalafat, 1996: 90).

Turfan'daki eski Türkçe yazılan kitabelerinde: [küçlög iki jaruq kün aj tǵırılar] parlak güneş ve ayın güçlü Tanrıları (Nadelyaev, 1968 III: 64) şekilde yazılmıştır. Bunun anlamı, Türkçe konuşan eski kavimlerde ay kültü, aj tǵır - ay tanrı, aj erklig - ay ölüm, kün tǵır - güneş ölüm vb. güneş ve ayın iki çeşit anlamının olduğu görünmektedir. Moğollar için 'Tanrı' kavramı genel anlamında ve yukarıda söz edilen "Huhdei Mergen" efsanesinin ifadesinde değinilen Sümerlilere "dingir" denilen Tanrı ismi Babil, Asurlularda devam

ederek Orta Asya'ya hatta İç Asya'ya kadar yayılarak 'Tanrı' anlamında uzun zamandır kullanılmıştır. Yukarıdaki kısımda “*ай тэн(э)пу*” diye ay tanrısının olumlu karakterini göstermiş. Ama “*ай эрклиг*” ise ay ölümü anlamında olumsuz bir karakteridir. Eski insanlar için ay, bir taraftan gecenin karanlığını aydınlatan bütün korkuları önleyen bir ışık olduğu için olumlu karakteriyle tasvir edildiğiye, diğer taraftan da korku getiren kötü ruhlarına destek olan olumsuz bir karakter olarak algılandığının ispatı olmuştur.

‘Эрлэг’ erklig kelimesinin anlamı Moğollar’ın inanç düşüncesine göre, vefat eden kişinin sonraki doğuşu, önce yaşamış olan hayatında yapmış olduğu iyi ve kötü işlerine bağlıdır, bunu kontrol eden ve ceza verici ise ‘erklig’ (Tsevel, 1966)

Türkler ‘erklig’ der, Mukaddimetü’i Edeb Ansiklopedisi’nde bu kelimeyi ‘erketü’ sözüne benzetmiş (Poppe, 1938: 156, 164) olsa da bu kelimeleri “erke” diye aynı kökten geldiği görünür. Yukarıdaki Türkçe yazılarında ay erklig, güneş erklig dediklerine baktığında, ‘erklig’ ise tek bir karakteri olmadığı ve iki taraflı tanrının (kötü niyetli işler işleyen) olumsuz karakterlerden birisi olduğunu gösterir. Sonra göçebe kavimlerde tek “эрлэг” şeklinde algılanmaya başlamıştır. Mesela: gökyüzü eski göçebe kavimlerin inanç düşüncesinde ‘Tanrı’ anlamına gelmekten başlayarak, zamanla tek üstte bulunan gökyüzü anlamına gelmiştir. Bunun gibi güneş ve ayın kötü ruhlarını ‘erklig’ şeklinde adlandırmış sonrasında eski göçebe kavimlerin yaşadığı ortamın özelliğinden dolayı dağ, suyun içinde bulunan ruhlar olarak ayrı varlıklar şeklinde algılanmaya başlamıştır. Ayrıca Türkçe’deki ‘ay’ sözü eski Moğolca’daki *ayanqa – ayuqu – aidas – ayimşig – ayul*⁴ kelimelerin köklerine bağlanır. Bunlar korku getiren, destekleyen tanrı, iye olan ayın eski karakterini temsil eder. Bu kelime köklerinin aynı olmasının sebebini araştırırsak, insanların bir şeylerden korktukları zaman ağzından çıkan seslerden gelmiş olması, örneğin: Sakalarda bu sesi *-aiyy* ise Fin Ugorların *Aije* denmesi yaratıcı anlamına gelir. Bu *ai* sesi eski İndo-Avrupa dilinden gelmiş ve günümüzde Küçük Asya denilen Anadolu dilinde (Toharca) de yaratıcı anlamındadır. *Ai* Tanrı ise Hintler’in *İndra*, Yunanlar’ın ‘*Zeus*’, Slavlar’ın ‘*Perun*’, Scandinvicinin ‘*Tor*’ tanrılarıyla kardeş olduğu hakkındaki bilgiler Rus, Buryat dilbilimcisi Dashnyam’ın araştırmaları içinde yer almaktadır (Dugarov, 2002: 107). Bunun dışında Moğol halkların arasında bebeğe söylenen ninni sesleri de *ai* sesiyle başlar. Bunun anlamı ise ‘*ai*’ sesinin

⁴ Kelimelerin tümü korkutmak anlamındadır.

yumuşak uyumlu enerjisiyle bebeği rahatlatmakla beraber, Ay Tanrısı'na ismiyle seslenerek kötü ruhları önleyebileceğine inanırlar.

Buna bağlı olan adetlerden biri, bebeğe dışarıdan herhangi bir zarar gelmesinden ve kötü ruhlardan korumak amacıyla, keçeden tilki şekli işleyerek bebeğin üstüne asmalarıdır. Bunlar detaylıca araştırılması gereken önemli ve ilgi çekici meselelerden biridir. Moğollar'ın ay hakkındaki bazı görüşlerinden bahsederek; Moğolistan'ın Batı bölgesinde olanlar geceyi “*cəhə*” ‘sönö’ derler. Eski Moğol dilinde de [söni] şeklinde yazılır. Eski göçebe Moğol halkların bakış açısına göre, ay ise gecenin bütün korkularını önleyici, karanlığı aydınlatıcı olarak insanları olumlu yönde etkilemiştir. Bu nedenle aya tapılması ve ay kültü, eski zamanlarda insanlar tarafından değer verilen bir inanç biçimidir. Bunun önemli bir nedeni olan ay ise, insanların yaşam ritmini belirleyici, müddet göstericiydi. Moğollar'a ait gök cisimleri ile ilgili inanışların içinde ay, güneşten daha fazla yer almakla beraber, eski masalların ve efsanelerin büyük kısmını oluşturur. Ay her zaman gece karanlığını aydınlatıcı, olumlu etkisini gösterir demek bir taraftan yanlış olabilir. Çünkü dünyanın uydusu olan ayın, dünyanın etrafını dolaşma süresine göre güneşten yansıttığı ışıklardan dolayı ay biçimi belli bir frekansla insan gözleriyle büyük ya da küçük şekilde görülmektedir. Her gece çıkan ayın büyüklüğü aynı değildir. Bunun temel sebebi ise, güneşten gelen ışığın ayı ne kadar aydınlattığına bağlı olmasıdır. Dünyamız güneşten gelen ışınları kestiğinden yarım ay, dolunay, hilal olarak çeşitli şekilde görülür ve bazen ayın yarısı bazen de çok küçük bir kısmı gözükebilir. Bazı gecelerde durum değişip, az miktarda olsa görünür bu durumda ay değişmez sadece yüzeyine gelen ışınların geliş miktarı ve açısında değişiklik olur. Eski dönemlerde yaşayan insanlar için ayın hiç gözükmediği gecelerin aşırı korkulara sebep olduğunu düşünürlermiş. Eski Moğol kavimlerinin düşüncesinde ayın üstündeki lekeyi tavşana benzetmekle beraber, elinde kova tutan bir bayan olarak da görünürler (Ayush, 1987: 385). Buryat halkların arasında bu ay lekesini gece su almaya giderken kaybolmuş kızın şeklidir derler (Dulam, 1989: 90). Ayın üstündeki şeklin, tavşana benzetilmesinin sebebi ise, gerçekten bazen uzanan bir tavşan biçiminin görülmesinden kaynaklanmaktadır. Ay takvimine göre ayın başında tavşanın kulağının uç kısmı, ayın ortasında vücudunun ana gövdesi, dolunayın görüldüğü 14, 15, 16. günlerinde bütün vücudu görülmeye başlar ve bu günlerden sonra terse dönüp, tavşanın kulağının ucundan başlayarak görülmemeye başlar. Eski Moğollar gece saatlerinde küçük bebeğin ismini söylemezler ve küçük çocuğu ya da bebeği dışarıya götürürken, karanlıkta dolaşan kötü ruhlardan onu

korumak amacıyla çocuğunu tavşan olarak görünsün diye burnunun üzerine siyah kömür sürerler. Bu adet günümüzde de hala devam etmektedir.

Eski Bozkır Kavimleri'ne ait inanç düşünceleri içinde, güneş ve ay kültü mevcut olmasına rağmen kozmogonide yer tutmamıştır. Bunlar sadece Gök Tanrı inancına dayalı sistemin bir parçası olmuştur. Moğollar'ın inanç düşüncelerinde, güneş ve ay insanın ölümlü olmasına karşılık ebedidirler. Gerek ay gerekse güneş, Yüce Varlık, deniz suları yağmur, verimlilik, insanın ölümden sonraki kaderi, ebedilik, giriş ve geçiş törenleri, ölümler ve seçkinlerle olan ilişkileri, insanların bu gök cisimlerine kutsiyet atfetmesine ve anlamlar yüklemesine neden olmuştur (Eliade, 2005: 150). Moğollar güneş ve aya “*Altın güneşi*”, “*Gümüş ayı*” diye çok saygı göstermekle beraber “*Güneş babası*”, “*Ay anası*” derlerdi. Moğolistan coğrafyasında bulunan arkeolojik buluntuların içinde güneş ve ayın yaygın şekilde tasvir edildiğine rastlanmaktadır. Eski masal, efsane, destan ve gizemlerin içinde de güneş ve ay hakkında söz edildiği, kıyaslandığı ve sembolize edildiği yaygın olarak karşımıza çıkmaktadır. Eski yazılı kaynaklara göre Moğollar, eski zamandan beri gök cisimlerden “altın güneş”, “elma ayına” çok değer vermektedir. (Dulam, 1989: 86). Güneşe değer verdiğini gösteren en belirgin örnek ise, önemli işleri ve bayram törenlerini hep güneşin doğduğu zamanda başlatmayı tercih etmeleridir. Her sene bahar mevsimi başlarken kutlanan geleneksel “Yeni Yıl” bayramının birinci günü Moğol milletler, kırmızı güneşin tam yeni doğduğu zaman yüksek tepeye çıkıp dağ ve ovoo kültürüne tapınırlar.

1.2.1. Yedi Tanrı Yıldız İnancı

Moğollar'ın yedi tanrı yıldızlarına tapması çok eski zamanlardan itibaren başlamıştır. Moğol göçebe kavimleri akşamları yedi tanrı yıldızlarına bakarak süttten kurban sunarlardı. Yolculukta olan kişilerin bile yiyecek içeceklerinden yedi parça ayırarak yedi tanrı yıldızlarına kurban sunma geleneği vardı. Bilhassa göçebe hayatında eğer hayvanlarından biri kaybolursa, kurt hayvanından korumak amacıyla yedi tanrı yıldızlarına ibadet edip tapınırlardı (BNMAU' un Ugsaatnii Zui, 1989. 386). Moğollar'ın yedi tanrı yıldızlarına tapmasının nedeni, bozkırdaki göçebelerin her gece gökyüzünde bulunan yedi köşeli yıldızlara baktıkça onların içinde gizli güçlerin olduğuna inandığından, hayatta rastlanan bütün kötülükleri önleyerek her şeyin iyi olmasını isteme düşüncesinden gök cisimlerine saygı göstermeye başlamıştır. Moğollar'ın inanç düşüncesine göre, yedi tanrı yıldızları “yedi tane kişi” olarak görüp taparlardı (Haissig, 1998: 143).

Yedi tanrı yıldızlarına tapılmasının uygun günleri, bazı özel ayların yedisi, Şubat'ın dördü, Mayıs'ın ikisi, Haziran'ın yirmi üçü, Temmuz'un yirmisi, Ağustos'un on yedisi, Eylül'ün yirmisi, Ekim'in on biri, Kasım'ın on beşi, Aralık'ın sekizi derlerdi (Damdinsuren, 2001: 3).

Yedi Tanrı yıldız ismine bakıldığında, Budizm nedeniyle 'tanrı' demeye başladığı, ilk önce yedi kişi yıldızı derlermiş. Yedi Tanrı yıldızı, eski bir Moğol efsanesinde:

Kişi başı farklı erdeme sahip yedi tane kahraman birbirleriyle tanışıp, yakın arkadaşlık kurarak güçlerini birleştirip, düşmanlarını yok edip gökyüzüne yerleşmişler (Dulam, 1989: 96).

Efsaneye göre, bu kahramanlar dağları kaldırmak, kuşlarla anlaşmak, üç kıtalardan haber almak, gök cisimleriyle iletişim kurmak vb. erdemlere sahiptirler. Bu efsaneyi başka bir yönden şu şekilde anlatırlar: yedi tane akraba gökyüzüne yerleştikleri zaman Miçid⁵ adında altıncı yıldızın aşırı soğuk hava getirme gücüne sahip olduğu için bir tane yıldız eksik bırakarak güneşli hava getirmiştir. O yıldız ise, yedi tanrı yıldızın en sonunda yer alan, net olmayan bir küçük yıldızdır (Bennigson, 1912: 57).

Bazı halk efsanelerinde, altıncı yıldız yedi akrabanın ortak eşi derler. Eski efsanelere bakıldığında, bu yedi tane yıldız dünyaya insan şekilde geldikten sonra gökyüzüne yerleştikleri, Moğollar'ın gök cisimlerini insan olarak gördüğünün bir ispatı diyebiliriz. Oyrat halhalara ait yedi yıldız efsanesinde: bir kahramanın vücudundan ışık çıkıp yedi tane yıldız olarak gökyüzüne gitmiş (Potanin, 1883: 194). Burada da yıldız ve insan arası bağlantı görülmektedir.

1.2.2. Altın Kazık Yıldızı

Güneşten 120 kat geniş, 600 kat parlak, 780 ışık yılı mesafesinde bulunan küçük yıldız uydusu olan altın kazık yıldızı, Moğol göçebe kavimlerinde önemli bir anlama sahiptir. Çıplak gözle hareketsiz gibi görülen bu yıldız, kuzey yönün gösterici olarak bilinmektedir. Bunun geniş bir bozkır çevresinde hayvancılıkla uğraşan göçebe kavimlerin gözünde,

⁵ Miçid ise, birçok yıldızın birleşmiş olan kısmı, çıplak gözle görülen yedi tane yıldızdan altıncı yıldız ışığı net olmadığından sadece kışın özel günlerde net gözükür. Altıncı yıldız net şekilde gördüğünde Moğollar, Miçid çıkmış derler.

gökyüzünün ortasına çakılmış olan kazık gibi sabit halde durmuş gibi görüldüğünden, kazık yıldız olarak adlandırmışlardır. Ama ‘altın’ diye bir sıfat koyulmasının sebebi, yıldızın kendi renginden bahsetmesinden değil, en üstün metalin ismini koyarak, ne kadar çok değer verdiği düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Moğolca yazılan eserinde: “...Yüksek dağın tepesinde dünyanın merkezi gibi bulunan altın kazık yıldızından yedi tanrı yıldızları bağlanmaktadır (Damdinduren, 2001: 3)”. Eliade eserinde: “...Dünyanın merkezinde bulunan Meru Dağı’nın üzerinde altın kazık yıldız parlıyor demektedir (Eliade, 1987: 39)”.

Altın kazık yıldızı, XIII. yüzyılda Cengiz Han’ın kurban geleneği içinde önemli bir anlamda kullanılmıştır. Cengiz Han’ın otağının dışında bir kişiyle altın kazık yıldızı temsil etme görevi verilir, ayağını toprağa sokup sabit durarak ‘altın kazık yıldız’ isim koyarlar. Özellikle Cengiz Han’ın altın soyundan gelen kurban, eserlerin okunduğu zaman altın kazık yıldızı temsil eden kişi hiç kımıldamaz (Haissig, 1998: 143). Buryatlar’da altın kazık yıldızına insanın canıyla kurban sunma geleneğini bulunmaktaydı (Banzarov, 1846: 73).

Altın kazık yıldızı, bahar ayının sonu, yirmi birinde düzenlenmiş olan Cengiz Han’ın beyaz atlara kurban sunma töreninde önemli yer almaktadır. Altın kazık yıldızının, yedi tanrı yıldızlarından farkı ise, kuzey kutbunda bir derecede yer alan, çıplak gözle gördüğünde sabit şekilde duran kuzey yönü gösterici yıldızdır. Bu yıldızı bulmak için, yedi tanrı yıldızından beş kat direk düze bakınca altın kazık yıldızı görülebilir. Altın kazık yıldızıyla düz mesafesinde bulunan, gece saatlerde dikdörtgen biçiminde duran yedi tanrı yıldızları, altın kazık yıldızının etrafında günde bir defa dolaşmaktadır.

1.2.3. Miçid Yıldız

Bu yıldız birçok yıldızın birleşmiş olan şeklidir. Gece vaktinde çoğaldığı zaman bazen yedi tane olarak görülen Miçid yıldızına, Moğollar için güneş ve aydan sonra saygı gösterilir. Bu yüzden Moğollar’ın arasındaki tabirler içinde “od miçid” denilir. Miçid yıldızı sonbahar aylarında görülmeye başlayarak, kış aylarında net şekilde görülür ve bahar aylarına gelince kaybolur. Miçid yıldızıyla ilgili eski efsanelerden birisi:

Eski zamanlarda miçid yıldızın sayısı yedi taneydi, Halha Moğollar arasındaki tabirlerde on iki tane derlerdi. Sadece kış mevsiminde görülebilecek serin yıldız imiş. Fakat bir kahraman demiş ki: “Ben bu on iki tane yıldızlara doğru ok atarak hepsini sırayla vurabilirsem bu miçid yıldız kaybolsun, eğer hepsini vuramazsam ben su içmeyen, ot yemeyen bir hayvan şeklinde yaşayım” diye yemin ederek ok attığında

altı tanesini vurup altı tanesini vuramadığı için o kahraman su içmeyen, ot yemeyen tarvaga adlı hayvana dönmüştür.

Bu efsanenin diğer bir biçiminde:

Eski zamanında soğuk hava getirip insanları üşüten yedi tane miçid yıldızı bulunuyormuş. Bu felaketi önlemeyi amaçlayan bir kahraman karar alarak, “ben bu yedi tane yıldıza ok atacağım, eğer hepsini vuramazsam baş parmağımı keserek hiç su içmeyen, ot bitki yemeyen, rüzgarlı havada dışarı çıkmayan, kar yağdığı zaman kalkmayan, tek toprakta bulunup, şanslı olan adamlara yakalanan tarvaga olayım” diye yemin ederek, yıldızlara doğru ok attığında sadece tek yıldızı vurabildiği için o kahraman tarvaga hale dönmüş, altı tane miçid yıldızı kalmıştır (Potanin, 1919: 18).

Eski Moğollar miçid yıldızının serin hava getiren yıldız olduğuna inanırlardı (Dulam, 1989: 114). Yukarıdaki efsanelerin üzerinde durulursak, eski Moğol kavimlerinin inanç düşüncesinde miçid yıldızı, soğuk kış mevsiminde gözle görülen serin iklime dayalı bir yıldız olduğu belirtilmektedir. Efsanelerde söz edilen önemi anlamı, eğer bu soğuk hava getiren yıldızlar kaybolursa soğuk mevsimi de yok olur düşüncesiyle bir kahraman, yıldızlara ok atarak beceremediğinde önce yemin ettiği tarvaga olarak yaşamıştır. Ama kahraman neden tarvaga olmuş? Kış uykusuna girmeyen, ot yiyen herhangi hayvan ya da kuş olabilirdi. Bunları düşününce tarvaga nasıl bir hayvan diye bir soru çıkıyor. Bunun cevabını verelim.

Moğolistan coğrafyasının orman, dağları olan bozkırlarda yaygın olarak yaşayan tarvaga, kışın soğuk mevsimlerde kış uykusuna girer. Kış uykusu ise yaşamın normal olaylarından birisi olup, hayvan kış uykusuna girdiğinde nefesi yavaşlar, kalp damarları rahatlar, uzun zaman derin uyurlar. Moğolistan’da kış uykusuna giren hayvanlardan tarvaga, ayı ve bazı kemirgen hayvanlardır. Bu hayvanların kış uykusuna girme sebepleri nedir? Soğuk hava yüzünden mi, eski Moğol kavimlerinin inanç düşüncesindeki, soğuk hava getiren miçid yıldızlarından dolayı mı? Efsanelerde söz edilen konu belki doğru olabilir. Moğollar’da tarvaga hayvanı ise, av işlerinde önemli yere sahiptir. Moğolistan’daki Altay Dağları’ndan doğudaki uzun bozkıra kadar uzanan geniş alanda yaşayan tarvaga, eski göçebe kavimlerin besleme hayatında büyük bir görev içindeydi. Tarvaga hayvanının insanlarla kıyaslanabileceği bir özelliği bulunur mu? İnsan tarvaga arasındaki benzerlik

nedir? Eski göçebelerin bu hayvanla ilgili inanç düşüncesi ve tarvaganın morfolojisi hakkında araştırma yapmamız gerekiyor.

1. Tarvaga arkadaki iki ayağının üzerine durabilir, ayı da iki ayağı üzerinde insan gibi durup yürüyebilir. Bu özelliğinden dolayı ayı ve insan arası bir bağlantı olduğu düşünülür. Bu nedenle da Moğollar ayıyı “insan şeklinde geyik” derlerdi. Ayıdaki özellik tarvaga hayvanında da olduğundan, eski göçebelerin inanç düşüncesiyle insanla karşılaştırılır şekilde eski efsanelerin içinde yer almasının nedeni olmuştur.
2. Tarvaganın ayak parmaklarının insanın ellerine benzeyebilme özelliği, yukarıdaki efsanede kahramanın baş parmağını kestikten bahsederek ifade edilmiş olabilir.
3. Tarvaganın sırt kısmında bulunan kırmızı eti, Moğollar tarafından “insan eti” olarak görüldüğünden yenmesi yasaklanır. Bu etin ise efsanede söz edilen kahramandan kalan et olduğu düşünülür.

Tarvaga hayvanın eski efsanenin içinde önemli yer alması, kahramanın onun biçimine girmesinin sebebi, eski göçebelerde tüketilen gıdaların içinde önemli yer tutan av şeklinde kullanılmış. İnsanoğluna ait hayvanlarla ilgili inanç düşüncesine bakıldığında, bir taraftan düşman diğer taraftan erzak olan hayvanlar vardır. Tarvaganın bir özelliği, sıcak havayı sevmediğinden sıcak olan yaz günlerinde dışarı çıkmadan genellikle sabah erken ya da akşam serin havada dışarıda dolaşp ot ve bitki suyuyla beslenmesiydi. Tarvaga sonbaharın sonundan bahar ayın ortasına kadar, en soğuk mevsimlerde kış uykusuna yatar. Bu mevsimler eski göçebelerin inanç düşüncesine göre, soğuk hava getiren miçid yıldızının net bir şekilde görüldüğü dönemde, tarvaganın kış uykusunda olması yukarıdaki efsanenin temelini oluşturmuştur. Dolayısıyla avcılık işlerle uğraşan eski göçebelerin düşüncesinde, kışın soğuk dönemde kıtlık ve erzak azlığının nedeninin, miçid yıldızından kaynaklandığını düşünerek, bu felaketleri önleme amacıyla efsaneleri meydana getirmiştir. Eski göçebelerin inancına göre, tarvaga soğuk havadan dolayı kış uykusuna yatmamış, yalnız miçid yıldızından kaçtığını düşünüyorlarmış. Efsanenin bir anlamı da, insanların tabiat olaylarına karşı güçsüz olduğunu, her mevsimin bir özelliğinin olduğunu, insanlar tarafından tabiatla uyum sağlayarak yaşayacağını, kahramanın gökyüzüne ok atarak hiçbir şeyi değiştiremediğini kanıtlanmaktadır.

Bu efsanede kahramanın baş parmağından bahsedilmesinin sebebini açıklamaya çalışırsak, insanın baş parmağı, savaş ve avcılıkta ok atarken en önemli görevde bulunup, oktaki bütün gücünü diğer dört tane parmakla eşit şekilde tutan parmak olduğundan eski zamandan beri Moğollar'da değer verilmiştir. Eski Moğol efsanelerinde baş parmağın gücünden bahsedildiğine yaygın şekilde rastlanmaktadır. Efsanede söz edilen diğer bir konu ise, eski göçebelerin gökyüzünde bulunan yıldızları, ok atarak yok edebileceğini düşünmüş olmalarıdır. Gökyüzünde yıldızlardan boşta kalan yerler, atmosfere girerken dünyanın çekme kuvvetinin etkisiyle hızlı hareketle, ateşli dumanlar bıraktığını görünce Moğollar bu durumu “yıldız vuruluyor” diye değerlendirirler. Bunu gökyüzüne atılan ok olarak düşünürsek, gökte bulunan birçok yıldızdan birisi yok oluyor anlamına gelmektedir. Bu olaylar yüzünden eski göçebelerin anlayışına yerleşmiş olan soyut bir düşünce gerçekleştiğinde, felaketler getiren yıldızlara ok atarak yok edebileceği düşünülmüş olabilir. Ayrıca bir kahraman, miçid yıldızına ok attığında biraz sonra yıldızların toprağa indikleri (Bennigsen, 1912: 55) vb. düşünülmüştür. Eski Moğol inanışlarına göre, kutsal dağlara kurban sunma ayinlerinde gökyüzüne doğru ok atılmaktadır. Bunun temel sebebi, gökteki bulutların üzerine kaplanmış olan örtüsünü, okla açarak yağışları getirme niyetindeydi. Bu geleneğin devamı olarak miçid yıldızının gökte bulunduğu soğuk mevsimlerde eski göçebeler, sert iklimi yok etme amacıyla miçid yıldızına doğru ok atmış olabileceği tahmin edilir. Eski efsanede değinilen yıldızlara ok atan kahramanın, miçid yıldızlarının hepsini yok edememesinin nedeni, onun erdeminin eksikliğinden değil, onun ok atmadan önce atacak olduğu ok sayısını net şekilde söyleyerek, yemin ederek işini tamamladığından gerçek bir adam olduğunu kanıtlayarak, önce verdiği sözünü tutup su içmeyen, ot yemeyen hayvan olarak toprağın altında yaşamını devam etmiş olmasına dayanmaktadır. Eğer o kahraman çok sayıda ok atarsa yıldızları yok edebilirdi. Ama bir adamın önce söylediği sözü nasıl olursa olsun tutup, dürüst olması gerektiği bu kahramanın davranışı ile örneklendirilmiştir.

1.2.4. Miçid Kelimesinin Kökeni

Etimoloji olarak, eski Türkçe'deki “biçin” veya “biçmek” kelimesinin kökünden gelmiştir (Nadelyaev, 1968: 105). Fransız dilbilimci Bazin de aynı fikirde bulunmuştur (Bazin, 1974: 713). Moğol dilbilimcisi S. Dulam ise, bu kelimenin eski Türkçe ve eski Moğolca'da rastlanmakta, köken olarak Moğolca'da “biçil” şeklinde olduğunu belirtmiştir (Dulam, 1989: 117).

Ekim ayının ortasında miçid yıldızı görünmeye başlamakla beraber, onun yanında üç maral, Huhdei Mergen adında yıldızlar da gece yarısında görünürler. Bu yıldızların görünüşü, sıcak mevsimlerin sona erip, sert iklimin yaklaştığının göstergesi olarak çıkmakta olduğu söylenir. Bunun dışında miçid yıldızlarının görünmeye başladığı zamandan itibaren çocuklar aşık kemiklerle oynamaya başlarlar. Eski Moğollar miçid yıldızlarının çıkmaya başladığı dönemlerde geceler, güne göre daha uzun olunca bahar ayına kadar sürdüğü bu uzun geceleri masal ve efsaneler hakkında konuşarak vakitlerini geçirirlerdi. Karanlık uzun gecelerde böyle masallar anlatarak geçirmelerinin bir anlamı, gecenin bütün korkuları, kötü enerjilerini yok edip, soğuk havada sağlığı yerinde, akıl başında yaşamlarını devam ettirmek açısından büyük bir manevi düşünce olduğu ifade edilir. Bunlardan bir sonuç çıkarırsak, dünya küresinin kuzey tarafında bulunan Miçid yıldızı ise, eski Moğol kavimlerinin inanç düşüncesinde, dört mevsimi iki kısımda ayıran, sadece soğuk olan mevsimlerde gözle görünen serin iklime bağlı yıldız olarak kalmıştır.

1.2.5. Huhdei Mergen Yıldızı

Temmuz'un on dokuzuncu günü, Eski Mısır'ın aşırı sıcaklık yaşadığı zamanlar Etiyopya'dan aniden bol yağış gelmişti. Bu zamanlar, sabah güneşin doğmadan önce Huhdei Mergen yıldızı (Sofis yıldız) şafakla beraber çıkmaya başlayınca, Mısır halklarına Nil Nehri'ne su biriktiğini ve yeni yılın yaklaştığını da hatırlatır. Huhdei Mergen yıldızı ve Nil Nehri'nin taşma zamanına yılda bir defa rastladığı incelenmiştir. Eski Romalılar da temmuz, ağustos ve eylül aylarının aşırı sıcak olan günlerini 'köpek günler' diye adlandırarak Köpek Yıldız (Huhdei Mergen) yıldızının, güneşin doğuşuyla beraber çıkmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Huhdei Mergen yıldızı Batı ülkelerde 'Sirius' olarak isimlendirilir, 'parlak, parlaticı keskin ışık' anlamında olan Yunanca'dan gelen kelime olduğu söylenir. Bunun dışında 'Sirius' kelimesini Arapça 'sirai', anlamı olarak 'parlaticı, açık kapı, nemli mevsim' şeklinde olduğunu Rus bilimadaminin araştırmasında yer alınmıştır (Şeglov, 1986: 84).

Ama Köpek Yıldız dediği, Latince'nin 'Canis Majoris⁶', köpek burcunda olan alfa yıldız, Moğollar 'gökyüzündeki kurt burcu' diye adlandırırlar. Huhdei Mergen yıldızı astronomide, spektrumun A1 bölümünde bulunan gökteki en büyük yıldızdır. Güneşten 2 kat uzun, 23 kat keskin ışık çıkaran -8 km\s hızlı, 8.8 ışık yılın mesafesinde, bir beyaz cüce

⁶ Canis Majors- eski Latince canis- köpek, majors- büyük anlamındadır. Moğollar "gökteki kurt burcu" olarak adlandırmışlar.

yıldızla çift yıldız olarak bulunurlar. Huhdei Mergen yıldızı en parlak, keskin ışıklar çıkaran yıldızdır. Bu yıldızı eski Yunanlar ve Romalılar güneşle birlikte sıcak hava getirici olarak, Mısırlılar Nil Nehri'nin taşmasını etkileyen, yeni yılı çağıran yıldız derlermiş. Ama Moğollar onun tam tersi olarak soğuk havayı destekleyici yıldız olarak algılamışlardır. Moğollar için bu yıldızın görülme zamanı Aralık ve Ocak aylarına, en soğuk zamanlara denk gelmesidir. Moğollar'dan gökyüzü hayvanı olarak değer verilen kurdun çiftleşme dönemi de Aralık ayına rastlamakta, bu bağlamdan ötürü Huhdei Mergen yıldızının bulunduğu burcu Moğollar 'gökteki kurt burcu' demişlerdir. Kış mevsiminin soğukunda, buz gibi havayı hiç umursamadan kurt sesi gece yarısında gökyüzüne kadar gelmişken, soğuk mevsimin yıldızları olan Maral, Miçid, Huhdei Mergen yıldızları gökte yer alırlar. Moğolistan'da bu dönem "Çalikuşu⁷ ayı", en soğuk dönem denir. Miçid yıldızı bütün kış mevsimi boyunca gökte görünmekte olursa, Huhdei Mergen kış mevsimin sonunda, en soğuk günlerde görünmektedir.

1.2.6. Huhdei Mergen İsmi Hakkında

Gökteki en parlak olan yıldız neden Huhdei Mergen demişler? Huhdei- bir kişi ismi, Mergen- bir ünvandır. Efsaneye göre, üç maral yıldızının peşinden gökyüzüne çıkan bir kahramandan bahsedilir. Moğollar'da Mergen- ünvanı savaşlarda büyük başarı kazananlara, avcılığı çok iyi yapanlara veya meşhur olan fal bakıcı müneccimlere, tecrübesi yüksek, erdem dolu erkeklere verilen ünvandır. Eski efsanelere bakıldığında, erdemli okçuların daha çok 'Mergen' olarak adlandırıldıkları, Huhdei ismi ise gökyüzünü ifade eden 'gök'ten geldiği bilinmekte olup, 'dei'- isim ekidir (Dulam, 1989: 111).

Bu -dei eki "Moğolların Gizli Tarih" eserinde Horilardai, Bargudai, Negüdei vb. isimlerde kullanılmışlardır. Moğollar'a ait yıldız ve ay inançlarında "Huhdei Mergen Efsanesi" büyük yer tutmaktadır. Efsanenin anlamı kısaca, arka dağların geyiklerini tezek hale getirip, öndeki dağların dağ keçilerini toprak hale getirip, o kadar iyi ok atan kahramanın üç geyiklerin peşine giderek gökyüzüne çıkması hakkında bilgi vermektedir. Gece gökyüzünde üç maral yıldızları görünmeye başlayınca, Huhdei Mergen (Sirius) yıldızının ışıkları saçılmakta, hale gökтейken de üç maralın peşinde olduğunun göstergesi olabilir.

⁷ Böyle adlandırılmasının, Çalikuşu'yla alakası yoktur. Soğuk mevsiminin en son aydır.





İKİNCİ BÖLÜM

ESKİ BOZKIR KAVİMLERİNDE TABİAT KÜLTLERİ

2.1. Dağ Kültü ve Ovoo Yığma Geleneği

Gökyüzü, tüm toplumlarda hep kutsal kabul edilmiş, sonsuz ve aşkın olarak nitelendirilmiştir. Gök, uçsuz bucaksız ve her şeyin üstündedir. Eski Türkçe’de Tanrı ve “tengri” kelimesi göze görünen gök ve ‘Allah’ anlamlarını ifade etmiştir. Eski Türklerin inanç sisteminde gök birinci derecede öneme sahipti. Örneğin Oğuz Kağan destanında; Oğuz doğduğu zaman yüzünün rengi göğe ‘önglügi çırağı kök erdi’ diyerek (gök renkte idi) benzetilmiştir. (Gökalp, 1991: 67). Şimdiki Şamanistler nasıl ki bir dağı yahut bir ırmağı aynı zamanda bir ruh telâkki ediyorlarsa eski Türkler de göğü öyle anlamlandırmışlardır. Diğer bir deyişle, maddi bir varlık sandıkları gök ile yüksek ve büyük ruhu Tanrıyla aynı şekilde telâkki etmişlerdir. (İnan, 2000: 28). Gök kelimesi göğün rengi olan maviyi ifade etmekte olup, zamanla ‘yaratıcı’ anlamını kazanmıştır. Göğün bu yükseklik ve aşkınlık özelliklerinden ötürü Tanrı mekanı olarak ayrı bir kutsiyet yüklenmiştir. Dağ genellikle gökle birleşik bir yer olarak kabul edilirdi. Mitolojik anlamına bakıldığında, dağın dünyanın temel motifi olduğu algısı görülür. Dünya mitlerinde dağlar genel olarak kutsal kabul edilirken, aynı zamanda dağ pek çok inanın gelişmesine de katkı sağlamıştır. Dağ ve Ovoo⁸ kültürünün neden kutsal kabul edildiğinin sebebini aşağıdaki bölümlerinde incelemeye çalışacağız.

Eski Moğolca kaynaklarda Yer-su ruhları olarak tanımlanan mitler içerisinde en önemli mümessil dağdır. Eski Türklerde dağ kültü Gök Tanrı kültürüyle ilgili bir kült olmuştur. Hunların eski vatanı olan *Yeni- Si- Şan* yahut *Şan- Din- Şan* sıra dağlarındaki *Han- Yoan* Dağı Hunların her yıl Gök Tanrıya kurban kestikleri dağ olarak karşımıza çıkmaktadır. Hun hakanları Çin ile yaptıkları sözleşmeleri bir dağın tepesinde kurban keserek and ile teyit ederlerdi. Orta Asya’nın başka kavimlerinde de Gök Tanrıya kurbanların yüksek dağ tepelerinde sunulduğunu Çin kaynaklarından öğrenmekteyiz. Gök Tanrı kültürüyle dağ kültürünün birbiriyle yakın ilgisi, Hunlar devrinden şimdiki Altaylara kadar devam eden şaman âyinlerine kadar kendini göstermektedir. (İnan, 1976: 32). Yeryüzünde bazı şeyler,

⁸ Moğolca olarak yüksek yerlerde yapılan taş yığınıdır.

insanların ona değer verdiklerinden ötürü kutsal haline gelmiştir. Dağlar da eski bozkır kavimlerin içinde insanların kutsiyet verdiği şeylerden biri olmuştur. Eski zamandan beri insanların çevresine ne kadar önem verdiklerine göre dini geleneklerde yer alan sembolün oluşmasına olanak sağlamıştır. Dağ kültü ve eski Moğol inançları arasındaki bağlantıları ortaya koymak için öncelikle eski dönemlere bakmak zorundayız. Çok eski dönemlerde insanlar, dış dünya ile nasıl tanıştıkları ve ilk ilişkiye girdikleri ve dağın Tanrı düşüncesine götüren bir yol olduğuna inandıkları hakkında incelenme yapmak gerekir. Dağlar, tarihin her döneminde kutsallar arasında dini hayatın merkezinde bulunmuştur. Dağlar, Moğol inanışlarında farklı sebeplerle önemli yere sahiptir. Eski zamandan beri dağlar yüceliği ile insanların dikkatini çekmiş ve kült olarak inanışlar arasına girmiştir. Moğollar bu inanışı günümüze kadar da taşımaktadır. Arkeolojik araştırmalara göre, 800.000 yıl önce Moğolistan'da insanların var olduklarını kanıtlayan en eski buluntular, Bayanhongor vilayetindeki Beyaz Dağı tepesinde 1700 m yüksekliğinde bulunan bir mağaradan açığa çıkarılmıştır. Bunun dışında Moğolistan'ın birçok yerinde karşımıza çıkan eski kaya resimleri, eski dönemlerde yaşayan insanlara ait mezarlıklar ve sığınakların bulunduğu yerler genellikle dağ yamaçlarında karşımıza çıkmaktadır. Eski insanların oturmuş oldukları yerlerin dağın yakınında bulunmasının sebebi; yağmur ve fırtına gibi ani gelişen doğa olaylarından kendilerini koruma istediklerinden kaynaklanmıştır. Bu durum gittikçe insan ve doğa arasındaki yakın ilişkilerin daha yoğunlaşmaya başlamasını sağlamıştır. Hatta insanların tabiata verdikleri değerden dolayı soyut bir inanışın oluşup daha sonra kült haline gelmesinin büyük bir sebebi olmuştur. Paleolitik dönemin sona ermesiyle başlayan Neolitik dönemde yaşanan önemli bir gelişme, insan ve doğa arası iletişimin daha da gelişmesiyle beraber, yer ve suyun içinde ayrı ruhların olduğuna inanmaya başlaması dikkat çekicidir. Yer ve suyun içinde ayrı ayrı ruhların bulundukları ile ilgili düşüncesi daha genişledikçe insanın inanışları da daha sistematik hale gelmiştir. Mesela, insanın inanışlarına göre canlı ruhların bulunduğu mekanlar, pınar ve ırmak akan yerlerin en baş kısmı ya da dağ tepesi ve uzun dağların yamaç kısımlarında bulundukları düşünülmektedir. Çünkü yerler (dağlar) ve sular, Tanrıların yeryüzüne indikleri ve insanlarla birleşmiş oldukları alanlar olarak algılanmışlardır. Bu düşüncelerden kaynaklanarak suyun olduğu yerler ve dağ tepesine yakın olan yüksek yerlerde “Ovoo” kurmaya başlamışlardır. Taşlardan yapılan yığınlar iki kısma ayrılabilir. Biri ongun bulunan yığın diğeri ongun bulunmayan yığın olabilmektedir. Ongun ise eski Moğol ve Türk toplulukların Gök Tanrı inancına ait önemli bir kavramıdır. Taştan ovoo kurma geleneği eski inanç düşüncesine bağlı “Ongun” inancından gelmiştir. Geçmişte insanlar tabiattaki her şeyin içinde bir canlı ruhun ve ongunun bulunduğunu kavradıkça dış

dünyasıyla doğru iletişime geçmek ve kendilerini korumak amacıyla doğadaki nesnelere karşı saygı göstermeyi öğrenmişlerdir. Dağ ve ovoo kültü Gök Tanrı inancının temelini oluşturmaktadır. Ancak Gök Tanrı inancının öne çıkışı ile az da olsa geri planda kalmış yine de günümüz de Şaman inancının içinde yer almaktadır. Her inanç sisteminde yer alan kutsallar arasında dağ ile ilgili inanışlar önemli bir yer tutmaktadır. Dağ, Orta Asya coğrafyasında yaşayan kavimlerin saygı gösterdiği tabiat unsurlarından biri olmuştur. Dağ kültü, Moğollarda Gök Tanrı inancı gibi Tanrıya yakın mekanlar olarak görülmüş ve inanılmıştır. Türklerin de Orhun Kitabeleri'nde Yer-Sub tabiri ile kutsal olan Ötüken Dağları ve ormanlarını temsil etmiştir. Eski bozkır kavimlerinde Yer-Sub ruhlarının en önemli unsuru dağlardır. Hunlar döneminde Yeni-Şan dağlarına her yıl kurban kestikleri hakkında bilgiler tespit edilmiştir. Moğol ve Türk efsanelerin içinde de kutsal dağlardan bahsedilmektedir. Uygurların ataları olan Töleslerinin Menşe efsanesinde Hakanın kızlarını Tanrı ile evlenmeleri için bir dağ üzerinde bıraktığı ve küçük kızın bu dağda bir kurtla evlenerek yeni nesiller meydana getirdiği rivayet edilir. Bu erkek kurdun Tanrını sembolü olduğuna inanılır. Göğün direği olan dağ, Tanrıya giden en yakın yol olarak inanılmıştır. Moğolistan coğrafyasında bulunan çoğu dağlara Tanrı ile ilgili isimler koymuşlardır. Kurbanlar da genelde en yüksek dağın tepesinde yapılmaktadır. Eski devirlerden beri insanlar, yüksek dağ tepelerinin göklere yakın bulunmasından kaynaklanarak dağları gökte oturan Tanrı'ya en yakın yer olarak kabul etmişlerdir. Eski Türkler döneminde Ötüken Dağı ve ormanları kutsanmıştır. Çin kaynaklarında tespit edilen rivayetlerde de, dağ ve mağara mühim unsurlar olarak yazılmıştır. Göktürklerin yaratılış efsanesinde “Dişi kurdun çocuğu olarak Turfanın kuzey batısında bir dağa gitti ve orada bulunan bir mağaradan içeriye girdiği” rivayet edilmiştir (Ögel, 1971: 284). Dağ eski Uygur ve Türklerin Türeyiş mitolojisinde önemli yer tutmaktadır.

Moğolların da doğaya saygı göstermekle ilgili gelenekleri arasında dağ ve ovoo'ya ibadet edip kurban sunma tören yer almaktadır. Bu ritüel, 13.yüzyılda zaten resmi bir devlet töreni haline gelmiştir. Burhan Haldun Dağları, Cengiz Han döneminde Büyük Moğol İmparatorluğu tarafından kutsal bir mekan olarak kabul edilmiştir. Bu tören 1911'e geldiğinde resmi olarak yasallaştırıldı ve Moğol Devleti'nin önemli bir töreni haline geldi. Resmi yasaya göre, Bogd Khan, Khan Khentii, Otgontenger Dağlarına yaz ve sonbaharda ibadet edileceği karar alınmış. Kutsal dağlara kurban sunma geleneği en erken zamanlardan 1930'lara kadar sürmüş ve 1990'larda tekrar devam etmeye başlamıştır. Dağları kutsal mekan olarak gören eski Moğol topluluklarında, mukaddes dağlar ve onların ruhlarına özel

ayın ve törenler de yapılagelmiştir. Moğolistan'da bulunan dağların bazıları genel olarak kutsanmışlardır. 7. yüzyılda Göktürk İmparatorluğu egemenliği altına giren bütün Türk boyları Ötüken Dağı'nı kült olarak görmüşlerdir. Dağ kültü ile ilgili inanışların bir kısmı da günümüze kadar Moğolların arasında devam etmektedir. Şimdiye kadar bozkırda yaşayan Moğollar tarafından mezarların yüksek dağ tepelerine yapılması, dağla ilgili inançların ne dereceye kadar devam ettiği bariz bir şekilde görülmektedir. Bu anlamda dağları her şeyden üstün ve önemli görmüştür. Moğollar dağlarla ilgili inançlarını günümüze kadar sürdürmüşler ve ölen bazı büyüklerini yüksek tepelere gömmektedir. Dağlar, göçebe pek çok topluluğun inanç ve düşünce sisteminde özel bir yere sahiptir. Geçmişten beri insanlar tüm varlıkları yaratan bir gücün olduğuna inanmıştır. Bu nedenle insanlar, Tanrıya biraz daha yakın olduğunu hissettiği dağları da kutsal kabul etmiş ve dağların dünyayı ayakta tutan direkler olduğuna inanmıştır. Dağlara verilen önem sadece eski mitolojilerde yer almakla kalmamış, aynı zamanda birçok eski bozkır kavimlerinin inanç sistemin içinde geniş bir yer bulmuş, günümüzde de insanların dağlarla ilgili inanış ve uygulamalarının sürdüğü görülmektedir. Aşağıda öncelikle eski bozkır kavimlerinin inanç sistemlerinde yer alan dağ kültü ve ovoo yığma geleneğinin hakkında aktarmaya çalışacağız. Eski bozkır topluluklarında önemli bir yere sahip dağlarla ilgili inanç ve geleneklerin üzerinde durulurken, farklı topluluklarda da benzer inancın yaygın ve etkin olduğunu göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Orta Asya coğrafyasına ait topluluk ve uygarlıkların, dağlarla ilgili inanışlarının yansımalarını, bu bölgedeki diğer bazı geleneklerle bağlaması mümkündür. Dağ kültüne ait önemli olan bir diğer gelenek kurban ritüeldir. Halklar tarafından daha çok değer verilen bazı dağlara ve taş yığınlarına kurban ritüelleri gerçekleştirilir. Onların (taş yığının) bulunduğu ortamına da çok saygı göstermesi gerektiğinden etrafında bulunan ağaç, orman ve toprağına bile saygısızca dokunulması yasaklanır. Kurban sunma geleneğinin gerçekleştirmesinin farklı geleneklerin bulunmaktadır.

1. Kanlı Kurban Geleneği: Canlı hayvanlar ile gerçekleştiren bir ayin türüdür. Bu ayin iki farklı şekilde gerçekleştirebilir. Birincisi, koyun keserek bütün etiyle kurban etmek. İkincisi ise sürüsünden alınan sığır , at ya da koyunun taş yığının bulunduğu mekanına götürülüp kutsal olan maden suyu ile o hayvanı yıkayıp, özel dualar okuyup kesmeden sürüsüne geri göndermek ile gerçekleştirilir. Bundan sonraki süreçte o hayvanı kesmek hatta tüyüne bile dokunmak yasaklanır. Sonra kendisi ölürse onun kellesini o taş ovoo'nun üzerine koyarlar. Bu geleneğinin temel

anlamını açıklarsak, hayvan sürüsüne dışarıdan herhangi bir zarar vermesine karşı korunması için ovoo'nun ruhundan yardım istemenin bir şeklidir.

2. Etli Kurban Geleneği: Bu geleneğinin gerçekleştirilmesi için herhangi bir hayvanın canını almadan daha önceden hazırladığı etiyle kurban etmekteydi. Yanına bazı süt ürünleri ve geleneksel içki kullanırlardı. Bu tören çok eski zamanlara aittir.
3. Sütlü Kurban Geleneği: Bu töreninde sadece süttten yapılan beyaz ürünleri kullanırlardı. Genelde ovoo üzerine buğday karıştırılmış süt serperler.

Günümüzde de dağ ve ovoo'ya kurban sunma geleneği hala devam etmekte ve genellikle önemli olan mekanına gelip, büyük ateş yakarak bütün hayvan etini ateşe atarak dua ederler. Ateşin alevi ne kadar fazla yükselirse ayinin o kadar başarılı olduğunun göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü ateşin içinde nazar ve kötü enerjilerden arınma ve onları önleme özelliklerin bulunduğu eski zamandan beri insanlar inanırlardı. Bu nedenle de Moğolların herhangi bir dini işlemini gerçekleştirirken ateş yakma geleneği günümüze kadar devam etmektedir. Eski yazılı kaynaklarda da bununla ilgili pek çok bilgilere rastlanmaktadır. Mesela, eski dönemlerde dışarıdan gelen heyetleri kağanın yanına göndermeden önce iki tane ateş yakarak o ateşin aralarından gelen kişiyi yürüterek enerjisini temizleme işlemi tamamladıktan sonra kağanı görme izin verirlermiş. Şimdi de bu ayinin izleri silinmeden hala benzer şekilde devam etmekte olduğunu gösteren, vefat eden kişiyi uğurlamaya mezarlık törenine katılan insanları, törenin bitişinde demin bahsettiğimiz gibi iki tane ateş yakarak ve aralarından yürüterek kötü enerjilerinden arındırırlardı (Buyanbat, 1988: 219).

Moğolistan'daki bozkırlarda ovoo yığma geleneği yaygın olarak görünür ve yolculuğa giderken insanlar onu görünce ovoo'nun olduğu yerde mola verip güneşin doğduğu taraftan 3 kere dolaşarak yolun açık olsun diye dua ederek, eğer yanında geleneksel içki ve süt ürünlerden varsa yığının üzerine koyup dönerlerdi. Yolda karşılarına çıkan ovoider, yolcuların mola verip biraz dinlenebilecek önemli bir nokta olmakla birlikte, yolunu gösterme açısından katkıda bulunur. Bu taş yığının oluşmasını etkileyen önemli bir faktör ve sebebini çözmek istersek, eski Taş Devri ve Paleolitik dönemine bakmalıyız. İnsan ateşi ilk keşfedince ondan yararlanmak için doğal taşların arasında saklayıp uzun süredir faydasını görürlermiş. Böylece ilk başta ateşi korumak amacıyla kullanılan taşlar, sonra insanların olduğu yerleri belirten, yolunu gösteren önemli bir işaretin olmuştur. İnsan çok uzak yerden

bile o taşları görerek doğru yolunu bulabileceğine katkı sunmak için taşların sayılarını arttırarak yüksek taş yığını kurmaya başlamıştır. Bundan ötürü yukarıda bahsedilen insanların yolculuk ederken yolda mola vererek dolaşabilecek kadar taş yığınlar oluşmuşlardır. Dini tapınakların olmadığı dönemlerde, büyük dağların olduğu bölgelerde taş yığınları kurup kutsal bir kült şeklinde saygı duyulmaya başladığına dair Moğolca eski yazılı kaynaklarda bahsedilmiştir. Söz konusu kaynaklara bakıldığında, taş yığının oluşmasının temel sebebi, eski dönemlerden itibaren insanların doğaya karşı saygı duyan inanç ve düşüncelere bağlı olarak zamanla daha gelişmiş olduğu belirgin bir şekilde görünmektedir. Eski dönemlerde yaşayan insanların bakış açılarına göre, tabiatta bulunan bütün nesnelerin içinde bir canlı ruhun (ongun) bulunduğuna inanmaya başlamışlardı. Doğada bulunan nesneleri (yer, taş, toprak) her şeyden üstün görüp hürmet gösterdikçe daha uzun ve tehlikesiz yaşam sürdürebileceklerini kavramışlardı. İnsanlar kendi yaşadığı çevresine önem vererek onların içinde bulunan ruhlarına saygı duydukça soyut olan bir şeye inanmak, Tanrısal bir düşünce şekli meydana gelmiştir. Bu inanç düşüncesi, dini anlayışların oluşmadan önceki dönemlerde daha derinleşmiş olduğu görünür. Genellikle taş yığınların bulunduğu mekan, yalnız dağ tepesinin olan yerlerde değil, dağlara yakın yerlerde ve yamaçlarında yaygın şekilde kurulurdu. Ama dağ tepesine yakınlarda bulunan yığınlar daha çok kutsal sayılır ve zaman zaman halklar tarafından kurban sunma geleneği ile yaşatılmaktadır. Moğolistan coğrafyasında bulunan bütün taş yığınları genel olarak ikiye ayırmak mümkündür. Bir kısmı, dokunulması yasak olan yüksek dağların olduğu yerlerde özel olarak resmi bir şekilde yaptırılmış ve halklar tarafından kutsal sayılan büyük taş yığınlarıdır. Belli bir sürede, bu dağlarda resmi olarak ayinler yapılır ve kurbanlarını da orada sunarlar. Buradaki yığınların yakın çevresinde dilek ağaçları bulunmakta ve insanlar kendileri için dilek dilemeleri ve dilek ağaçlarına bez bağlamaları Batıl bir inanç olmasına rağmen Moğolistan'ın birçok köyünde hala devam ettiriliyor. Diğer kısmı, yukarıda sözü edilen dağların olmadığı düz alanlarda da karşımıza çıkabilecek halkların toprağa duyduğu saygı ve inanç ile kurulmuş olan, oralardan geçen yolcuların mola verilip kısa sürede kalıp dolaşılacak sıkça rastlanılan ovoo'lerden bahsedilir. İnsanlar bu yığını ziyaret ederken üç kere dolaşmakla birlikte her dolaştığında topraktan taşları alıp onun üzerine koyarlardı. Halklar tarafından koyulan toprak taşlardan dolayı bu yapılan ovoiderlerin kocaman hale geldiği görülmektedir.

2.1.1. Ovoo Kurma Geleneği

Dağların olduğu yerlerde ovoo kurma geleneğinin oluşmasının bir sebebi, dağın etrafında ruhların bulunduğu inanan düşüncelerden kaynaklanıyordu. Bilindiği gibi ilk insanlar, tabiatın üstündeki her varlığın içinde bir ruhun bulunduğu inanmışlardır. Buna bağlı olarak tabiatı en büyük öneme sahip olan dağın da bir koruyucu ruhunun olduğunu düşünmüşlerdir. Çünkü eski insanların inançlarına göre, doğadaki her varlığı koruyan ruhlar bulunmakla beraber bu ruhlar doğaüstü güçlere sahip olduğu için tabiattaki varlıklara zarar verilmesi halinde insanlara karşı ceza verebilirlerdi. Bu inanıştan dolayı insanlar maddi dünyanın bir unsuru olarak görülen dağların etrafta taş yığınları kurmaya başlamıştır. Moğollarda, en yüksek dağlar “Dağ-İlah” şeklinde düşünülür ve gökte yaşayan ilahın yeryüzüne indiği yerin bir dağ olduğuna inanılır (Tanyu, 1973: 7). Zaman ilerledikçe İlk Çağlarda dağ ruhları gibi mistik ve manevi yükleri olan bu geleneğin de daha farklı özelliklerin olduğu ve gelişmiş olduğu görünür. Taş ovoonun oluşumu hakkında açıklama yapmak için öncelikle insanlık tarihinde en uzun süren Taş Devri’nin (M.Ö. 600.000 - M.Ö. 10.000) özelliklerine bakmamız gerekiyor. Bu devirde yaşayan insan toplulukları tabiatı hazır bulduklarıyla geçimlerini sağlamışlardır. İnsanlar bu dönemde doğada bulunan taş, kemik gibi malzemeleri işlemeyi kullanmaktaydı. Özellikle taşlar, insanın hayatında önemli yer tutmaktadır. Doğa bulunan işlenmemiş hazır taşlardan kesici aletler üretip avcılık toplayıcılık hayatını sürdürmeye başlayan insanlar, ilerleyen dönemlerde sıradan taşlardan işlem yapmayı bırakıp renk ve şekil bakımından daha özel görünen taşların enerjisinin güçlü olduğuna inanmaya başladığından Büyü Taşı veya Yada Taşı haline getirmişlerdir. Yada taş inancı hakkında daha sonraki bölümlerde ayrıntılı bir şekilde araştırmayı yapacağız.

Şimdi doğada bulunan taşları ilk insanlar çok merak ettiklerinden hayatın her yönünde kullandıkları ve insan bakış açısının gelişmelerinde ne kadar işe yaradıklarından başlayarak inanç düşüncesinin oluşmasına son derece etkili olmuştur. Bozkır coğrafyasının her yerinde karşımıza çıkabilecek yığınların çoğu taşlardan yapılmış olmasının sebebi, insanlar Tanrıya en yakın, her şeyden üstün olarak kabul edilen, değer verilen dağlara hizmette bulunurken dış dünyasıyla ilk tanıştığı zamandan beri yaşamlarını sürdürürken en çok önem vererek kullanılan taşlardan tepeler kurmayı tercih etmişlerdi. Zaman geçtikçe bu geleneği her bölgede biraz farklı uygun olan toprağın seçimi ile gerçekleştirildiği görülmektedir. Özel olan büyük ovoo kurarken dini aday ve imamlar katılıp ayin işlerini yönetirler. Dağın tepesine yakın ve suların olduğu güzel manzarası olan yerleri uygun bulurlar. Uygun olan yerin

seçildikten sonra ikinci olarak yapması gereken şey, toprak enerjisini temizleme işlemi gerçekleştirirler. Bunu yaparken önce toprağı kazıp küçük bir delik yaparak o deliğin içine altın ve gümüş metal, beş çeşit tahıl ve atın tüylerden koyarak üzerine Tanrıyla ilgili yazılarla örtüp, topraklarla gömüp yeri düzleştikten sonra yığını kuruyorlarmış. Bazen birden fazla yığınları kurma geleneğı de rastlamaktadır. Kurulan yığın sayılardan hangi anlamda yapılmış olduğu çözülebilir. Tek ovoo kurmanın sebebi farklı amaçlardan kaynaklanabilir ama iki çift ya da ondan fazla sayıda kurulan yığını genelde gökyüzüne hürmet etmek için yapıldığı anlamına gelebilir. Bazı özel sayıda ovoo kurmanın temel anlamlarına bakarsak, mesela: beş tane yığını ateş, su, ağaç, demir, toprakları temsil ederken; Moğol halklar arasında değer verilen sayılarda, yedi ve dokuz tane yığın kurma geleneğı de eski zamanlarda sıkça rastlanmıştır. Hatta atalara büyük hürmet etme amacından on üç tane ovoo kurulduğu nadir olsa da kaydedilmiştir. Bunun hakkında eski yazılı Moğolca kaynaklarda: on üç çeşit Tanrının adına ve Cengiz Han'ın on üç tane ordusunu temsil edilerek yapıldığına dair yirmi yedi tane yığını da Cengiz Han'ın yirmi yedi yaşındayken (tahta oturduğu yıl) yapıldıkları hakkında yirmi yedi tane kuzuyu keserek kurban sunduklarından söz edilmektedir. Eski Moğolların inanç düşüncelerine göre, üç, yedi, dokuz rakamları uğurlu sayıldığından kutsal olarak kurulan ovoo sayısına bunun bir yansımasının olduğunu düşünülür. Bozkır coğrafyasındaki ırmak ve pınar kaynağının olduğu yerde, suların içinde bulunan ruhlara kurban sunma amacıyla çakıl yığınlar oluşturma geleneğı de yaygın şekilde görülür ve öyle mekanın toprağına kaba bir şekilde dokunulmaz ve kutsal sayılır. Oralarda bulunan ovoider sayesinde insanlar, uzak bir yerde olsalar bile akan suları bulabilmesi açısından katkıda bulunurlar. Eski yazılı kaynaklarında, eski dönemlerde (13. yüzyıl) sefere çıkan askerler yolda taş ya da ağaçtan ovoider kurup bırakmışlar ve dönüşte önceden kurdukları ovoider onlara doğru yolu belirledi. 13. yüzyılda Cengiz Han kurultay düzenlenirken, toplantı olan yerlerde ovoo kurmuşlardır. Mesela, Tuul ırmağı vadisinde Van Han Tooril ile barış yaptığı zaman kurulan ovoider bulunduğı bölge, Bogd Han dağının sol kısmında yer almaktadır. Eski Moğollar herhangi bir yerde ovoo kurmazlar, önce toprağına iyice araştırırlar. Özellikle ongun ruhların bulunmuş olduğu yerleri seçip ovoo yığma geleneğini gerçekleştirirler. Bunun nedeni, insan ve doğa arası ilişkisine önem vererek, doğayla aralarına mesafe koymadan aksine onunla bütünleşmek istediklerindendir.

2.1.2. Dağ Kültüne Ait Kurban Sunma Geleneği

Tarihe bakıldığında, bütün insanoğlu tarafından dağlar yüceliği ve esrarlı anlamıyla kült şeklinde kutsanmıştır. Bulundukları coğrafyasına göre her ne kadar farklılık gösterebilirler de, dini geleneklerin içinde önemli yer edinmişlerdir. Çünkü dağlar tarihin her döneminde dini hayatın merkezinde bulunmuştur. En eski dönemlerden beri insanlar ona saygı göstermişler ve Tanrı düşüncesine götüren bir yol olarak kabul etmişlerdir. Moğollarda “Gök” kelimesi Tanrı anlamında kullanılır. İnsanların dağları kutsal kabul etmesi, dini geleneklerin içinde yer almasından kaynaklanmıştır. İlk insanlar ilahi güçlere sahip olduklarını düşünüp, dağlara manevi anlamlar yüklemiştir. Eski bozkır kavimleri, dağın bir koruyucu ruhunun olduğuna inanmışlardır. Bu nedenle de; dağ ruhundan dilek dilediklerinde hep dağ tepesine çıkarak kurbanlarını sunup ayinlerini yapmışlardır. Çin kaynaklarında eski Türklerin dağ ruhlarına önem verdikleri hakkında bilgilere ulaşırız. Bazı dağlar, yıl boyunca karla kaplı olmalarından dolayı sonsuzluk olarak algılanmışlardır. Cengiz Han’ın düşmanlarından kaçarken Burhan Haldun dağına sığındığı, dağın onu düşmanlarından koruduğu, bu dağı kendisine hayat veren varlık olarak dua ettiği kaynaklarda zikredilmiştir (İnan, 1976: 52).

Dağların içinde koruyucu ruhların bulunduğu düşünüldüğünden, duaların ve ayinlerin buralarda yapılması, insanların inançlarını ve düşüncelerini derin bir şekilde etkilemiştir. Her eski toplumda dağlarla ilgili inanışlar karşımıza çıkmaktadır. Her zaman kutsallar arasında yer alan dağ ile ilgili düşünceler Orta Asya coğrafyasında yaşayan eski bozkır kavimlerinde en çok saygı gösterdiği tabiat unsurlarından biri olmuştur. Eski Türk inancında Yer-Su ruhlarının önemli unsuru dağlardır. Hunlar da her yıl Yeni-Şan dağlarına çıkıp Gök Tanrıya kurban sunmaktadır. Büyük dağlar, Türk mitolojisinde de önemli motiflerden birisidir. Her efsanelerde kutsal olan dağlardan söz edilmektedir. Eski Türk inançların içinde yer alan dağ-su kavramı (ırmak, göl, pınar, ağaç, orman, kaya kültleri) eski Türk yazıtlarında “Yer-Su” adı altında toplanmıştır (İnan, 1976: 49).

Dağ kültü ve ovoo yığma geleneği hakkında detaylı bilgi edinmek için öncelikle tarihten önceki dönemlerden başlaması gerekir. İlk insanlar dış dünyasıyla iletişime geçerken etrafta bulunan taş, toprak gibi varlıkları merak etmekten başlayıp sonra yaşamlarını sürdürürken ondan yararlanmışlardır. Ama tam olarak insanlar ilk dağları görünce ne hissettikleri ve ne düşündüklerini tahmin etme imkanımız olmamasına rağmen

daha sonraki dönemlerde insanların inançlarının gelişmesini zemin hazırlamış olabilir. Eski insanlar gördükleri dünyayı sadece gözlere görünen şekilde kabul etmekle birlikte kendi evi olarak algılanmışlardır. Doğal fenomenler (yıldırım, yağmur, fırtına, rüzgâr vb.) ve yabani hayvanlardan bile korkan, kısıtlı düşünceleri zamanla değişmeye başladıkça dediğimiz gibi bütün nesnelerin sadece dış görünüşlerine bakarak sonuç çıkaran dar bir düşünceden kurtulup varlıkların içinde gizli bulunan insan gözlerine gözükmeyen bir ruhların olduğunu kabul etmeye başlamışlardır. Bunun neticesinde eski temel inançlar oluşmuştur. Şimdi bu inanç düşüncelerin üzerine kısaca duralım.

Gizli Güçlere İnanma (Fetişizm): Çok eski dönemde yaşayan insanların hayatı tamamen tabiata bağlı olduğundan dış dünyaya somut bir düşünce şeklinden bakmaktadırlar. Zaman geçtikçe çevrelerde bulunan taş, toprak, ağaç, hayvanlar ve bitkilerin hepsinde gizli güçlerin bulunduğu dair algılanmaya başladığında fetişizm kavramı oluşmuştur. Bu inanç düşüncesinin temeli, bütün varlıkların dış şekillerine dikkat etmekten ziyade içerisinde bulunan gizli güçlerini soyut bir şekilde tanıyabilmesi hakkındadır. Bütün varlıkların içerisinde ruhsal özelliklerin bulunduğu inanarak soyut bir şekilde ona yaklaşması ve tasavvur etmesidir. Eski dönemde insanlar, kaya ve dağların gizli güçlerine sahip olduğuna inandığından doğal fenomenlerden kendilerini korumak için mağaralarda sığınıp hayatını sürdürmüşlerdi. Bu düşüncesinden başlayarak dağlara saygı gösterme, kurban sunma geleneğinin meydana gelmiş olması mümkündür. Eski mitoloji ve efsanelerde söz edilen olaylarına baktığında bu gizli güçlerinin gerçek hayatındaki yansımalarının örneklerini görebilmektedir. Tabiat üstündeki varlıklardan eski insanların hayatını derinden etkileyen dağ, su, ağaç gibi nesneler arasında büyü taş inancı bunun en net örneğidir. Taşlara değer verme geleneği eski Moğollardan günümüze kadar devam etmekte ve bazı taşları büyü özelliğine sahip olduklarını söylerler. Mezarlıklarda taşları kullanma geleneği eski Neolitik döneminden itibaren bugüne kadar hala devam etmektedir. Büyü taşının özelliği, istediği zaman yağmur yağdırmak, bol yağışları durdurmak için yaygın olarak kullanılan gizli güçlerine sahip oldukları hakkında eski yazılı kaynaklarında zikredilmiştir. Örneğin: Eski Juan-Juanların gökyüzüne kurban sunarak istediği halde yağış getirebildiklerini de anlatmaktadır. Büyü taşların üç farklı şekli vardır:

- a. Gökten gelen
- b. Dağdan bulunan
- c. Hayvansal taşlar

Dağlarda gizli güçlerin bulunduğuna inanılan düşünce ve büyü taş inancının ikisini bağlayarak bir sonuç çıkarırsak, insanlar ruhsal olan enerji dolu, gizli güçlerine sahip olduğuna inanılan kıymetli dağların yanına en çok değer verilen büyü taşlarından ovoo kurarak hizmette bulunmaya başladığından dağ kültü ve çakıl yığının inancı meydana geldiği düşünülür.

Ruhların Olduğuna İnanma (Animizm): İlkel insan, bedeninde cismi varlığın dışında gözle görülemeyen ikinci bir varlığın yani ruhun olduğunu idrak ettikten sonra, ruhla ilgili çeşitli inanışlar geliştirmiş olmalıydı. Animizme göre, insan kendi bedeninde keşfettiği ruh kavramını, etrafında gördüğü diğer canlılara ve hatta dağ, taş, nehir gibi coğrafi oluşumlara dahi yüklemiştir. İnsan bu sayede etrafındaki diğer varlıkların da tıpkı kendi gibi birer ruha sahip olduğuna inanmış ve böylece ilkel animistik düşünce ortaya çıkmıştır (Çirkin, 2019: 292).

Yukarıda söz ettiğimiz gibi, insanlar ruhların olduğuna inanan yerlerde (dağlarda) kıymetli ürünleri serpererek çakıl yığını kurarak kurban sunma geleneğini gerçekleştirirlerdi. Bunun dışında dağ ve toprak ruhlarını mutlu etmek amacıyla şenlikleri düzenlenip (okçuluk, güreşçilik) kurbanlarını sunma geleneği de karşımıza çıkmaktadır. Eski Hun döneminden bugünkü zamana kadar geldiği görülmektedir. Ölen ataların mezarlığına saygı gösterip onu koruma amaçla mezarlığının yanında kurulan ooolara çok sık rastlanır.

Sözlü Büyü Geleneği (Magist): Dağ ruhlarının olduğu ortaya çıkınca ruhların tam olarak ne şekilde olduğu merak edilmiştir. Zihinsel olarak insan gibi olabileceğine dair, hatta insanlar onunla sözlü iletişim kurabileceğini düşündüklerinden dağın ruhlarına kurban sunarken dileklerini sesli olarak iletmeyi tercih etmişlerdi. Bu bağlamda dağ ve yığınlarda hangi amaçlarda kurban sunduklarına göre özel bir sesli okunuşun dahil edilmesi Magist geleneğinin bir göstergesi diyebiliriz. Bu özel okunuşların eski Tibetçe yazılı kaynaklarında rastlanmaktadır. Sözlü büyü geleneğinin içinde yer alan diğer farklı tarzı, özel hareketleriyle kendi istediklerini ve düşüncelerini temin ederler. Bu geleneği sözlü iletişiminin meydana gelmediği çok eski dönemlere aittir. Günümüzde de şamanların transa geçmeden önce dans gibi özel bir hareketlerinin yapılması bunun bir yansıması olabilir.

Ongun İnancı ve Totemizm: Totemizm inancına göre totem, kutsallığını içinde barındırdığı bir iç güçten alır. Bu iç güç bazı örneklerde tanrısal özellikler de kazanabilir.

İlksel inançların temelinde insan dahil tüm varlıkların bir ruha veya daha doğru bir tabirle gizli bir iç güce sahip olduğuna inanılır (Çirkin, 2019: 302).

Diğer inançlarla kıyaslarsa totemizm daha geç döneme ait olmasının sebebi, Paleolitik dönemin sonuna doğru doğa yanında toplum da insanın ilgi alanının içine girmeye başlamıştır. Varsayıma göre, toplulukların toplumsal yapılarında “klan” örgütüne ve onun düşünüş biçimi olan totemciliğe geçildiği görülür (Zeuner, 1954: 330). Bu gelişmeler daha önce başlamış olmalı. Çünkü avcı ve toplayıcı toplumlarda düşünce konusu doğa olmuştur. Totemci düşünüş aynı zamanda soyutu somut ile anlatma yolunda, dolayısıyla somut düşünüşten soyut düşünüşe doğru atılmış bir adımdır (Pritchard, 1965: 59). Dağ ve Ovoo kültürünün ongun inancı ile ortak bir noktanın olduğunu tespit edilmiştir. Eski insanlar kendi klanının temsilci olan hayvanların bulunduğu dağların içindeki ongun ruhuna da kült olarak tapınmışlardır. Bu bağlamda, Moğolistan’da geyik, kartal, dağ keçisi gibi hayvan isimleriyle adlandırılan dağlar çok sayıda bulunur (Sukhbaatar, 2001: 24). Hayvan totemi ve dağ kültürünün arasında çok yakın bağlantı olmamasının sebebi, eski insanların düşüncesinde hayvan, ağaç ve orman gibi canlı ve cansız varlıkların içerisinde ayrı ruhların (ongun) bulunduğunu düşünerek, ama bütün bu varlıklar yer ve topraktan yaratıldığına inanmaktadırlar. Eski Moğol inancına göre, dağ ve kayalarda yetişen çalıyı gördüğünde oranın ruhları o bitkide toplamış olduğu düşünerek özellikle çalıların olan dağlarına kurban sunma geleneği yaygındır. Bu bağlamdan, ovoo kurarken çalıyı kullanma geleneği de ondan gelmişti. Bunu geleneğini eski kaynaklarda:

... Ağacın babası çalıdır,

Ağacın anası bambudur,

Ağacın oğlu çift dallı çalıdır

Ağacın kızı tek dallı çalıdır

Dağ ve ovoo kültürlerde ağaçların yerinin özel olduğunu göstermektedir.

Ongun inancı ve totemizmin temel düşüncesine bağlı ortak bir inanıştan birisi, eğer kurban sunulan dağlarda yetişen bitkilerin rengi solarsa ya da ölürse, orada yaşayan hayvanlar da ölürse, etraftaki sular (ırmak, pınar, göl) azalırsa kötü bir şeyin olabileceğinin işareti olarak anlarlar. Eski Moğollar yüksek dağların tepesine çıkıp gökyüzüne bakarak, güneş ve ayın tutulması, fırtınanın yaklaşması, kar ve yağmurun çok yağması gibi doğal

fenomenleri önceden tahmin edebilirlerdi. Ama bunun üzerine yapılan araştırmalar bugüne kadar yeteli değildir. Dağ kültü ve ovoo yığma geleneğini genel olarak kısaca özetlemeye çalışırsak,

Dağlarda gizli güçlerin olduğuna inanıldığına göre, ongun inancına ve totemizme bağlı olduğu; dağlara kurban sunarken özel okunuşları tabirleri kullanıldığına göre, Magist ve sözlü büyüünün olduğu; ruhlarla iletişime geçerek yağmur yağdırıldığına göre, animizmi de kapsayan birleşik bir unsur olduğunu kanıtlamaktadır.

2.1.3. Gök Tanrı İnancı ve Toprak Kültü

Yukarıda söz edilen eski inançların temelini toprak ve tanrı inancı oluşturmaktadır. Avcılık ve toplayıcılıktan hayvancılığa dayanan dönemini kapsamakta ve paleolitik çağından bronz ve demir çağına aittir. Hayvan yetiştirmeye başladığı dönemden itibaren Gök'e bakarak dua ederek anlatmaya başlamışlardır. Bundan kaynaklanarak, Gök Tanrı İnancı meydana gelmiştir. Dağ kültürünün temel kavramının içerisine bakarsak da, sadece dağın ruhlarına kurban sunmak gibi değil, asıl olarak Gök Tanrı inancına bağlanmış olduğunu görebiliriz. Eski dönemlerde yaşayan insanların düşüncesine göre, dağ tepesi gökyüzüne en yakın mekan olduğu için Gök Tanrıya kurban sunmak istediğinde dağ tepesinde ovoo kurarak ayin yaparlardı. Gökyüzünün insanın gözlerinde görülen şekilleri bakımından, binlerce yıldızı bulunan en geniş, güvenli ve huzurlu bir ortamı olarak görüldüğünden sonsuzluğunun simgesi anlamına gelmiştir. İnsanın soyut düşüncesi geliştikçe Gök Tanrı inancı derinleşmiştir. Bu bağlamda, dağ kültürüne ait gelenekleri de Gök Tanrı inancının içine girmiş olduğundan eski bozkır topluluklarının hüküm sürdükleri dönemlerde Şamanizm haline gelmiştir. Şamanizm kavramına göre, üstünlüğünün en üst temsilcisi gökyüzü olduğundan dağ kültürüne ait gelenekleri de Gök Tanrı inancının bir kısmı olarak kalmış olmasına rağmen uzun zamandır kendi temel anlamını kaybetmeden Şamanizm ile beraber yenilenip daha güçlü ve zengin noktasına varılmış. Bu nedenle dağ kültürünün içerisinde:

1. Dağın ruhlarına kurban sunmak
2. Gökyüzüne kurban sunmak
3. Gökyüzü ve toprağına ikisine kurban sunmak olarak daha geniş kapsamlı inancın olduğunu göstermektedir.

Dağ kültün, eski bozkır toplulukların hüküm sürdükleri dönemlerinde daha güçlü hale geldiği ve zaman ilerledikçe gelişmiş olduğu hakkında sonraki bölümlerde aktarmaya çalışacağız.

2.1.4. Dağ Kültü ve Ovoo Yığma Geleneğinin Temel Anlamı

Dediğimiz gibi dağ kültü ve ovoo yığma geleneği tam olarak nedir? Bu soruya yanıt verebilmek için tarih önceki devirlerde yaşayan insanların inançlarına ve düşüncelerine bakmaktan başlarsak, daha doğru cevabı bulma ihtimalimiz yüksektir. Bu nedenle, öncelikle doğa ve insan arasındaki ilişkisinin iç kısmına bakmalıyız. İlk insanlar tabiata baktığında, kendilerini onun küçük bir kısmı olarak algılamışlardır. İnsan kendini doğanın ufacık bir bölüm olarak görünce doğal fenomenler de onların gözlerinde gizli ve olağanüstü bir şey olarak algılanmıştır. Doğayla uyumlu iletişim kurma yoluyla yaşamını sürdürebileceğini düşündükleri için farklı yöntem kullanılmıştır. Dağ kültünün birinci aşamasında, somut bir düşüncesine odaklandığının belirtisi olarak dağ, taş gibi nesnelere daha çok önem ve saygı duyulduğundan inanış biçimini yaratmış olabilir. Sonraki aşamasında, somut düşüncesinden soyut düşünce biçimine ulaşıldığı ve ongun, ruhların olduğuna inanıldığından soyut bir kavramı öne alınmaktadır. Zaman geçtikçe dağ kültü ve ovoo geleneği sadece soyut bir düşüncesine bağlı olan bir unsur olarak kalmamakla beraber toplumsal gelişimlerle uyum sağladığının sonucunda soyut ve somut düşüncesinin birleşilmiş hale gelmiştir. Genel olarak, dağ kültü ve ovoo geleneğinin gelişim süreçlerine bakarsak, ilk ortaya koyulduğu dönemden itibaren bütün zamanlar içerisinde somut biçimleri temsil etmesine rağmen en derininde bulunduğu olan bir şey manevi bir ilişkisidir. Yani dağ kültü ve ovoo yığma geleneğinin temel anlamı, insanın dağ hakkındaki soyut düşüncelerle zenginleşip doğa ve toplum arasındaki ilişkisini temsil eden manevi olarak bir gelişim diyebiliriz. Diğer taraftan, dağ kültünün, Moğollar arasında uzun yıllardır dini geleneklerin içinde önemli yere sahip olmasının temel nedenini açıklarsak doğru bir sonuç çıkarılır. Moğollar çok eski zamandan beri göçebe hayatı sürdürüp hayvan yetiştiriciliği ile uğraştıkları için hayvancılığın gelişmesine önemli rol oynamıştır. Hayvan beslenirken ilk dikkat edilmesi gereken önemli kurallardan birisi, tabiat ile uyum sağlayarak doğru iletişime geçilmesidir. Bu nedenle de, Moğollar dağ, su gibi tabiat üstündeki varlıkları severek, saygı gösterip muhafaza etmeyi tercih etmişlerdi. Bunun neticesinde yüzyıllar boyunca hayvan yetiştiriciliği devam etmekte ve dağ kültü inancı da hala gerçekleştirmekte daha da gelişmektedir. Bunlardan bakıldığında, dağ kültü ve ovoo yığma geleneğinin temel anlamı doğayı koruma yöntemleriyle doğrudan

doğruya bağlanıldığı görünüyor. Moğolca eski yazılı kaynaklarda, doğa koruma ve arazi bağımsızlığı bütün Moğol toplulukların ön plandaki konusu olduğu zikredilmiştir. Bunun bir örneği, Moğolistan coğrafyasında ilk büyük imparatorluğu kurmuş olan Hun Devleti'nin yöneticisi Motun Han: “Devletin temeli toprağıdır” dediğinden XIII. Yüzyılında “İkh Zasag” adlı hukuki eserinde de doğayı muhafaza etmesi ile ilgili maddeler sıkça rastlanmaktadır. Bunlardan bir sonuç çıkarırsak, dağ kültü ve ovoo kurma geleneğinin esas noktası, doğa koruma yöntemleri üzerine destekleyen manevi bir hareketi diyebiliriz. Mahiyeti olarak soyut gözüküyorsa da mevcut geleneklerden (kurban sunma) dolayı somut objektivist bir sistemidir.

2.1.5. Dağ ve Ovoo Kültlere Ait Dini Eserler

Dağ ve ovoo kültleri hakkında yazılan eski kaynaklar ise, sözlü edebiyat, Moğol destanları ve masallardır. Moğol destanlarında, uzun zamandır çocuğı olmayan kağan, kahramanlarının dağlara kurban sunduktan sonra karısı aniden gebe kalarak evlatlarına kavuştuklarından bahsedilir. Sözlü edebiyatlarında çok eski zamanlarda dağ ve ovoo kültlerine kurban sunarken hangi işlemlerin gerçekleştirildiklerine dair net bir bilgiler yoktur. Tahmin edildiğimiz kadarıyla gökyüzü ile iletişim kurulmasının en yakın yolu dağ kültü olduğu görünmektedir. Dağ ve ovoo kültüne dair inanç sistemine bakıldığında, en değerli inancın bu geleneğın olduğu Şamanizm'in içinde önemli bir yere sahip olmasıyla da açıklanabilir. Akademisyen Ch. Dalai, “Ovoo kültü, Şamanizm'e ait mühim bir adettir. Ayrıca Şaman dinin kapsamında 'ovoo ruhları' bulunmaktadır. Şamanlar ovoo kültüne kurban sunarken öncelikle ovoo'nun ruhunu çağırırlar. Ovoo'nun içindeki ruhları ise genel ruhlarına göre daha güçlü ve yüksektir” (Dalai, 1992: 195) diyerek ortaya koymuştur. Şaman dinin inançlarına göre, kurban sunuldukları dağ ve ovoo sadece canlı ruhların bulunduğu bir toprağı değil, aynı zamanda kutsal olan bir mekandır (Mansan, 1990: 123). Ovoo kültüne kurban sunduğunda genellikle şamanlar, kutsal olan mekanına gelip özel ayinlerini yaparak toprağın ruhuyla iletişime geçerler (Buyanbat, 1988: 40). Haziran, Temmuz ve Ağustos ayların sıcak mevsimlerinde dağ ve ovoo kültlerine hürmet gösterirler. Şaman dini adetler üzerine ovoo ve dağlarına kurban sunma işlemlerinden bahsedersek, önce ovoo'nun tepesinde bir ağaç dikerek, ağacın dallarına bezler bağlanır. Ovoo'nun dört tarafında dokuz taştan oluşan raf kurarak, onun üzerine güzel kokulu bitkilerden yakarlar. Şaman dini kapsamında dağ ve ovoo'ya kurban sunma işleminde, önce ovoo'nun ruhunu çağırıp getirdikten sonra yiyecek, içeceklerden serpererek özel dini okunuşlar okunur. Şaman dinine

ait ovoo ve dağlara kurban sunma ayinlerinde özel okunuşlar önemli yer almaktadır. Bu bağlamda, eski zamandan bugüne kadar saklanan eski dillerde yazılmış olan özel dini eserlerini araştırılım.

Dini okunuş eserleri ise, özel ayinlerde tütsü yaparak, davul sesleriyle uyum sağlayarak okunan dini okunuşlardan biridir. Bütün ayinlerin başında güzel kokulu tütsünün yapılması, en eski inanç düşüncelerden gelen kötü ruhları arınma işlemidir. Moğolistan’da Budizm yaygınlaştıkça dini özel eserler yazılmaya başlamıştır. Bundan önceki dönemlerde dini eserlerin olmamasına rağmen kısaca dilek sözleri söyleyerek ayinlerin yapılmıştır. Dağ ve ovoo kültlerinde kullanılan dini eserlerine bakıldığında, eserlerin anlamı olarak dağ, ovoo ruhlarını çağırarak, hayvanlarını teleflerden koruyup içecek ve yiyecekler dolu, kaza ve kayıpsız, kıtlık, hasta, hırsız, doğal fenomenler, kavga gibi bütün kötülükleri önleyerek, bütün herkese uzun ömür versin, her kişi huzurlu ve mutlu yaşasın gibi dileklerde bulunur. Dini bütün eserler aynı olmamasına rağmen iç anlamlarında hepsi benzerdirler. Dini eserlerin;

1. Kutsanmak,
2. Kurban sunulmak,
3. Su ve toprağının ruhları çağırarak
4. Kurban sunmak,
5. Dua etmek
6. Övmek ve mutlu etmek
7. Dilek dilemek
8. Bollukları getirmek
9. Özür istemek
10. Huzur istemek

gibi farklı amaçlar bulunmaktadır. Moğollarda dağ ve ovoo kültlerin tamamlanma saatleri genellikle sabah erken tercih edilir (Sainjargal, 2001: 464). Moğolların bir tabirinde, “yüksek tepesine çıkarsa bir şeyi görür, sabah erken kalkarsa iki şeyi öğrenir” derler. Bu söz belki buna bağlı olabilir. Şamanizm dinin genel amacı ve bunun içinde yer alan dağ ve ovoo

kültler, Moğolların doğayı seven, koruyan düşüncelerden meydana gelmektedir. Zaman ilerledikçe Moğolların dağ ve ovoo geleneği Şamanizm ve Budizm'in karışmış işlem haline gelmiş. Mesela, Budist dinin imam ve şamanın birleşik okunuşlar meydana geldiğinden “şaman cübbesi ve malzemeleri, ...başlık, davul, ayna; imamın elbisesi, kaftan, renkli bezler, tef, pelerin” (Mihailov, 1987: 184) gibi çeşit eşyalarından oluşmakla beraber okunuşları ortak şekilde okumaya başlamışlardır. İmam ve şamanın dağ ve ovoo kültürüne kurban sunulma ayininde okunulan ortak bir okunuşun başlangıcı olarak,

“Sarı ipeğinden oluşan elbiseli olan

Mukaddes dinlerin kitabı olan

Yüksek imamlardan yönlendirerek

Gombo adında imamın sözüyle

Üst gökyüzünde bulunan babası olan

Alt toprağında bulunan anası olan

Huş ağacı gibi Bay

Bambu ağacı gibi bayan” (Mihailov, 1987: 184) bu şekildedir. Rus bilim insan K.M. Gerasimova'nın çalışmasında, imam ve şaman ayinlerin ortak yapıldığından kaynaklanarak şaman ruhları ve peygamberlerine yeni bir Tibetçe isim koyulmuştur (Gerasimova, 1989: 182). Ovoo kurban geleneğinde genel olarak söylenen özel sözlerinden:

Kutsal olan ovoomuz

Üst Tanrıya bağlı

Bançın Bogd'un buyrukla

Nilüfer çiçekleri gibi

Muhteşem bir toprağımız

Üst yüksek ovoomuz

Dört tarafında bekçilerin olan

Güney batı yönünde

Zengin olan dağlarımız

Kuzey batı yönünde
Kötü ruhlu şeytanları yok eden
Geniş görkemli dağlarımız
Kuzey doğu yönünde
Karışık renginde olan kaplan gibi
Dört yönlü alanımız
Güneş bulunan dağlarımız
Güney doğu yönünde
Bütün tehlikeleri önleyen
Bembeyaz dağlarımız
Tanrıya yakın ovomuz
Mukaddes olan ırmak, nehir dolu
Çift Ganga göllü
İhtişamlı kuşları olan
Muhteşem bir vatanımız
Altın renkli ovomuz
Kutsal olan dinin
On üç tane tapınaklı
Özel ayinleri yapan
Önemli olan dini adaylarımız
Dini eserleri okuyan
Dini olan kişilerimiz
Dönüşte dua edecek tapınakta
Regzendagva Tanrının vatanımız
Altın renkli ovomuz
Beş tane yardımcısı olan

Beş çeşit hayvanlar yetişen
 Zengin olan vatanımız
 Darı Tanrıya bağlı ovoomuz
 Uzun yıldır bu şekilde yaşasın⁹

Özel olan toprağı ve Ovoo'nun okunuşları söylerken toprağının dört tarafını inceleyerek oralarda bulunan güzel manzaralar, dağlar ve sularını tek tek överek söylenirler. Dini eserlerin büyük bir kısmı eski Moğolca ve Tibetçe dillerinde yazıldığından bağlı olarak ayinlerde genellikle Tibet dilde okunurlar. Tibetçede yazılmış olan Bogd Han dağına kurban sunma işleminde söylenilen okunuşların anlamına bakarsak:

İyi şans ve bağışların bol olan dünyanın hazinesi gibi vatanımız
 Cömert olan toprağımız ve üstte bulunan mavi gök
 Ana, oğul, dışında ve içinde yaşayan kişilerin hepsi
 Bağımsız bütün toplumlar buraya gelsinler.
 Güney yönünden yansıyan gökkuşağın içinde
 Bağımsız bir biçimde istediğiniz kadar bulunun.
 Samadi mantranın ellerinin izlerinden kutsanan
 Şifa veren suların gizli güçlerini edinen
 Yüksek zenginliğinin dış, iç sırların mesafesinde
 Tekrar söz edersek, çeşit ağaçlar ve bulutların sislerine kadar kurban sunarak
 Bu toprağımıza inen yüksek Tanrılar
 Bağımsız olan toplumlara bütün iyilikler dilelim.
 Bilhassa 'Arts Bogd' adında olan dağlarına
 Üstteki gökyüzü, toprağında bulunan yüksek güçlü Tanrılara kurban sunalım.
 Budist dini yaygınlaştıkça
 Bunun kapsamında olan insanoğluna uzun ömürler vererek

⁹ "Mongoliin Tahlilgat Uul Usnii Sudar" adında Tibetçe yazılmış eski metinden çevrilmiştir.

Dünyamızda yaşayan bütün ırkların
Hayvanları ve varlıkları artarak
Tehlikelerin içinde olan her şeye huzur vererek
Bütün her şartlarda herkese iyilikler getirsin.
Dünyanın çapında bulunan canlı varlıkların
Uyumlu ve huzurlu düşüncesiyle yaşasın.
Yağış tam zamanında gelip hasatlarımız bol olarak
Her kişinin diledikleri istediği gibi olsun.
Kuzey yönlerinde bulunan Halha toprağımızda
'Arts Bogd' olarak adlandırılan
Dağların içerisinde yaşayan gizli olan Tanrının adına
İçten istedikleri dileklerinize uğurlu yanıtlar getirsin.
Toprağımızda olan canlı varlıkları kötü ruhlarından koruyup
Dış düşmanların tehditler, hırsızlardan ve kurtlardan korusun.
Beş çeşit hayvanlarımızı telef olmaktan
Aniden gelebilecek bütün zorluklardan kurtulsun.
Şanssızlığa uğrayan suçlu olanların
Yüksek güçlerin destekleriyle kötü ruhlarından arınarak
Aslan, kaplan, efsanevi, ejderha, yüksek hızlı atlar
Can, vücut, kismetlerde iyi şanslar getirsin.
Canlı ve güçlü ruhlarına kavuşarak
Din ve hükümetleri uyum sağlarsın.
Kötülüklerin hepsini önleyip huzur ve saadetlerle doldurarak
Gerçek olan mutluluklar gelişerek bütün dilediğiniz gerçekleşsin.
Yağmur, sular gelip ot, bitkiler ve hasatlar artsın
Süt beyaz ürünlerimiz deniz kadar akarak

Beş çeşit hayvanlarımız huzur dolu otlayarak

Kutsal kaynağında olan dünyamız açık renginde bulunup verimli ve gösterişli huzur dolu yaşasınlar¹⁰.

2.1.6. Eski Bozkır Kavimlerinde Dağ Kültü

Bu bölümde, Dağ kültürü, ovoo yığma geleneğinin tarihleri boyunca Moğolistan topraklarında nasıl gelişip bugüne kadar geldiği hakkında eski yazılı kaynaklardan desteklenerek tarihi bir araştırma yapmayı çalışılmaktadır.

Hun döneminde, gizli güçlere ve ruhlara inanma, ongun inancı ve sözlü büyü geleneği, yer-su kültürü gibi inançların hepsi bulunmakta ve dini anlamında şamanizm yaygın olarak kullanılmaktaydı. Yukarıda söz edilen, Motun Han'ın "devletin temeli toprağıdır" sözünden dolayı önemli olanı, toprağına değer vermesi olduğunu insanların kavramalarını derin etkilemiştir. Yazılı kaynaklarda, Motun Han'ın, sabahları güneşe, akşamları yıldızlara bakarak dua etmekle beraber her ayın ilk günleri kıymetli gördüğüne dair zikredilmiştir. Hun coğrafyasında şaman tapınakların bol miktarda bulunduğunun kanıtı olan eski arkeolojik kalıntılar da bulunmuşlardır. Bahar mevsimin başlangıcında Hun devletinin liderler Motun Şanyünün sarayın yanındaki bir tapınağına hepsi bir araya gelirlermiş. Hem de mayıs ayında Hun devletinin merkezi Luut şehrine toplayıp atalar kültürüne saygı göstererek, hayvan keserek gökyüzü ve toprağına kurban sunma geleneğini gerçekleştirirlerdi. Kurban sunma geleneğinin bitişinde at ve deve yarışması ile başlayan bir tür şenlik düzenlenirdi (Mongol Ulsiin Tuuh, 1966: 94). Bu geleneğine bakıldığında, dağ kültürüne ait kurban sunma geleneğine benziyor olduğu görünüyor. Tam olarak Hun döneminde dağ kültürünün olduğunu ispatlayan net bir bilgiye rastlanmamasına rağmen eski Hunlara ait kaynaklarda: Hunlar'ın sonbahar mevsiminde at yarışmaları düzenlendiğini hakkında söz edildiğini Tarihçi G.Sukhbaatar bununla ilgili detaylı araştırma yaparak, Hunların gökyüzü ve toprağına büyük kurban sunma işlemi yaptıklarını hatalı yazılmış olabileceği ihtimalinin olduğunu açıklamıştı. Onun araştırmalarına göre, Hunlar dönemindeki dağ kültürü ve ovoo kurma geleneği, sıradan bir işlemin olmadığını ve bugünkü Bogd-Han, Han-Hentii, Ogtontenger, Altan dağlarında özel olarak yapılan resmi olan büyük kurban sunma geleneklerin gibi mühim bir ayinin olduğunu ispatlamıştı. Hun dönemine ait yüksek alanlarda bulunan

¹⁰ "Mongoliin Tahilgat Uul Usnii Sudar" adında Tibetçe yazılmış eski metinden çevrilmiştir.

kalıntıların bazıları, dağ kültü ve ovoo kurma gelenekleriyle bağlanır. Eski kaynaklarında zikredildiği gibi, kalıntıların büyük kısmı, bugünkü Tuw vilayetindeki Kherlen nehrinin bir adasında bulunan Gua Dow, Umnugowi vilayetinin Nomgon bölgesindeki Bayanbulag kalıntısı, Tuw vilayetinde bulunan büyük ve küçük göller arasındaki Undur Dow, İn-şan dağının yamacında bulunan Tumen Suurin gibi büyük dağların yüksek noktalarında bulunduklarına göre dağ kült inancına bir bağlantısının olduğu gibi gözüküyor. M.Ö. 121 yılında Hunlar Tenger ve Tsagaan dağlarını Çin karşısında kaybedilmesini;

▪ Tenger dağları kaybederek

Altı çeşit hayvanlarımız çoğalıyor

Tsagaan dağları kaybederek

Hanımların rengi soluyor diye şarkı şeklinde söyleyerek aktarmışlardı. (Sukhbaatar, 1980: 120).

Bununla ilgili Tarihçi G.Suhbaatar'ın, Hunlar zamanında Tenger dağında yaklar yaşıyorlardı, bu yüzden onları kaybettiğinde çok üzülerək böyle bir şarkısı yaratmış olabilir diyen bir görüşü varmış. Diğer bilim adamların fikirlerine göre, Tenger ve Tanrı dağı ise, Hun coğrafyasının en kutsal ve ongun ruhların bulunan merkezi olduğu için onu yabancılara kaybettiğinde, Tanrı dağının tepesine çıkıp dua edip huzurlu yaşamlarını sürdürme imkanını da kaybettiğinden, çok üzülerək bu şarkıyı söylemiş olabilirler demişlerdi. Günümüzde de bununla benzer olan bir şey, doğal fenomenleri ya da herhangi hastalıklardan dolayı hayvanların çok sayıda telef olduklarında “toprak kültü sinirlenmiş” diye, dağ ve toprağından özür dileme, yalvarma işlemini yapmaktadırlar. Bunlardan bakıldığında, bir taraftan Hunların, Tenger ve Tanrı dağı en mühim kutsal olan mekanın olduğundan hep Tanrı dağına çıkıp özel ayinler yaparak huzurlu ve mutlu yaşamını devam ettirme açısından büyük bir katkıda bulunmuş. Diğer taraftan da eski Hunlar, Tanrı dağlarını kaybettikleri yüzünden psikolojik olarak çok üzüldüklerini, hatta altı çeşit hayvanlarının da çoğalmasının nedeni olduğunu şarkı şeklinde söylemişler olabilir. Bu dağ isminin anlamına bakıldığında da, tanrı dediklerinin sebebi, üstte bulunan gökyüzüne özdeşleştiğini göstermektedir. Hunlar döneminde dağ kültü ve ovoo yığma geleneğı ile ilgili en büyük gelişmesi, onlar hayvan isimli, on iki yılını temsil edilen eski takvimi kullanmaya başladıkları için bunun neticesinde, özel olan günleri seçip doğaya kurban sunma işlemlerini yaparlardı. Onlar on iki yıl takviminin “yılan” hayvanın olan zamana özellikle değer verirler ve mayıs ve eylül aylarında

şaman dinine ait özel işlemleri yapmaktadırlar (Sukhbaatar, 1980: 129). Eski Çin yıllıklarında, Hun devletinin merkezi Luut şehri hakkında anlatan bir efsanede: “Şanyü sarayının önünde bir gölün bulunmakta... bir ejderhanın oraya düştüğünden dolayı her yılın mayıs ayında ejderha adına gökyüzü ve topraklarına kurban sunmaya başladığı” dediklerine göre, Moğolların dağ ve ovoo kültlere her sene özel olarak saygı göstererek kurban ayinler yaptıkları bundan gelmiş olabilir. Eski Hang İmparatorluğu’na ait Çin yıllıklarında, Hang Devleti’nin bir lideri 119 yılında Çin’deki Dai vilayetinden çıkıp uzak bir mesafeyi aşarak Lan-tsui-sui-shan dağlarına kurban sunarak dönmüş olduğu hakkında anlattığını (Batsaikhan, 2002) Tarihçi Z. Batsaikhan, bunun Çince harflerin üzerine detay bir araştırma yaptığının sonucunda, lan-kurt; tsui-oturmak; sui-saray; shan-dağ anlamında olduklarını çözerek, kurt ismiyle adlandırılan dağın bugünkü Moğolistan coğrafyasının Hyangan dağlarının batı kısımlarında bulunan Chonot¹¹ ismine sahip dağın olduğunu söylemiştir. Bu görüşü üzerine tekrardan açıklama yapıldığında, bir taraftan eski Moğolların hayvan toteminin önemli temsilcilerden birisi olan kurt ismiyle adlandırılmasının nedeni, o dönemdeki en kutsal dağın olduğu tahmin edilmiştir. Diğer taraftan, Hang Devleti’nin bir lideri kendi zaferinin göstergesi olarak yukarıda bahsedilen dağlarına kurban sunmasının bir nedeni, Hunların kutsal dağlarını zapt ettikleri için Hun topraklarına hakimiyetini kurduklarını belirtmek istediklerinin bir kanıtıdır. Bunun dışında diğer Tarihçilerin fikirlerine göre, Otgontenger Dağlarına Hun döneminden beri şimdiye kadar kurban sunuluyor (Ariyasuren, 1992) ve eski Türkleri dönemlerinde de bunu kanıtlayan bilgilerin karşılına çıktığını söylemişlerdir.

Siyenpi ve Toba döneminde, Hunlardan sonra Moğolistan coğrafyasında hüküm süren Siyenpi topluluğu, önceki Hunların kültürünü, geleneklerini ve dini inançlarını devam ettirdiklerini tarih araştırmacıları değinmişlerdir. Özellikle dağ kültü ve ovoo kurma geleneklerini hiç eksik etmeden devam ettirmektelerdi. Eski yazılı kaynaklarında: Siyenpi kahramanı olan Ta-şe-hoay döneminde (136-181) onlar, baharın sonunda Sarı ırmağına yakın bir yerde güneş, yıldız, toprak, su, atalar kültlerine saygı gösterme amacıyla koyun, sığır hayvanları keserek kurban sundukları hakkında tespit edilmiştir (Boldbaatar, 2011: 75).

Siyenpilerin, M.Ö. 2. yüzyılda ataları adına kurban sunulacak özel tapınağın olduğunu kanıtlayan İkh Hyangan dağlarındaki yazılı mağarası, şahit olarak (Sukhbaatar, 2001: 75)

¹¹ Chonot ise Moğolcada kurt hayvan ismidir.

kalmış. Eski zamandan beri onların yerleşmiş oldukları Siyenpi dağı, günümüzdeki Moğolistan'ın doğu kısımlarında bulunduğu tahmin edilir. Orası özel olarak kutsandığı, kurbanların sunulduğu yerin olma ihtimali yüksektir. Gök kültü ve diğer geleneklerin yaşamış olan zamanlarda bunun kapsamında dağ kültü ve ovoo yığma geleneği de kesinlikle yaşanır. Siyenpi döneminde de dağ ve ovoo kült geleneğine ondan önceki dönem (Hunlar) gibi büyük önem verilmekteydi. Bunun bir kanıtı olarak Çin yıllıklarının 95. bölümünde yazılmış olan, ...Tobaların Haziran'ın sonlarında İn-Şan dağlarına çıkıp gökyüzüne ve topraklarına kurban sundukları hakkında Tarihçi G.Suhbaatar kendi eserlerinde söz etmiştir (Sukhbaatar, 2001: 131). Buradan bakıldığında, İn-Şan Dağları Hunlar döneminden başlayarak, resmi ve özel olarak kutsanan dağlardan biri olduğu görünüyor (İn-Şan dağların arka yamaç kısmında Tuman Şanyünün yerleşkesi bulunmaktaymış). Eski Moğolların büyük kentleri, onu kuruyucusu olan kişinin ismiyle adlandırması yaygın şekilde görülür. Mesela, 13. yüzyıla gelindiğinde, Bat ve Berh Hanların kurdukları olan kentlerin isimleri de Bat saray, Berh saray şeklinde adlandırılırdı. Bu nedenle, Tuman Şanyünün İn-Şan dağlarına ayinleri yapma amacıyla kurulmuş olan yerleşkesini de aynı şekilde isimlendirilmiş olduğu düşünülmektedir. Kaynaklara göre, İn-Şan Dağları hakkında bilgilerin Toba dönemine kadar devam etmesi, Siyenpilerin için de özel bir mekanı olduğunu ispatlamaktadır. Eski Wei kaynaklarında, Tobaların 405 yılında Çin'deki Pinçen (bugünkü Şansi vilayetindeki Datun) şehrinde kurban geleneğini gerçekleştirmek için dörtgen şeklinde bir çerçeve kurarak, ahşaptan işletilmiş yedi tane insan şekilleri onun üzerine koyarak, iki tane bayan imam davullar çalıp çerçevenin yanında durmakla beraber, Han'ın soyundan gelen yedi kişi ellerinde içki tutup imamlarla birlikte gökyüzüne kurban sunmuşlardır. Ayin sürecinde imamlar davul çalınca, Handan başlayıp diğer mertebesi yüksek olan kişiler sırayla Tanrıya yalvarınca, içkiler ellerinde olan yedi kişiler sağ taraftan gökyüzüne doğru içkilerini serperlerdi. Bunun dışında Ts'i yıllıklarında, Pinçeni şehrin güneyinde Baide-Şan dağların sağ kısmında bir tapınağı kurup at, sığır hayvanlarla gökyüzüne kurban sunmuşları hakkında tespit edilmiştir. Bunlardan bir sonuç çıkarırsak, Siyenpilerin kurban geleneğinin içinde şaman adetlerin de karışık şekilde gözüktüyor. Bu dönemde yedi yıldız inancı da yaygınlaşmış olabileceğinin ispatı, Tobaların devletini yediye bölmüş oldukları ve eski Çin yıllıklarında yazılan, yedi kişinin gökyüzüne kurban sundukları da bunun bir kanıtı olabilir. Hatta ataları adına yedi tane ovoo kurmuş olması da mümkündür.

Juan-juan, Eski Tung-hular soyundan gelen Moğol ırklı Juan-juanlar hayvancılıkla uğraşmakla beraber (Sukhbaatar, 1995: 155) doğu yönüne, dolayısıyla gökyüzü, güneş ve

yıldızlara saygı göstermektedirler. Juan-juanlar Dunhuang'dan doğuya Khangai dağlarına çıkıp (508-520 yıllarında) her sene büyük bir kurban işlemleri yaptıklarına dair Yui-Byan adında Çin tarihçi kendi kitabında değinmektedir. Çin kaynaklarında genellikle Khangai dağlarından bahsedildiğine göre, Juan-juanlar ana yurdu olan khangai dağlarına (Perlee, 1961: 43) kurban sundukları olabilmektedir. Khangai dağın ismi sadece Juan-juanlar döneminde karşımıza çıkmadığı ve M.Ö. 2. yüzyıla ait Çin kaynaklarında zikredildiğinden, belki Hun döneminden beri kutsal sayılan dağlardan birisi olabilir (Sukhbaatar, 1995: 213). Juan-juanlar zamanında Şaman dini devam etmekle birlikte Budist dini de yaygınlaştığı için dağ kültürüne onun etkisi yansımıştır. Hunlar döneminde de Budist dini görüşlerin başlangıcı, nadir şekilde görüldüğü hakkında bazı bilim adamların araştırmalarda rastlanmaktadır. Ama Juan-juanlar döneminde Budist dini resmi olarak kabul edilmiştir. Bu dönemde şaman ve Budist dinin ikisi beraber bulunmalarından dolayı dağ kültürüne ait birleşik adetlerin yapıldıkları tahmin edilir. Genel olarak, Wei İmparatorluğu ile siyasi ilişkisinde bulunması için ekonomi ve siyasi anlamında Budist dini kabul ettiklerinin (Sukhbaatar, 1995: 126) yanı sıra şaman inancı da önemli rol oynamaktaydı. Sonuç olarak, halklar arasında şaman geleneklerin daha yaygın olmaları, siyasi ve resmi zamanında Budist dini adetlerinin kullanılması, dağlara kurban sunma işlemlerinde Budist ve şaman geleneklerin birleşik olarak yapıldıkları görünmektedir.

Eski Türkler döneminde de dağ ve ovoo kültürüne saygı gösterme ayinlerin yapılması devam etmektedir. Türkler ve Uygurlar yıllarca Moğolistan topraklarında kendi büyük devletlerini kurdukları için bu dönemdeki dağlara kurban sunma gelenekleri de önceki dönemlerin devamı olmasıdır. Kaynaklara göre, Türkler Otgontenger Dağları'nı kutsal olarak görmeleri ile beraber ondan 500 metresinde rastlanan orman olmayan bir yüksek dağlarına kurban sundukları hakkında zikredilmiştir (Surbadrakh, 1988: 377). Günümüzde de resmi olarak kurban sunulan Otgontenger Dağı, belki bu zamandan kutsanmış olabilir. Bazı bilim insanlar Otgontenger Dağı'na kurban sunma işleminin Hunlardan başladığını söylemelerine rağmen kesin bir kaynakları hala bulunmuyor. O.Purew, yukarıda söz ettiğimiz, Türklerin kurban sunulan yüksek dağların bulunan yerini Altay dağlarına yakın Baatar Khairhan Dağı'nın olabileceğini söylemiştir (Purev, 1998: 52). Ama N.Ser-Odjaw'ın görüşüne göre, eski Türklerden kalan arkeolojik buluntuların içinde insan şeklinde taş heykeller önemli yere sahiplerdi. Bazı heykellerin üzerine çam ağaçların tasvir edilmesi, Türklerin kutsadıkları dağlarda çam ağaçların yetişmelerinden dolayı saygıda bulunmuş olabilirler demiştir. Çünkü bazı topluluklarda kendi değer verdikleri hayvan ya da bitkilerin

yetişen yerleri ve dağlarını da kutsal olarak görme gelenekleri yaygın görünür. Eski Türkler de kendi taş heykellerle dağ ve ovoo kültünün içerisinde bulunan ongun ruhlarını resim şeklinde tasvir etmek istemişlerdir. Bu bağlamda, ...üstteki gökyüzü, alttaki toprağına kurban sunma geleneğini gösterme amacından heykellerin ellerinde bardak tutturmuştur (Ser-Odjav, 1970: 76).

Eski Tang yıllıklarında, Orhun nehrinin yakınlarda yerleşen Türkler 8. yüzyılda Otgontenger Dağı'na kurban sunduklarına dair hatta ondan kaynaklanan suyunun şifa verici (Tsendeeckhuu, 2001: 50) özelliklerine sahip olduğundan söz edilmiştir. Çoğu bilim insanlarının görüşüne göre, Otgontenger Dağı ise, Moğolların kendi atalarına kurban sunma işlemlerini gerçekleştiren, tanrısal olan mühim bir alanıymış. Otgon kelimesi Ötüken kelimenin değişmiş şekli ve "toprağın değeri" anlamına geldiğini öne sürmüşlerdir (Sukhbaatar, 2001: 10).

Uygur dönemine ait dağ kült gelenekleri nadir olarak görünmekte ve destanında anlatıldığı üzere, Uygurların atası, Oğuz Kağan'ın ağaçtan doğduğu (Lhagvasuren, 1998: 59) söylendiğine göre, ormanları olan dağlarına tapmış olması mümkündür. Eski kaynaklarında: Hunlar döneminde kutsandığı Lan-Şan Dağları hakkındaki bilgiler Uygurlara ait bölümünde tekrar değinilmesi, Uygurlar Wei Hanedanıyla savaşarak mağlup oldukları için Lan-Şan Dağları'na doğru kaçarak orada sığındıkları zaman Wei ordusu Uygurları tamamen ele geçirmişlerdir. Eski zamanından beri kutsal sayılan dağlarına çaresiz kaldıkları zaman belki ziyarete gelmiş olabilir gibi düşündürüyor. Uygurların kült geleneğinin Türklerle benzer olma ihtimal daha yüksektir. Ama net şekilde tespit edilen bilgiler bulunmamaktadır.

Karahıtaylar, 9. Yüzyıla kadar gökyüzü, toprak, güneş, ay, yıldız, ölümler kültüne saygı gösterdikleri ve 10-11. yüzyıllar arası avcılık ve toplayıcılığı bıraktıkları bilinmektedir. Şu sebeple, 1041 yılında kutsal sayılan toprak ve dağlarında olan hayvanları öldürmesi resmi olarak yasaklanmıştır (Perlee, 1959: 47). Karahıtay döneminde özel olan toprak ve dağlarına dokunulması yasaklanmasının sebebi, onların gökyüzü ve toprağına ne kadar değer verdiklerini göstermektedir. Yazılı kaynaklarında, İn-Şan Dağları'nın ismine çok sık rastlanır (Perlee, 1959: 28) ve Karahıtaylar 293-337 yıllarında orada yerleşmişlerdir. Akademisyen H. Perlee'nin araştırmalarında, Karahıtaylılara ait (10-11 yüzyıl) kurban geleneğinde on sekiz tane maddelerden bahsetmişlerdir. Genel olarak, ongun, gökyüzü,

topraklara kurban sunmakla beraber ovoo yığma geleneğin de olduğunu söylemiş. Hatta 923 yılında Altan İnder Dağı'nı kutsadıklarına yer verilmiştir. H.Perleenin görüşü ile Altan İnder Dağı ise Moğolistan'daki Hotont Dağı kısmı ve Uygurların Karabalgasun, (Bay Balık) şehrin olduğunu açıklamıştır. Bunun dışında Z.Batsaikhan, Altan İnder Dağı'nı Hentii Dağları'nın olduğu bölgede olduğu belirtmiştir. Bu fikri üzerine biraz durulursa, Hentii Dağları'ndaki Burhan Haldun Dağı'na yakın bölgede Altan Yunden adında bir dağın bulunmakta olduğunu belki bunca zamanlar isminin değişmiş olması mümkündür. Hatta Altan Yunden Dağı'nın Hunlar dönemine de ait olabileceği iddia edilir. Bunlara bakıldığında, dağ kültü ve ovoo yığma geleneklerin, eski bozkır kavimlerinde daha düzenli ve gelişmiş hale gelmesinin bir sebebi, şaman dininin etkisinden dolayı yapılan adetlerin zenginleşmiş olduğu görünür. Bu dönemlerde dikkat çekilecek bir şeyi, bütün toplumlar, yerleştikleri bölgelerden herhangi bir muhteşem dağları kutsallaştırıp kurban sunma işlemlerini birlik şekilde gerçekleştirmeye başlamıştır. Eski dönemlerine ait dağ kültü ve ovoo yığma gelenekleri hakkında yazılan bilgiler sayesinde eski zamandan beri bu adetlerin (ovoo yığma geleneği) yaşamış oldukları kanıtlanmaktadır.

Eski Moğol Hanlığı, bu dönemdeki dağ kültü, ovoo yığma gelenekleri kapsamında hayvanları kutsama geleneğinin de bulunduğu söylenir. Büyük Moğol İmparatorluğu'nun kurulmadan önceki zamanında, 12-13. yüzyıl arasında Hereid'in Van Han Toril tarafından Bogd Han Dağı'nı kutsadığı tespit edilmiş. Moğol Hanlığı döneminde, Burhan Haldun Dağı ise bütün Moğolların saygı duyulan, kurban sunulan önemli bir mekanıdır. Bunun bir örneği, "Moğolların Gizli Tarihi" eserin 102-103. bölümünde, Temüçin Burhan Haldun Dağı'na sığınarak düşmanlarından canını kurtardığı zaman şu şekilde anlatılmıştır:

.... Burhan Haldun dağlarım

Böcek tıpkı canımı kurtarıp

Böbrek kadar vücudumu sağlam bırakmış.

Yabancı düşmanlardan bizi koruyup

Yetim kalan bizim desteğimiz oldu.

En yüksekte bulunan Burhan Haldun sana

Her sabah dua edeyim

Her gün kurban sunayım

Bütün evlatlarımla sana

Saygı duyalım diye kemerini çıkarıp boynuna asarak, başlığını eline tutarak, güneşe doğru bakarak Burhan Haldun Dağı'na dokuz kez yalvarıp ant vermiştir (Gaadamba, 1990: 56-59). Ve “Moğolların Gizli Tarihi”nin 57. bölümünde,

... Moğolların büyük şenlik töreninde: hepsi eğlenirler, dans ederler. Hotulayı Han ilan ederek, Horhunag bölgesindeki büyük ağaçların olan vadisinde büyük şenlik düzenlenip eğlendikleri (Gaadamba, 1990: 36) hakkında söz edilen kısımda bahsedilen ağaç tabiri ile, eski Moğolların ağaçlara tapınma geleneğini anlatmış olabilir. Bundan Moğol Hanlığı döneminde, genellikle büyük bir şenlikle beraber kurban sunma işlemini gerçekleştirmiş olması tahmin ediliyor. Bu bağlamda, İç Moğolistanlı bilim adamı P.Tumur'un araştırmalarına göre; Hotula Han'ın babası Habul Han döneminden itibaren Moğollar, milli bayramı olarak her sene güreş, okçuluk, at yarışmasından oluşan büyük bir festival düzenlenmeye başladıkları (Tumur, 1986: 48) ve dağlara kurban sunma gelenekleri de bunun kapsamında yer almaktadır. Bogd Han Dağı'nın ismine de bu dönemde rastlanır, 12-13. yüzyıllar arası Hereid Hanedanının lideri Van Han oralarda oturup Bogd Han Dağı'na kurban sunmuşlardır (Agvaanjamba, 2000: 7).

Büyük Moğol İmparatorluğu, bu dönemde dağlara kurban sunma geleneği çok fazla yaygınlaştığı (Saruulbuyan, 2000: 21), hatta Cengiz Han'ın siyah tuğlara¹² kurban sunma geleneği, her ayın birinci günü ve kış mevsimin başlarında özel günleri seçerek yüksek dağın tepesine tuğları yerleştirerek ayin yapmaktadırlar. Burhan Haldun Dağı'nı da Büyük Moğol İmparatorluğu'nun kurulmadan önceki dönemden itibaren kurban işlemleri uygulamaya başladıkları, Cengiz Han'dan sonra da onun halefleri taraflarından her sene devamlı ayin işlemleri gerçekleştirmişlerdir. Bu sebeple, bu dönemlerde, Burhan Haldun Dağı'nın ongun ruhlarına, Deli-ün Boldok'un ongun ruhlarına, Han Dağı'nın sahip olan ruhuna, Hentii Dağı'nın sahip olan ruhuna, Altai Hairhan'ın ongun ruhlarına büyük kurban işlemleri her yıl resmi olarak düzenlenirlerdi (Dalai, 1996: 28). Burhan Haldun adının “ağaçları olan dağı” anlamına geldiğini bazı bilim adamlar belirtmiştir. J. Saruulbuyan ise Haldun adının “yaşlanmış ağaç” anlamında olduğunu söylemiştir. Burhan Haldun kısmı, Alunguadan Cengiz Hana gelene kadar beş yüz senedir eski Moğol soylardan biri olan Urianhai toprağı

¹² Moğolların tuğu (bayrak) beyaz, siyah ve karışık at tüyünden oluşmaktadır.

olmuştur (Dalai, 1992: 165). Sonra Büyük Moğol İmparatorluğu döneminde Burhan Haldun Dağı, Cengiz Hanın Altan Uragların¹³ saygı duyulan, kurban sunulan, mübarek bir bölgesi haline gelmiştir. 1206 yılında Timuçin, Nayman Tayang Han başta olmak üzere bütün bozkır hükümdarlarını hakimiyeti altında toplamıştı. Onon ırmağı kıyısında aynı yıl yapılan kurultayda dokuz parçalı ak tuğ diktirip Cengiz Han (cihan hükümdarı, güçlü, mükemmel savaşçı) unvanıyla ilan edildiği zaman Tev Tengri adında bir şaman adayı davet ederek, en üstte bulunan mavi gökyüzüne bütün bozkır kavimleri hep beraber kurban ayinleri gerçekleştirmişlerdir. Bu zamandan itibaren Cengiz Han'ın halefleri ve evlatları Burhan Haldun Dağı'na saygı gösterip kurban sunmaya başlamıştır.

1294 yılında Ulziit Kağan'ın kararıyla (buyruğunun 38-inci bölümünde), Burhan Haldun Dağı'nda bulunan hayvanları ve su kuşlarını öldürmeyi yasaklanıp Burhan Haldun Dağı'na kimsenin dokunması tamamen yasak olan mübarek bir bölgesi haline getirmiş (Saruulbuyan, 2000: 9). Büyük Moğol İmparatorluğu zamanında, 1219 yılının (tavşan yılı) bahar ayında Cengiz Han büyük bir kurultay düzenlenip Harezm'e karşı sefere çıkması hakkında sözleşmişler. Cengiz Han sefere çıkmadan önce üç gün boyu gökyüzüne dua ederek, dağ, ovoo kültlerine kurban sunulup, şaman ayinleri yaptırarak üst gökyüzüne güvenerek sefere çıktığını eski kaynaklarında yazılmıştır (Mongol Ulsiin Tuuh, 2003: 123)

Eski yazılı kaynaklarında tespit edildiğine göre, Tatarlar gökyüzü ve toprağına çok fazla saygı gösterir, onlar için Gök Tanrı (gökyüzü) bütün her şeyden en üstündür demiş. Bu görüşler, Moğolların dağ kültü, ovoo yığma geleneklerine doğrudan doğruya bağlanmaktadır. Ve Plano Carpini'nin "Seyahatnamesi"de, ...eski Moğollar güneş, ay, ateş ve su, toprağına her zaman dua etmekle beraber bilhassa her sabah kahvaltı yapmadan önce yiyeceklerinden gökyüzüne doğru serperler (Karpini, 1988: 17) demiştir. Sonuç olarak, Büyük Moğol İmparatorluğu döneminde, dağ kültü ve ovoo yığma geleneğin çok daha gelişmiş olmasının sebebi, Burhan Haldun Dağı'nı resmi olarak kutsal ve özel bir mekan haline getirip her yıl devamlı kurban ayinleri yapmaya başlamasıdır. İnsanların da gökyüzü ve toprağına karşı saygı gösterişi arttığından etrafta bulunan dağlar ve ovolara her sabah çay ve yiyeceklerinden ilkin gökyüzüne doğru serpererek dua etmişlerdir. Bu bağlamda, her

¹³ Cengiz Han'ın direk soyundan gelenler.

yıl özel olan dağlarına saygı gösterme, kurban sunma işlemlerin de düzenli şekilde yapılmaktadır.

2.2. Su ve Ağaç Kültü

Toprak ve suya tapınma geleneği ise eski göçebe kavimlerinde çok eski zamanından beri gerçekleşmiş olan önemli bir inanç ve düşüncelerinden biridir. Eski Türkler döneminde yer ve su ruhların önemini Orhun Kitabeleri'nde anlatmaktadır. Dağ, su, ağaç, orman, kaya kültürleri eski Türk kitabelerinde yersub adıyla ifade edilmektedir. Su kavramın içinde bütün ırmaklar, göller, sular ve pınarlar da dâhil edilir. Eski bozkır kavimler suyu, kuvvet ve bereket kaynağı olarak kabul edilmekle beraber Tanrı olarak saymaktadırlar. Hatta her suyun bir iyisi/ruhu olduğu inancı vardır. Eski bozkır kavimlerinde suya karşı olan inanç, ona kutsallık vermekle birlikte ölümsüzlüğüne de inanılmaktadır. Suyu diğer unsurlardan ayrılmakta ve “Hayat Suyu” olarak anılmaktadır. Bu unsur, eski inanç sistemi içinde yer almakta ve birçok kavimde görülmektedir. Eski bozkır kavimlerin doğaya ne kadar saygılı oldukları ve bunun hakkında farklı inanç ve gelenekleri olmakta idi. Yer-Su inancını açıklama yapacak olursak, genel olarak şu şekildedir: “Doğada bulunan dağa, toprağa, ormana, bazı kutsal kayalara ait ruhlar bulunur. Bu ruhlar özellikle doğanın korunması ve doğa olaylarının düzenlenmesinde son derece önemli rol oynarlar”

Eski Türkler Gök Tanrı ve gökte başta “tengri-ruh”ların varlığına inandıkları gibi tabiata da tapınmışlardır. Bu tabiat kültürünü “yer-su” terimiyle ifade etmişlerdir. Yer-su kültürü büyük imparatorluklar devrinde gelişerek vatan kültürü derecesine yükselmiştir. Göktürk İmparatorluğu devrinde yer-su ruhlarının mahiyetini Orhun Yazıtları'ndan anlamak mümkündür. Göktürklerin “iduk yer-süb”; mukaddes yer-su ile ifade ettikleri mefhum hem koruyucu ruhlar hem vatan idi. Eçümüz apamız tutmuş yer-sub (atalarımızın idare ettiği yer-su) cümlesindeki yer-su vatan kültürü olan yer-su'dur. Kült olan bu vatan yer-suyu Ötüken ve Budun inli dağları ve ormanları temsil ediyorlardı. Bugünkü dağ, su (ırmak, göl, pınar), ağaç, kaya kültürleri eski Türk yazıtlarında “yer- sub” adı altında toplanmıştır (İnan, 1976: 31).

Eski Moğollar Yer-Su'ya saygıyı gösterir, buna göre hareket ederlerdi. Ormanlarda mümkün olduğunca sessiz hareket eder, hatta gereksiz yere bir ağaç dalı bile kırmazlardı. Yeryüzünde bulunan dağ, orman, taş, toprak yani yaşamın özünü oluşturan her şeye bir

kutsallıkla yaklaşıldı ve onlara zarar verecek bir teşebbüste bulunulmazdı. Yer-Su'ya her zaman şükürlerini sunarlardı.

Yaşamın topraktan doğduğuna inanan eski bozkır kavimleri, toprağa diğer doğa unsurlarından daha yüce bir anlam yüklemişlerdir. Birbirine yakın coğrafyada bulunan eski boyları arasındaki inançlar farklı olabilirdi. Ama dağ ve toprak ruhları, su ruhları en önemli sayılanlardandı ve onlara saygıda asla eksik etmezlerdi. Çünkü binlerce yıl öncesinde atalarımız yaşamın kaynağı ve kutsal olan doğayı tanımışlardır. Eski Moğol ve Türk mitolojilerde doğa çok önemli bir yere sahiptir, insanların günlük yaşantılarından dini inanışlarına kadar bu kutsiyet bulunmaktadır. Bu anlamda, eski Türklerin kozmogoni anlayışı; kâinatın bütün tezahürlerini gök ve 'yir sub'un (yer-su: yeryüzü) temsil ettiği birbirine zıt fakat birbirini tamamlayan iki alemşümül nefes'den müteşekkil bir sistem olarak değerlendirilebilir (Esin, 1979). Bunun dışında Uygurların Türeyiş efsanelerinde, Hakan ağacının varlığından bahsedilir. Onun dibinde de, insanlığa ölümsüzlük veren ebedi, "Hayat Suyu" kaynarmış. Türk efsanelerinde iki ırmak kavşağında bulunan ağaçların kutsal olduğu ve bu ırmakların da kaynağını cennetten aldıkları düşüncesi yaygındır (Ögel, 1971: 82-83). Bu aynı zamanda eski Türklerin kutsal ağaç motifinin önemli bir unsuru teşkil ettiğini göstermektedir. Uygurların türediği tek ağaç da iki nehrin meydana getirdiği küçük bir adada bulunmaktaydı (Ögel, 1971: 88). Eski toplumlarda en yaygın inançlardan biri de bazı özel ağacın kutsal kabul edilmesidir. Ağaç, hayatın ve sonsuzluğun timsali olarak da kabul edilmiştir (Ocak, 1983: 84). Eski Türklerin ağaçla ilgili inanışların ilk ortaya çıktığı bölge olarak Ötüken'in dağlık arazisinin olduğu bilinmektedir (Ocak, 1983: 85). Hunlar her yıl yaz bitiminde Ötüken de yer alan 'Lung-Cheng' denilen başkentlerinde yaptıkları ayinini, dağın eteğinde bulunan bir çam ağacının yanında gerçekleştirirlerdi. Eski Türklerde daha çok çam ağacı ve tek ağaçları kutsal sayıldığı görülmektedir. En eski devirlerden itibaren, göçebe toplulukların inanç sisteminin içinde farklı ağaçların kutsal kabul edildiği görülmektedir. Böylece bu ağaçlar, kutsal ağaç, ölümsüzlük ağacı ya da hayat ağacı olarak da nitelendirilmiştir (Altıntaş, 1987: 143).

Türk toplulukları arasında orman iyelerinin memnun edildiği takdirde, mutluluk ve huzurun artacağına, bolluk ve bereketin olacağına inanılırdı (Kalafat, 1990: 46). Genellikle eski Türklerin ağaçla ilgili inanışları bazen dağ ve su unsuru ile birlikte (dağ, ağaç, su) üçlü biçiminde, bazen de dağ-ağaç veya su-ağaç şeklinde ortaya çıkmış olduğu görülmektedir.

Eski bir Mançu kutsal kitabına göre çocuksuz bir çift, Tanrıya bereket isterken sul¹⁴ adında bir çeşit ağacı yakıp dua ederek, bir oğul edinmiş olduğu hakkında anlatılmaktadır (Norjin, 1999: 2157).

Bu bağlamda su unsuru, eski bozkır toplulukları için kutsal bir varlıktır. Bereket ve kuvvet kaynağının yanında hayatın başlangıcı olan su, sadece Moğol inanışlarında değil pek çok milletin mitolojisinde de önemli bir yere sahiptir. Farklı inanışlara rağmen hayatın temel unsuru içinde yer alan suyun bütün dünya mitolojisinde ortak bir kavram olarak yer alması, onun ne denli önemli olduğunu göstermektedir. Eski mitolojinin içinde olduğu gibi bazı milletlerin yaratılış efsanelerinde de temel unsur su olmuştur. Her bozkır coğrafyasında yaşayan kavimler için göl, ırmak ve pınar sular kutsal sayılmıştır. Onların her birinin bir ruhun olduğuna inanılmış ve suların kirletilmesi yasaklanmıştır. Su kültü, Şamanizm'in içinde bütün yönleri ile yansımıştır. Şamanistler doğadaki her şeyi (göl, ırmak, deniz) da bir ruhu olduğuna inanırlar ve bu nedendir ki; Şamanizm'in ayinlerinde yer ve suyun önemi büyüktür. Bu doğrultuda kutsal sayılan suyu kirletmek, pislik atmak, tükürmek gibi olumsuz hareketler, Moğol halkları arasında yasak olup, eski dönemlerde yasağı ihlal edenlerin su iyesi tarafından cezalandırılacağına inanırlar.

Moğollar eski zamanlardan beri toprağı, suyu ve atmosferi incelemeye başladıkları için bir tutam toprak, bir çim parçası, tek bir hayvan, bir damla su ve soluduğumuz havaya değer veriyorlardı. Hatta onlar doğayı tüm canlıları koruyan iyi bir yol arkadaşı olarak gördüklerinden, çevreyi sevmenin ve korumanın önemini de kavramışlardı. Moğol halkları, toprak, dağlar ve su hakkındaki efsaneleri anlatırken “suyun en değerli hazine olduğunu” söylemektedirler. Moğol halk eğitiminde:

Büyüyen ardıç kutsaldır

Yakılıyor olan tütsü kutsaldır

Akan su kutsaldır.

Moğolların inanç düşüncesinde su, en kutsal şey olarak kabul edilir. Bunun dışında Moğolların atmosfere ve mavi gökyüzüne saygı göstermeleri eski zamanlara dayanıyor. Çok eski zamanlardan beri yabancılar Moğolistan'ın masmavi gökyüzü ve temiz havasını

¹⁴ “Sul” eski Moğolca’da sülü olarak yazılır. Bu ağaç oval, düz gövdeli, tüylü, çok yıllık bir bitkidir.

özlerlerdi. Örneğin, sorgulama için Pekin'den İç Moğolistan'a gelen bir Mançu yetkilisine Çin İmparatorluğu'na döndüğünde ne tür bir hediye isteyeceği sorulmuş:

- Mümkünse Pekin'e bir paket temiz hava ve bir parça mavi gökyüzü almak istiyorum demişti (Baigali Hamgaalal, 1990: 12).

Eski Moğollar topraklarına en çok değer verdiler. Onların inanç düşüncesine göre toprağının damarları yaşamı sürdürür.

Moğollara ait doğaya ve toprağa saygı duyma geleneklerinden kısaca bahsedelim:

- Baharın ilk ayında kutlandıkları “Beyaz Ay” bayramının birinci günü, güneş doğmadan önce doğaya tapınma geleneğini gerçekleştirirler.
- Güneşe, aya ve yıldızlara özel saygı gösterdikleri için insanlar güneşi simgeleyen bir daire şeklinde otururlar ve her zaman güneşe doğru hareket ederler. Güneş doğarken önemli işlerini başlatmayı tercih ederler.
- Bayanlar her sabah güneşin yeni doğduğunda taze demlenmiş sütlü çayından doğaya kurban sunup dua ederler.
- İnsanlara yüksek dağları öğretirken, parmaklarıyla işaret etmezler, uzaklara bakıp ellerin avuç içi kaldırılır ve saygıyla işaret edilir.
- Geleneksel içkiyi içerken, önce üç kez doğaya serpererek dua ederler.
- Moğollar yeni otlaklara taşındığında en güzel kıyafetlerini giyme geleneği, dağların ve suyun ruhuna saygı gösterdiklerindendir.
- Karaağaç ve çam ağaçları Moğolistan Çöl bölgesinde yaşayan insanlar tarafından çok değer görülürken, Khangai bölgesinde söğüt, sedir, huş ağacı ve ardıç ağaçlarına daha fazla saygı duyulmuştur. Fakat bölgeden bağımsız ortak bir gelenek ise tek tek büyüyen eşsiz ağaçlara ve çalılara saygı göstermekteydi. Bu tür özel ağaçlara “sihirli ağaç” denir ve çaput bağlanır ve yaklaşılmaması yasaktır. Huş ağacı enerjik bir ağaç olarak kabul edilir ve çadır sütunları ve eyer yapmak için kullanılırlar. Ardıç ağacı kutsal bir ağaç olarak gördükleri için ardıç ağacından kımız ve süt karıştırma kaşığı, hızlı atların ter temizleyici yapılır.

- Yakıt için sadece yıpranmış ve kurutulmuş ahşap, çalılar ve düşmüş ağaçlar kullanılır.
- Moğolların en saygın idollerinden biri tatlı su ve mineral kaynaklarıdır. Bu yüzden Moğollar suyu “değerli bir hazine” denir ve kaynakları, nehirleri, gölleri çok severler.
- Uzun mesafelerde seyahat ederken, akan suyun tadına bakmak ve kutsama almak için suyundan alına uygulanır.
- Khan Khurmasta kızgın olacağı için gökyüzünü küfretmesi kesinlikle yasaktır.
- Nehirlerin ve pınarların yakınındaki ağaçların, çalıların kesilmesi kesinlikle yasaktır.
- Nehrin kaynağını kazmak, pınarlara kaba dokunmak, akar sulara girmek ve bulaşık yıkamak yasaktır.
- Akar sulara süt ve kan bulaştırmak yasaktır.
- Meyve ağaç kesilirse, ağaç acı çekecek ve onu kesen kişi hayatının geri kalanı boyunca fakir ve boş olacaktır (Mongolchuudiin Baigali Hamgaalah Ulaamjlalaas, 2001: 118).

Eski göçebe toplulukların hayatında büyük önem arz eden su kültü, tabiat içinde yaşayan toplumun en büyük değerleri arasında yer almaktadır. Tabiat kültürleri, atalar kültürü ve gök tanrı inancı bozkır kavimlerinin dini esas unsurlarını temsil etmektedir. Zamanla daha çok gelişerek mühim bir kültür haline gelmiştir. Su kavramının içine bütün ırmaklar, göller, pınarlar da dahil edilmektedir. Bozkır kavimler suyu, kuvvet ve bereket kaynağı olarak kabul ettikleri ve Tanrı gibi saygı göstermektedirler. Görüldüğü gibi, suyun yeryüzünde yüksek bir anlamı vardır. Dünyanın yaratılışı ile ilgili efsanelerin çoğunda, bir okyanustan bahsedilir. Farklı inanışlara rağmen hayatın beş temel unsuru içinde yer alan suyun bütün dünya mitolojisinde ortak bir kavram olarak yer almaktadır. Eski göçebe topluluklarda bütün halkları tarafından büyük saygı gösterilen su, zaman gittikçe insanlar için (göl, deniz, ırmak, pınar) mukaddes bir varlık haline gelmiştir. Her göçebe halkın yaşadığı coğrafya içinde yer alan göl, ırmak ve pınarlar kutsal sayılmıştır. Onların her birinin bir ruhu, iyisi olduğuna inanılmıştır. Bu yüzden suların kirletilmesi yasaklanmıştır. Su ile ilgili bu temel inançlar hakkında Orta Asya coğrafyasında hüküm sürdükleri eski toplulukların inanç geleneklerini araştırma yoluyla görebiliriz. Dolayısıyla, Moğolların en eski su kültürü bağlamında inançlar suyu kirletmeme, sulara saygı ve ibadet ve suyun içine el sokmama çerçevesinde

şekillendirilebilir. Su kaynakları aynı zamanda, yer-su ruhlarını barındıkları ve suyun sahip olduğu önemi kült konusu olmuştur. Eski Türklerde su kültürünün varlığı da çeşitli sulara kurban sunma gelenek şeklinde anlaşılmaktadır. “Su kültürü” ile ilgili en eski kayıtlara göre, su, Hunlardan bu yana Türkler arasında kutsal sayılmıştır (Çobanoğlu, 1993: 288). Şaman inancında; dağ, su (ırmak, göl, pınar), ağaç, orman, kaya kültürlerinin önemli bir yeri vardır. Eski Türkler, bu kültürlerin hepsine yer-sub adını vermişlerdir (Barutçu-Özender, 1982: 155). Eski Türklerdeki tabiat kültürünün en önemli unsurlarından birini “su” oluşturmaktadır. Günümüzdeki Moğol halkların su kültürünün izlerinden kısaca bahsetmek gerekirse, bu inançlar Şamanizm başlamadan önceki Moğolların inançlarının bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu inançların günümüze yansımalarından bir kısmı ise, kutsal mekanlarda su, ağaç ve toprak bir bütün halinde olur ve insanlar kutsal suya saygı gösterme yoluyla inançlarını yerine getirirler. Bazı kutsal sular dağlara yakın yerde olurken, bazıları kutlu bir ağacın yanında bulunabilir. Eski Moğollardaki yer-su inancı çerçevesinde dağ, ağaç, su kaynakları gibi yerlerde kültü bağli olarak ayinler gerçekleştirilmektedir. Ayin sırasında gerçekleştirilen önemli geleneklerin arasında yer ve suyun ruhları için söylenen özel okunuşlar yer almaktadır. Bu özel okunuşların büyük bir kısmı, eski Moğol veya Tibet dillerinde rastlanırlar. Tibetçe yazılan dini eserlerinin genel anlamını örnek olarak burada aktarırsak:

Binlerce dağlar, denizler, ırmaklar ve sular

Toprağımızın üstünde yer alan ağaçlar ve ormanlar

Çok Tanrı, gökyüzü ve topraklar takdis edilsin.

Siyah toprak ve mavi suların sahibi

Etrafındaki bütün dağlar, tepeler, su kaynakları

Ormanlarında bulunan ağaçlar ve yollar

Bütün Tanrı, üst ve alt toprakların ruhları takdis edilsin.

‘Bogd’ Han dağın etraftaki bütün topraklar

Her tepeler, su pınarları ve ırmaklar

Uzun tarikler, ağaç dalları ve bitkiler

‘Bodi’ Tanrı, toprak ve gökyüzü takdis edilsin.

Oyrat Halhaların bütün toprağı

Dağlar, tepeler, deniz, göller, sular
Toprağımızın üstünde yer alan ağaçlar ve ormanlar
Çok Tanrı, gökyüzü ve toprakları takdis edilsin.
Bulgan, Çingel, Beyaz nehrin olan toprakları
Defalarca dağlar, tepeler, göller, sular
Toprağımızın üstünde yer alan ağaçlar ve ormanlar
Çok Tanrı, gökyüzü ve toprakları takdis edilsin.
Bilhassa vatanımızın bütün toprağımız
Dağlar, tepeler, göller, suların tümü
Toprağımızın üstünde yer alan ağaçlar ve ormanlar
Çok Tanrı, gökyüzü ve toprakları takdis edilsin.
Hey,
Kutsal olmayan içecek, yiyecek ve elbiseler
Bütün vücut, gönüldeki her şey takdis edilsin.
Antlar bozulup kine döndüğünde
Huzursuz olan gönlündeki kötü düşünceleri
Rahatsız eden bütün felaketler de takdis edilsinler.
Kötü enerjisinden kaplanmış olan her şeyi
Bütün Tanrı, insanoğlunun yaşanabilecekleri
Hemen vakit kaybetmeden kurban sunarak takdis edelim.
Dokuz dilekleriniz gerçekleşerek gönlüne göre yaşasın.
Yaptığınız her işiniz ve hareketiniz
Kazasız belasız, direkt düz gitsin.
Oyrat Halka milletin sayısı fazla artarak
Yaptıkları olan işleri istediklerine göre gitsin.
Dini kitaplarında yazılan kutsal olan satırların

Sonsuz bir şekilde zamansız olarak yayılsın.
 Kutsal eşyaları, akraba topluluğu, sıhhat dolu yaşam
 İyi şansların düşündüğü ve istediğine göre devam ederek
 Bütün her varlığının en üstü olan huzur yaşantısı
 Herkesin içinde gelişmesinin kolay yollar açılsın.
 Üstünde yaşadığımız gök cismi huzur içinde yaşasın.
 Hasatlarımız bol yetişsin, hayvanlarımız artsın.
 Gönül rahatlığı bir ortamın arasında
 Düşündüğü ve istediği gibi güzel günlerini yaşasınlar.

Bu ayinler genellikle günlük yaşamda karşılaşılan sıkıntı olan durumlarda uygulanmaktadır. “Su” bozkırda yaşayan kavimlerinde büyük öneme sahiptir ve bu önemini günümüze kadar taşımaktadır. Eski metinlerde suya dair inançlar ve su kültü ile ilgili betimlemeler sıkça rastlanmaktadır. Bu konuda var olan çeşitli kaynaklardan yararlanılarak genel bir açıklama çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda, su kültü ile büyük ölçüde bağlanan taş inancı da karşımıza çıkmakta ve dolayısıyla, gölün ya da ırmağın olmadığı kurduğu yerlerde suya kavuşmak için Yada taşı katkıda bulunmuştur. Gökyüzünde bulunan suyun yağmur olarak akıtılması için Yada taşı kullanılmıştır. Taş kültü kavramı içinde en yaygın olan taş Yada taşı olmuştur. Yada taşı hem taş kültü, hem de su kültü ile ortak bir ilişkisine sahiptir. Yada taşının rengi, şekli, bulunduğu yer ve kullanışları hakkında sonraki bölümünde incelemeye çalışacağız.

2.2.1. Taş Kültü

Moğolistan’daki Huwsgul eyaletinde oturan bir avcı şöyle söylemiş: Yada taşı genellikle sığır veya geyiğin böbrek kısmında ve balığın baş kısmında bulunmaktadır. Bu yüzden, Yada taşına inananlar, gökyüzünden gelen, hayvanlardan çıkan, dağlardan bulunan taşlar vb. farklı fikirler edinmişlerdir. Şekli olarak, hayvanlardan çıkan taşı yuvarlak, dağdan bulunan taşı özel renkli ve ince, gökyüzünden gelen taşları ise, keskin uçgen şeklinedirler. Yada taşı ile ilgili Moğolca yazılan metinlerde, hayvancılıkla uğraşan Neolitik dönemde avlandığı hayvanların göbeğinden taşların çıktığı ve insanlar tarafından çok merak edilmiş ve değer verilmiştir. Zaman geçtikçe bunlar normal hale döndüğü ve Moğollarda yaygın

kullanılan bir tabirin içinde yer almaya başlamış. Bunun anlamı, “insanın içinde akıl, sığırın içinde taş” bulunur.

Eğer küçük yaşında çocuk, parmaklarıyla dudağına vurursa ya da tükürürse yaşlı insanlar, gökyüzü sinirlendiriyor diye hoş görmezler. Bunun sebebi, Moğollar küçük yaşında çocukların ruhu temiz olduğu için tanrı ile kolay iletişim kurabilir ve çocuk hareketini gök tanrı ile bağlı olduğuna inanırlar. Bu fikir Moğol bir eski şarkı içinde de yer almaktadır:

Yoldan topraklar geliyor

Hızlı atın nallardan...

Küçük çocuğa sesleniyor

Gökyüzü bulutlarla kaplandı...

Bazen büyük dağlara kurban sunma geleneğini gerçekleştirirken gökyüzüne ok atarak yağmur yağdırdıkları adetleri vardır. Gökyüzüne atılan okun, Yada taşının olduğunu düşünerek inanırlar. Ve ok atıldığı halde yayılan sesi de gökyüzünü açarak yağmur yağdırıldığını düşünürler. Bozkırda yaşayan yaşlı insanlar bununla ilgili hikayeleri bilirler ve hala bazı küçük ritüelleri yapmaktadırlar. Mesela, aşırı güneş vurduğu zaman dağın tepesine çıkıp beyaz bez elde tutarak dolaşıp rüzgarları davet ederlermiş. Moğolistan coğrafyasının iklimi dengesiz olduğu için hayvancılıkla uğraşırken bir sürü sıkıntıların olabileceğini düşünerek insanlar eski zamandan beri Gök Tanrı ile iletişime geçmeyi tercih etmişlerdir. Gökyüzüne saygı gösterip yakın ilişki kurma yoluyla istediği zaman yağmur yağdırmak veya yağışları durdurmak gibi pek çok isteklerini yerine getirmek için çeşit ritüelleri gerçekleştirirlerdi. Bu hedeflerden dolayı Yada taşı kullanmaya başlamışlardır. Hatta Yada taşı doğru kullanmayı bilen bir meslek haline getiren ustalar da vardır. Rus bilim adamlardan S.E. Malov, Moğol ve Türk topluluklarına ait eski gelenekler ve bazı özel okunuşlar ile ilgili pek çok verileri toplayıp araştırma yaptığı ve özellikle Yada taşı inancı (Malov, 1947: 151) üzerine kıyaslama yaparak incelemiştir.

Eski göçebe kavimlerinde Yada taşı inancın oluşmasının sebebi, onların hayat kaynağı olan tabiatı daha verimli ve uyumlu hale getirmek için doğaya karşı saygı duyarak çeşitli işlemleri uygulayarak tehlikesiz rahat bir yaşam sürdürebileceklerine inanmış olmalarıdır. Çünkü zaman zaman doğal fenomenlerden ötürü bir sürü sıkıntılara maruz kalırken, bu

zorlukları giderebilecek gizli güçlerin gökyüzünde bulunmuş olduğunu düşünerek bir inanç düşüncesi oluşturmuştur. Mesela, Yada taşının içindeki gizli güçlerine (magico¹⁵) inanarak lazım olan durumlarda farklı işlemleri yaparak doğal fenomenleri istediği şekilde yönlendirebilmesidir. Yada taşı inancı, Paleolitik dönemden gelen tabiat güçlerine inanan, inanç düşüncesine bağlı ve zaman geçtikçe Gök Tanrı inancının içine girmiştir. Yada taşının anlamına bakarsak, Türkçesi- yağmur yağdırma anlamında ise, bunun Moğolcası- tenger zdrah veya tenger zdraah-açmak, çözmek anlamında söylenir. Yani gökyüzündeki bulutları açarak yağış getirmek diye çevrilir. Bu bağlamda, Moğollar gökteki ayın görünmeyen günlere “kapalı gün” derler. Detay düşünürsek, önceden açık olan şeyin kapandığını söylüyor. Geçmişte insanlar günü aydınlatan güneş¹⁶, geceyi ışıldayan ay ikisini gök direğinde bulunan büyük ışığı dünyaya getiren açık bir araçlar olarak görmüşlerdir. Yada taşı-Moğolcası zad veya zadlah-açmak olarak yer alır. Eski göçebe düşüncesine göre, insanlar gökyüzünü Tanrı olarak gördükçe zad inancı daha derinleştiği ve güçlü hale geldiği gözüküyor. Çünkü insanlar büyü taşının gücüyle gökyüzünün sert karakterini yumuşatarak ahenk kurabileceğine inandıkları için Yada taşı güçlü bir inanç hale gelmiştir. Yada taşı inancı bir taraftan, dinin en eski unsurlardan birisi olduğu için cansız varlıklara saygı gösteren fetişizm¹⁷ kapsamına girmektedir. Fetişizm ise Paleolitik devreye ait ve herhangi nesnelerin dışarıda görünen şekillerini dikkata alınarak ona göre bir mahiyeti oluşturmakla ilgili görüştür. Buna bağlı olarak, bu görüşün meydana gelmesinin bir sebebi, tabiatta bulunan değişik olan şeyleri kaya, ağaç, taş, hayvanlar ve bitkilerin içerisinde de gizli mahiyetlerin olduğuna inandığından kaynaklanmıştır. Bu nedenle de eski insanlar doğada en yaygın ve yakında bulunan taşları seçerek hayatın her alanın da kullanmışlardır. Mesela, taşlarıyla başka bir taşı işlenmesi, şeklini değiştirerek çeşit aletler yapmaktan başlayarak büyü taşı kavramı algılanmıştır. Özellikle çakmaktaşıdan “büyü taşı” Moğolcası jad-un çilagun ilk ortaya koyulmuştur (Dulam, 1989: 23). Moğolca’da, “çi”- kökten gelen kelimelerin anlamı genelde sert, katı, dayanıklı şeyleri temsil ederler. Doğadaki taşların, sihir özelliklerini incelenerek onu kendi dilekleri için dönüştürebilmesi insanın zihinsel gücünü gösterir. Moğol bilim insanların genel görüşlerine göre, eski Moğolların inanç düşüncesi içinde büyü taşı olarak adlandırılan taş kültü inancı, yukarıda söz edilen fetişizm’in içinde yer almaktadır (Dulam, 1989: 268). Eski Moğolca yazılı kaynaklarda savaşlarda kullanılan

¹⁵ Eski Yunancada büyü anlamına gelir.

¹⁶ Eski Türkçede “kүн”. Güneş ve gün anlamına gelir.

¹⁷ Feitico-muska anlamında Portekizce bir kelimeden gelmiştir. Cansız varlıklara inanma bir inanç türü. Dünya’nın en eski din şeklidir.

Yada taşları hakkında bilgilere yaygın olarak rastlanır. Düşmanlara karşı bir tuzak olarak kullanılması açısından, Yada taşının yardımıyla istediği zaman rüzgar ve fırtına getirip düşmanlara karşı engel çıkararak seferlerde zafer kazandıkları hakkında tespitler bulunmaktadır. Bunun dışında Yada taşlarını hayatın her alanın da kullandıklarına dair, orman ve bozkırda çıkan yangınları söndürülmesi, iklim kuraklığının giderilmesi, tehlikeli fırtınaların durdurulması, yağmur yağdırılması, av yaparken bile hayvanların izlerinin incelenmesi amacıyla kar yağdırılması gibi çok yönlü bir araç şekilde kullanılmıştır. Eski göçebe kavimlerinde Yada taşı genel olarak iki amaçla yararlanılmış:

1. Günlük hayatlarında bazı sıkıntıları giderilmesi için
2. Savaşlarda özel araç olarak kullanılması olarak tasnif edebiliriz.

Şimdi savaşta kullanılan Yada taşıyla ilgili eski yazılı kaynaklarında yazılan bir örneğe bakalım: Eski Çin yıllıklarında, Juan-juanlar savaşa çıkarken Yada taşları sıkça kullandıkları ve onları Gök Tanrıya kurban sunarak (Yada taşının yardımıyla) yağmur ve kar yağdırırlar ve önceki gün çok güneşliyen de ertesi gün çamur deryası oluştururlar. Bu yüzden Juan-juanların peşlerinden koşma imkânı olmadıkları hakkında... Bazen çok bulutlu gün olsa da yağmurları yağdıramazlar (Taskin, 1984: 361) demiştir. Bunun dışında Türklerin Türeyiş Destanı'nda, onların ataları lazım olduğu zamanlarda rüzgar, fırtına ve yağmur yağdırabildiklerine değinilmiştir (Zuev, 2002: 180). Bu eski Türklerin de Yada taşını kullanmış olduklarını göstermekte. Ayrıca 13. yüzyılda Moğolların da taş kültü inancı olduğunu Rubruk'un Seyahatnamesi'nde: "Dini adaylar ayinler yaparak gökyüzünü (atmosfer) istediği halde yönlendirirler" (Rubruk, 1988: 210). Bunun dışında Moğolların Gizli Tarihinin 143. bölümünde, Cengiz Han Van Han ile barışarak, Camuka ve onun ortağı olan Buyrug Han, Hutuga Behi ve Taiçutlara karşı "Huiten Harbi"nda Yada taşı kullandıkları hakkında eski Moğol dilinde şu şekilde yazılmıştır:

[manaqarsi yabu' ulju gürölceju koyiten baylduju dorogsi de'eksi iquriqaldun jibsi'erülcen büküi- tür müt buyuruq-qan quduqa qoyar jada medekün aju'ui jadalaqun bolun jada hurbaju müt yabun yadaju nuras-tur quladu'at tenggeri-de ese ta'alaqdaba bida ke'eldü'et butaraju'ui]. (Rachewiltz. 1971: 62) "Huiten adında mekanın iki taraftan savaşçılar gelip savaşmaya başladığı zaman Naymanlardan Buyrug Han ve Hutuga Behi büyü taşından yardım isteyerek, işlemi yaptıkları ve şiddetli kar yağdığı, onlar kar deryası

içine battığında Gök Tanrı bizi uygun görmüyor diyerek mağlup olmuşlardır”. Bu olayı “Altan Tobçi” eserinde:

[manaqarsi yabuqulju kürelceju küyiten bailduju doroqsi niqurildun jöbsiyerelcin büküi-i tur mön buyıruq qaqañ, quduq-a qoyar jida meden bayaldun ajuqu. Jidalaqu bolon jida-ni urbaju mön değere jida boljıqu] (Altan Tovch, 1990: 5).

“Huiten Harbi süresinde Buyrug Han ve Hutuga zad (Yada taşı kullanımı) bildikleri için kar yağdırmışlar, yaptıkları olan tuzağı onların başına vurduğunda Gök Tanrı hoş görmüyor şeklinde aktarmaktadır.”. Ama Reşîdüddîn Fazlullah-I Hemedânî eserinde:

“... Naymanlar büyü taşı kullanarak ayin yapmışlar. Eski Moğol dilinde, Zad barije”. (Jadalmishi)¹⁸. Bu metnin İngilizcesi olarak şöyle açıklamış, [Jadalmishi is as follows: they recite a charm and put different kinds of stones in water and creates a great rainfall.] [Part two, chapter two, section two: Genghis khan. 1195-1203] Bunu Türkçe’ye çevirsek, taşları suyun içine koyarak özel okunuşları okuyup canlı hale getirince, güçlü yağmur yağmaya başladığında onların kafasını vurmuş. Başka bir kaynaktan yazılan bununla benzeyen bir hikayesinde:

... Moğollar Çinlilere karşı savaştan vazgeçerek çekilmişler ve Çin düşmanları onları takip etmeye başlamışlar. Üç gün boyu devam ettikten sonra Çinliler aniden saldırarak büyük batağın içine kırk civarı Moğol askerleri sokarak öldürmüşler. Dogolhu Çerbi isimli bir Moğol asker Tuluy Hana gidip her şeyi anlatmış. Tuluy Han bunu duyunca, hemen bir büyü yapın demiş. Bu bir alhimik işlemi diyebilir ve farklı taşları suyun içine koyarak özel okunuşları okuduğu halde güneşli güzel bir günün bile iklimi aniden değişerek kar, yağmur yağarak soğumaya başlamış. Tuluy Hanın yanında bu işlemi nasıl yapmayı bilen biri varmış. İşlemi tamamlayınca herkes yağmurluğunu giyinerek ata binmişler ve hemen yağmur da yağmaya başlamış. Yağmur sonrasında yağış miktarı aşırı artarak şiddetli kar haline dönünce sıcak ülkeden gelen, yaz mevsiminde kar yağdığını gören, Çinli askerler büyük bir perişanlığa düşerek, tehlikelere maruz kalarak donmuşlardır (Juveyni, 1988: 324).

Taşların yardımıyla yapılan büyü işlemi eski göçebe kavimlerinde bir savaş taktiği olarak kullanılmıştır. Bu işlemi yapan kişileri Moğolca “zadaç” (büyücü) derler. Yani Şaman adam ise, kendi ruhunu çıkarıp dışarıdan başka ruhları davet ederek transa geçip üst ve alt dünyası ile iletişime girip aracılık yapmasıdır. Fakat zadaç ve büyücü ise, gizli güçleri bulunan herhangi eşyası ve genellikle özel taşları kullanarak, gökyüzü ile iletişime geçip

¹⁸ Jadalmishi- “Zad barih” büyü yapmak anlamındadır.

yağmur yağdırmak, fırtına çıkarmak gibi yeteneklere sahip olan ustadır. Önemli olan, bunu yapan kişi doğadaki nesnelerin gizli güçlerinden nasıl faydalanacağını bilen onlarla iletişim kurma yöntemini öğrenen tecrübesi olan kişilerin olması gerekmektedir. Bu yüzden büyü yapan kişi, bu mesleğine sahip olan uzman ise, işlemde kullanılan malzeme/ taşlar işlemin gerçekleşmesinde büyük katkıda bulunan aracı olması gereklidir. Eski kaynaklarda tespit edilen taş kültü ile ilgili bilgilerin çoğu savaşlarda araç olarak kullanılan işlemler rastlanılmaktadır. Ama günlük hayatında yapılan işlemler genelde Orta Asya'nın sert iklimine bağlı olan sıkıntıların giderilmesi amacıyla uygulanan hayatın her yönünde karşımıza çıkabilecek şeylerden oluşabileceği görünüyor. Eski Moğolca kaynaklardaki, Cengiz Han'ın büyük atası olan Börteçine ile ilgili yazılan kısımda {jad-un qajar-a ireged} “zad¹⁹ yerine gelerek” diye söz edilmişti. Bunu çoğu Moğol bilim insanı, zad ve büyü yapan yere geldiğini söylemiş olması ihtimal yüksektir ve [jad]- zad kelimenin anlamına doğru düşünerek iklimi dengesiz olan bölge ve dolayısıyla, “yağış çok olan yeri” söylenmiş olduğunda aynı fikirlerde bulunmaktadırlar. Burhan Haldun Dağları'nın olduğu bölgede ‘zad yeri’ olarak adlandırılmıştır. Cengiz Han'ın ana vatanı olan Burhan Haldun bölgesinin ikliminin dengesiz olduğu Reşiddin'in eserinde tespit edilmekle beraber gökyüzü ile iletişim kurarak ayinleri yapan büyülerin de çok olduğu söylenmiştir. Günümüzdeki Moğolistan'ın iklimine bakarsak da, Burhan Haldun kısmı (Hentii eyaletinin Dadal ilçesi) en sert iklime sahip olan bölge olduğu için yukarıdaki görüşün doğru olduğunun kanıtı olabilir (Gongorjav, 2005: 207). Moğolların Gizli Tarihin I. kısmı, “Onon ırmağının başı Burhan Haldun'da yerleşerek ...” diye başlar. Bunu daha derin düşünürsek, Burhan Haldun Dağı, zad (büyü) mekanın merkezi olabilecek bir tezahürü olarak görülür. Zira Burhan Haldun Dağı, diğer dağlara göre dini duyguda kutsallığı en fazla olan, ilahi boyutunu temsil eden her mevsim bol yağışlı ve sisler dolu, yukarıda mavi gök ve aşağıda yağız yeri ikisini bağlayan dokunulması yasak olan mekanıdır (Boldbaatar, 2004: 49). Onon, Herlen ve Tuul ırmakların kaynağı olan Burhan Haldun Dağları'nda gizli, güçlü ruhların bulunduğu oranın ağaç, kaya, toprak ve taşlarına dokunulması yasaklanmış, kutsallaşmış olan bölgesidir. Yöresel halkların fikirlerine göre, öyle dokunulması yasaklanmış mukaddes olan yerine dokunursa mavi gök sinirlenerek zad güçlerini gösterir derler. Eski göçebe kavimler için üstteki gökyüzü (Tanrı) sinirlendiği halde bol yağmur yağdırarak kurdu da gönderir. Bunu ifade eden bir tabiri de vardır:

¹⁹ Eski Moğolca yazıtlarında ‘jad’, normal olarak ‘zad’ derler ve anlamı büyü demektir.

“Şiddetli yağışların olduğu zaman kurt gelir”,

“Yağmurdan önce rüzgar eser

Kurdun geleceğini karga haber eder”,

başka bir deyişle, Moğolların Gizli Tarihi eserin 75. bölümünde, “yağmurlu zaman saldırmaya gelen kurt gibi” tabir de mevcuttur. Bunun anlamı, gökyüzünün sinirlenmiş olduğunu belirterek bol yağışların olduğu zamanında kurt da bu zorlukların üstesinden gelir. Çünkü kurt fırsatçı bir hayvan olduğu için daima bu zamanlardan faydalanır. Bunu eski göçebe kavimlerinin inanç düşüncesine göre açıklarsak, “yukarıda bulunan mavi gök sinirlendiğinin göstergesi olarak, bol yağış gelir, hatta peygamberi olan kurdu yollayarak, istediği hayvanları zapt eder” bu şekilde algılıyorlarmış. Moğolistan’daki Bulgan eyaletinde Zad adında bir tepe bulunmakta ve oradan kaynaklanan Selenge Irmağı’na birleşen Zad nehri de vardır. Büyü taşı kullanıp ritüel yapmadığı zaman aniden bol yağışların gelirse birisi gökyüzünü sinirlendirmiş, yasak olan kutsal mekanın su, ağaç, taşlarına, bitkilerine dokunmuş ya da hayvanlarını avladığından böyle yanıtı veriyor diye inanırlar. İnsanların bilinçsizlik ve yanlışlık olarak yaptığı hareketleri yüzünden üstteki mavi gök, alttaki toprakla birleşip saldırganlık yaşatacağından korkarlar. Bundan dolayı mavi gökyüzünü sinirlendirebilecek bazı hareketleri yasaklanırlarmış. Bunların içinde, kutsal bölgelerin olduğu yerlerden çiçek ve bitkilerini koparmak, pınar ve ırmaklarına dokunmak, ocak yakıp yiyecekler pişirmek, göçebe kuşlara dokunmak, tarvaga hayvanının kış uykusundan tam çıktığı zaman ona dokunmak, bazı özel hastalıktan dolayı vefat eden kişinin vücudunu toprakta açıkta bırakmak gibi davranışlar yasaklanmıştır.

2.2.2. Zad (Büyü) Taş Çeşitleri

Zad taşları, büyük savaşlarda kullanılan bir taktik türü olarak kalmamış aynı zamanda eski göçebe kavimlerin inanç ve düşüncelerinin oluşmasını etkilemiştir. Çünkü insanlar için kutsal olan özel taşlar, artık onu kendi ortamından farklılaştıran, farklı anlam ve değerler veren bir dışsal gücün taşıyıcısı olarak görülürler. Bu güç, doğal nesnenin (taş) tözünde ve biçiminde bulunabilir. Seçilen bu doğal nesneler (taşlar, ağaçlar, sular vs.) sıradan bir varlık değil, bunların temsil ettiği tabiatüstü güçlerdir. Bu taşlarla ilgili inanışlar, tarihin en eski dönemlerinden başlayarak, halklar tarafından hala değer verilerek günümüze kadar ulaşmıştır (Dulam, 1999: 268). Eski Moğolca kaynaklarda yazıldığına göre, eski Moğollar

üçgen ya da dörtgen şeklinde olan, kırmızı, turuncu ya da siyah renkli büyük çakmaktaşları zad (büyü) taşı derlermiş. Ama hayvanların beyin ve göbek kısmından çıkan taşlar biraz farklı ve genellikle yuvarlak şeklindedir. Gökyüzünden düşen veya kutsal dağlarında bulunan zad taşları ise ince üçgen formdadır. Gerçek doğal güçlerine sahip olan zad taşları tanımak için yapması gereken şey, taşı eline iyice tutarak basınca aşırı soğuk buz tutmuş gibi hissettirilmesi ve kulağına yaklaştırırsa çin gibi bir ses gelmesidir (Potanin, 1883: 190). Genellikle büyü taşları:

1. Gökyüzünden gelen
2. Dağlardan bulunan
3. Hayvanlardan çıkan diye üç sınıf olarak tasnif edilir.

Moğollar özellikle mavi gökten düşen zad taşlarına daha çok değer vererek gökyüzünden yolladığı “ok” olarak kabul ederlermiş. Zira, Moğolların inanç ve düşüncelerine göre, mavi gök ise bütün her şeyi yaratan ve yönlendiren, mükemmel güçlere sahip, ebedi bir Tanrı kavramına gelmektedir. Bu yüzden insanlar üstten yaratılan varlıkları tabiat kuvvetlerle dolu ve canlı olarak düşünmüşler, güneş, gökyüzü, dağlar, taşlar, ağaçlar vs. gibi doğal nesnelerini kutsallaştırmışlar ve ileri giderek onlara tapmışlardır. Bu anlamında zad taşı, eski Moğolların Gök Tanrı ile iletişime geçmek, yağış getirmek, doğal fenomenleri önlemesi için kullanılan önemli bir araç olmuştur. Bu özel işlemi Tanrı tarafından kabul edilen tecrübesi yüksek şaman adaylarının gerçekleştirmiş olmaları hakkında bilgiler Rubruk’un Seyahatnamesi içinde tespit edilmiştir (Rubruk, 1888: 210). Bazı kutsal dağlarda zad taşların bulunmasının sebebi, dağ, kaya kültleri ve ovoo geleneklerinden kaynaklanmıştır. Hayvanın vücudundan çıkan zad taşlarıyla ilgili, Urianhai ve Altay bölgesinde oturan yerel halklar, yılan ve ördeğin beyninden çıkabileceğini söylemiştir (Potanin, 1883: 189). Ama hayvanların beyin kısmında bulunan taşlar hakkında yazılan bilgiler eski kaynaklarında ender olarak rastlanmasına rağmen, hayvanın göbek kısmında bulunmasına dair görüşler daha yaygınlaşmıştır. Eski Moğolca yazılan, 13. Yüzyıla ait “Tatarların Hikayeleri” eserinde “...Bu taşın ismi zad. Hayvanın göbeğinden çıktı. Bilhassa sığır ve atın göbeğinde bulunursa daha özel sayılır” (Boyda Bagatur... 1985: 222).

Bu bilgiye bakarsak, 13. yüzyılda zad taşı inancına önem verdiklerini göstermektedir. Bir hayvanın göbeğinde taşın oluşması çok nadir rastlanabilecek şey ve bunu eski Moğolca yazıtlarda “gi-van”²⁰ şekilde adlandırılır. Givan isminin menşei Tibetçeden gelmiş ve Moğolca yazılı Moğol Büyük Ansiklopedisi’nde, givan- sarı renkli toprağın ismi ve sığır ya da filin göbeğinden çıkabileceğini açıklanmıştır (Tsevel, 1966: 143). Vücudunda gi-van (zad taşı) bulunan sığırın dış görünüşünden Moğol halklar anlarıymışlar: böyle sığır hep sürülerin en kenarında yatar ve yüz tane sığırın birinde rastlanabilir. Altay’daki göçebe halklardan birisi, “ben bir kez tarvaga’nın göbeğinden büyü taşı bulmuştum. Bu çok nadir çıkar ve ben bir kuraklık yaşadığı zaman bir bardağın içinde su doldurarak taşı koyarak gökyüzüne serpmiştim. Hemen yağmur geldi demiş”. Bunun dışında göçebe hayat sürdüren bazı Moğollar bez ile sarılan küçük bir oku süt tenceresine, küçük yaşlardaki çocuğunun kemerine bağlamış olduğu görülür. Bunun anlamını sorarsak, şiddetli yağmurların geldiği zaman hava ile yer arasındaki elektrik boşalırken gökyüzünden toprağa düşmüş olduğunu anlarız. Bu göçebe kavimlerinin inanç düşüncesinde, gökyüzünden düşen “ok veya taşın” hastalıklar ve kötü ruhlardan koruyucu özelliğinin olduğuna inandıklarına bağlı bir düşüncedir. Yada taşı inancı kavramı içerisinde giren diğer nesneler, ağaç, bazı özel olan bitki, ok, bronzdan yapılan bıçak, balta vb. araçlardır. Bu inançta önemli olan şey, herhangi bir nesnenin dış görünüşünden ziyade içerisinde bulunan gizli güçlerine inandığı halde gerçek güçlerini gösterdiklerine inanılmasıdır (Dulam, 1999: 268).

Bu işlemi yapacak olan kişinin hangi yılda doğduğu önemlidir. Yılan ya da ejderha yılında doğan kişilerden seçilir ve her şaman bu ritüeli yapamayabilir. Mesela, bu işlemi yaparak tecrübe kazanan kişi, gökyüzündeki bulutların hareketlerini kendi istediği şekilde yönlendirebilir ve eğer isterse güneşli bir gün yağmur getirebilir. Bu ayini gerçekleştiren kişi, bu mesleği edinerek, alanında uzmanlaşarak bunun içerisinde girmiş olmalıdır. Bunun yapılış şekli, taşları suyun içine koyup ısıtırken özel okunuşların söylemeleriyle bu işlemi tamamlanmış olur. Eğer büyü taşlarının güneşte bırakılması ve ırmağa düşürülmesi gibi insanlar tarafından ihmal edildiği takdirde aniden şiddetli yağmur, kar yağdırabilir ve bunun giderilmesi için, taşlara değer verip kurutarak, temizleme yoluyla sıkıntılarından kurtulabileceğini bilmesi de önemlidir. Moğollar eski zamandan beri çeşit renkli delikli olan doğal taşlara “Tanrı Taşı” derlermiş. Ana vatanından çıkıp uzak yere giden kişi herhangi tehlikelerden kendini korumak amacıyla bu taşlardan yanına taşıma geleneği de vardır. Eski

²⁰ Tibetçe bir kelime ve toprak, taş anlamına gelir. Moğollar zad (büyü) taşı olarak algırlarlar.

zamanında baharın başlangıcı nevrüz günlerinde insanlar kötülükleri önlemek açısından bu taşlara süt ürünlerden kurban sunarak dua ederlerdi (Gongorjav, 2005: 217). Özellikle delikli taşlar, eski Moğolların inanç düşüncesi içinde kötülükleri önleyici büyü taş olarak algılandığından dolayı çadırın direğine bağlayarak rüzgar, fırtınalara karşı korunurlarmış. Karanlık olan yerlerde büyü taşlarıyla uygulama yapılır ve eski kaynaklarda yazıldığına göre, dağda bulunan güney tarafa bakan karanlık mağara içinde ayinlerin yapıldıklarına dair bilgiler zikredilmiştir. Dolayısıyla taşları kullanarak gizli güçlerini temsil etmelerinden ötürü saygı ve hürmet göstermişlerdir. Taşları, kendilerini korumak için gerekli olan enerjisi olarak gören insanlar, onları ruhsal bir eleman şekilde kullanmışlardır. Belli kutsal güçlerle kuşatılmış olan bu taşlar, kendi amaçlarına ulaşmada bir araç olarak kabul edilirdi. Eski Moğollar zad işlemi yaparken üç farklı yöntemden faydalanırlardı:

Birincisi, büyü taşları ve özel bitkilerinden faydalanarak çok uyumlu şekilde yapılan ayindir. İkincisi, gökyüzüne kurban sunma yoluyla amacına ulaşılır. Bu basit bir yöntemdir. Üçüncüsü, kutsal olan yerlerin kaya, ağaçlarına dokunarak (gökyüzünü sinirlendirerek) şiddetli yağışları getirmek. Bu kara büyü olarak adlandırılır. Bunlar dışında, gökyüzüne ok atmak, ses yapmak, özel okunuşları söylemek gibi bazı değişik işlemler de yapılmaktadır.

2.2.3. Eski Türk İnanişında Taş

Eski Türklerde yer su inançları gelişmek suretiyle içinde gizli kuvvetin bulunduğunu düşündükleri tabiat unsurlarını kabul etmişler. Türkler yer-su ruhlarına kurban keser ve saç yaparlardı. Türklerde taşlarla ilgili inanışların ilk izleri Orta Asya'daki eski Türk inanışlarına kadar uzanmakta ve kutsal kabul edilen taşların en önemlisi de 'Yada' taşıdır. Çin yıllıklarında yazılan eski Türklerin türeyiş ile ilgili efsanelerinde, Türklerin ataları rüzgâr, fırtına ve yağmur getirmeyi bildikleri hakkında söz edilmiştir (Zuev, 2002: 180). Türkler dağların, tepelerin, ağaçların, suların ruhu olduğuna inanmaktaydı. Eski Türklerin tabiat kült ile ilgili inanışlar hakkında Orhun kitabelerinde, "iduk yer-sub" tabiriyle ifade edilmektedir. Bunun anlamı, Gök Tanrı inancından dolayı göğün kutsal sayılmasının yanısıra yerin de kutsal olduğunu gösterir. Türk mitolojisi çerçevesinde önemli inanışlardan biri olan taşlarla ilgili inanışlar ve buna bağlı olarak gelişen taş kültü, aynı yoğunlukla destan, masal, efsane gibi halk yaratmalarına da sirayet etmiştir (Sakaoğlu, 2019: 178). Uygurlarda aynı inanış "yir-suv" olarak rastlanmaktadır. Orhun Yazıtları'nda geçen "Üze kök tenri asra yagız yer kılundukda ekin ara kişi" (yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer kılındığı zaman, ikisinin

arasında insanoğlu yaratılmış) ifadeyle yer ve gök bir bütünlük oluşturmaktadır. Rus bilim adamı S.E. Malov' un “Sovetskay Etnografiya” dergisinde 1947 yılında yayımlanan “Şaman taşı ‘yada’ Batı Çin Türklerinde” adında çalışmasında 19. yüzyılın sonu, 20.yüzyılın başlarında Türklerin yada taşı inancı ile ilgili önemli geleneklerinden söz edilmiştir. Eski Türkler dönemine ait Orhun Yazıtları'nda: “Gökyüzü bulutlu, insanlar da sıkıntılar içinde. Ama güneş çıktı. Bütün sıkıntılar gitti. Herkes mutlu oldu. Gri renkli bulutlar vardı. Aniden yağmur yağdı. Otlar da çıktı. İnsanlar ve hayvanlar memnun kaldılar. Bu çok güzel bir şeydir”. (Malov, 1947: 152)²¹. Kaşgarlı Mahmut'un kitabında (11.yüzyıl) da yada taşlarından bahsedilmiştir. Bunun dışında, 12-13. yüzyılda Kara şehrinde yazılan Suriyelerin dua şarkısında yağmurun önemini hakkında şu şekilde söylenmiştir:

Toprağımızda kuraklık yaşadığından bütün ağaçlarımız kurudu. Tarlamız yok oluyor. Otlar olmayan toprakta erkek sığır ağlıyor. Kuru toprağının üzerine tarımcılar zorluklar içinde”. diye yağışsızlığının sıkıntılarından bahsetmişler. Yağmur duasını yaparken öncelikle bütün günahlarını düşünerek üzülmesinin gerektiğini Çinli bilim adamı Si Yui Winzyanlu söylemiştir. Altay Türkleri ve Sakaların bir hikayesinde yağmur duasından söz edilirken: “İnsanlar kurutulmuş olan bir nehrin yanına toplayarak, Müslüman geleneğine göre dua ettikten sonra herkes eline taş tutarak Arapça bir okunuş söyleyerek taşları su olmayan nehre dökmüşler (Malov, 1941: 153).

Kazakların “Koblandı Batır” destanında, Koblandı, Koklen Hanımın kızıyla evlenmeye karar verdiğinde Koklen Hanım ona zad bulutu hediye etmiş (Zuev, 2002: 41).

Bu destanında bahsedilen ‘zad bulutu’ kelimesi, Moğolistan’daki Oyrat halkların “Bulutların rengi gri” isimli şarkısının anlamı ile tamamen uymakta olmasının sebebi, eski Moğol ve Türk kavimleri bulutların renklerini ve şekillerini iyice fark ederek bunlardan ‘zad bulutlarını’ özel olarak adlandırdıklarını belirtmektedir. Rus bilim adamı S. E. Malov, Rusya’nın eski kasabalarından biri olan Çukri-Alanov’da bulunduğu bir şaman adayından (1901 yılında) zad geleneği öğrenmiş olduğu hakkında şu şekilde aktarılmış:

Çok güneşli bir gün kasabadaki ahaliler bir nehrin yanına toplamıştılar. Birisi koran okurken diğer kişiler toprağının üzerine koyulmuş kazanların içinde pişirilmiş olan pirinçlerden yemişlerdi. Sonra orda toplayan kişiler sokakta dolaşan herkese su püskürtmeye başlamıştı. Birazdan herkes eve gitmişti. Ben bunun sebebini bir şaman adayına sorarak, kuraklığının giderilmesi için yapılan geleneğin olduğunu öğrenmiştim.

²¹ S. E. Malov’un 1912 yılında Türklerin Orkun Yazıtı üzerine yapılan çalışmasının notlarından kullanılmıştır.

Eski Türklerin inanç ve düşüncelerine göre, Yada taşları; er taşı ve dişi taşı olarak ayırt edilir ve er taşı, bulutları hemen açarak hızlı şekilde yağmurları getirip kısa süre sonra yağmur diner. Fakat dişi taşları bulutları yavaş açar ve topladığı bulutlardan uzun süredir yağmur devam eder (Malov. 1947: 155). Yağan yağmur miktarına bakarak, er ya da dişi olarak tasnif edilmiştir. Lacivert, sarı, beyaz, yeşil, siyah gibi farklı renklerde olan Yada taşlarının bulundukları yerleri, kaplumbağanın kuyruğundan, domuzun kafasından, sığır ve atın göbeğinden çıkmaktadır. Bunlardan at ya da sığırın göbeğinden çıkan taşlara daha çok değer verilir. Bazen kırmızı renkli ve üzeri çizgili veya lekeli taşlar da rastlanır. Daha yüksek güçlere sahip olan taşların rengi beyazımsı ve büyük olsa da ağırlık olarak çok hafif olur. Kalitesi iyi, yüksek güçlere sahip olan taşları suyun içine koyarak kontrol ettiğinde ‘cim’ sesi yaparlar. Yada taşını vücudunda taşıyan hayvanlar dış görünüşünden belli ederler. Mesela, domuzun içinde Yada taşı bulunuyorsa, alının üzerine beyaz lekesi oluşur ve kafası kahverengi, gözleri kırmızı olur. Eğer at Yada taşını taşıyorsa, suları kolayca aşar ve genelde su içmez. Kafasını sürekli yukarıya çevirir ve tavuk saatlerinde on ya da on iki kez ses yapar. Keçi ise, hep sürüsünden geç kalır ve tek yürümeyi tercih eder. Kaplumbağanın çift kuyruğu görünüyorsa Yada taşı bulunduğu göstergesi imiş. Doğu Türkistan’daki Türkler Yada taşlarını temiz suyun içine koyarak atın kuyruğuna bağlarlar. Serin hava istedikleri zaman özel okunuşları söyleyerek beline bağlarlar. Batı Çin Türkleri güneşten kendilerini koruma amaçlarından dolayı Yada taşlarını yanında taşıdıklarını söylenir. Altay Urianhailarına ait destanında, Urianhai erkekleri at sürüsünü yönlendirirken hargai²² ağacın yaprağında üç gündür bağlanmış olan taşları kemerine takarak ata binerler. İsteddiği zaman yağmur yağdırarak dönerler. Bununla birlikte Moğol halkların arasında sık kullanılan çok çeşit pahalı taşlardan yapılan toz sigara kutuların da hangi taştan yapıldıklarından kaynaklanarak hastalıkları önleyici özelliklerin bulunmakla beraber sıcak günlerde cebine koyduğu zaman serinlik verir derler. Yada taşların serin hava, yağış getirmekle ilgili genel bir özelliği, aynı zamanında Moğol kavimlerin taş sigara kutularına gelince de benzer bir özelliklerine sahip olduğu görünmektedir. Bunlardan bakarsak, eski Moğol ve Türk kavimlerinde taşların kullanılma şekli ve Yada taş inancı kapsamına bağlı geleneklerin arasında birçok benzerliklerin yaşadığını görebiliriz. Türklerin değer verdikleri taşların arasında görülen diğer taş ise ‘bengü’ taşıdır. Türklerle ait mezar anıtlarının bir kaplumbağa heykeli üzerine diktikleri yazıtta çeşitli bilgiler yer alır. Bunun en meşhurları Bilge Kağan, Kül Tigin ve Tonyukuk adına dikilen yazıtlardır. Türklerde taşlarla ilgili önemli kültlerden biri

²² Çam ağacına benzeyen, soğuk olan yerlerde yetişen büyük bir ağacın ismi.

mezarlıklarına bırakılan ‘balbal’lardır. Balbalları kahraman kişinin hayatında öldürdüğü düşmanlarının adına diktirilen sembol taşlardır.

Malov’un çalışmalarında, eski Türklerde Yada taşı kullanıp ‘zad’ yaparken, işlemi yönlendiren kişi el ve yüzünü iyice yıkadıktan sonra nehrin yanına gelip koranın özel okunuşundan on bir, yirmi bir, yüz on bir, bazen bin yüz bir defa okuyarak dua eder. Bazı kavimlerde dört tarafa bakarak kırk bir defa özel sözleri söyleyerek dua etme geleneği de vardı (Malov, 1947: 156). Bunlardan ötürü, Moğolların kırk bir tane taştan fal bakma geleneğini düşününce, eski Türklere ait taş gelenekleri ve Moğolların zad (büyü) taşı inancı arasında gizli bir bağlantısı olduğunu kanıtlıyor.

Eski Moğolların inanç ve düşüncelerine göre, yağış, yıldırım, rüzgar ve fırtınaları getiren ayrı ayrı Tanrıların olduğu görülmektedir. Bu Tanrıların belli bir şekillerinin olmadığı soyut bir kavramı olsa da onların bulundukları yerleri ve renklerinden ayırt edileceği hakkında bilgiler S. Dulam’ın çalışmasında yer almaktadır. Onun araştırmalarına kısaca değinirsek,

Çakilqan tabun tgri- (Elektriklerin olan beş Tanrı): Ateşlerle parlayarak bulutların üzerine oturan ayna gibi şeklinde elektrikli beş tanrı (Heissig, 1992: 55).

Ayanqan tgri- (Şimşek ve Yıldırım Tanrıları): “Şimşeklerin on üç tanrı”. Dev fil gibi görünen yıldırımın yedi tanrı (Heissig, 1992: 21).

Qurban salkin tgri- (Kei tgri-Kinqan), “Rüzgarlı olan üç Tanrı”. İç Moğolistanlı şaman adayın okunuşunda “soyut olan beş tanrı” olarak adlandırır (Heissig, 1992: 120). Bu tanrıların özellikleri, göçebelerin hayatını büyük ölçüde etkileyen iklimi yönlendiren rüzgar getiren üç ayrı ruhlardan oluşur (Manjigeev, 1978: 39). Bunların içerisinde üç sis tanrı, üç yağmur tanrıları bulunur.

Emegerçin²³ qurban tgri- (doğu yönünde bulunan rüzgar getiren üç tane ruhlar) (Manjigeev, 1978: 39).

²³ Bahar ve yaz mevsiminin ılık rüzgâr ismi. Eski Moğol dilinde bu şekilde yazılır.

Kiraqun tgri- (kar don getiren tanrı) kar, donun sahibi olan tanrı hakkında Buryatlara ait bir destanında, Tanrıya saygı göstermediğinden hasatlarımızı dondurmaya kar don geliyor. (Dulam, 1989: 188)

Qalaqun qang talbigçi- (sıcaklığı getiren tanrı) toprakları kurutan, kuraklık yaşatan tanrı (Rinçen, 1959: 35).

Bunlara bakarsak, iklim değişikliklerini ayrı ayrı Tanrıların yölendirdiklerini görürüz. Bunun dışında eski Moğol ve Türk göçebe kavimlerinde ejderha havyanıyla ilgili inancın (algılayış) Hunlardan geldiklerine dair eski yazılı kaynaklar ve arkeolojik buluntuları üzerine G. Sukhbaatar tarafından yapılan çalışmalarına göre, “Hunlar döneminde karşımıza çıkan ejderha ile ilgili efsaneler ve sanat eserlerine bakarsak, onlarda ejderha inancının olduğu görünmekte ve bu inancın zamanla Şaman dininin altına bastırılmıştır” (Sukhbaatar, 2000: 145).

Moğolların saygı gösteren ejderha şekli: deve başlı, sığır kulaklı, geyik boynuzlu, ayı tabanlı, tırnakları kartalinki gibi keskin, yılan gibi vücutlu, rengi karışıktır (Maidar, 1976: 130).

Eski Moğolların algılayışına göre, yıldırım sesi gelince gökyüzünde bulunan ejderha kuyruğunu kımıldatıyor derlerdi. Bu algılayışın sebebi, eski zamanında Moğollar ejderhanın nasıl bir hayvan olduğunu bilmediklerinden değil, Moğolistan’daki çöllerinde eski dinozorun dev kemiklerine çok sayıda rastlanıldığında, bu kemiklerin bulunduğu yerleri ejderha yeri olarak adlandırarak gökyüzünde bulunan ejderha toprağına inmiş derlermiş. Ejderha kelimesinin Moğolcası ‘Luu’ şekilde söylenilmekle beraber menşei olarak Çin ya da Tibetçeden gelmiş olmasıdır. Moğolların su kaynağı olan yeri ‘Lus’ demesi de bundan kaynaklanmış olma ihtimal yüksektir. ‘Luu’ kelimesi eski Türklerin Orhun yazıtlarında da (7-9) [lu y(i)l] ya da [lü j(i)l] şekilde rastlanılmaktadır. Hunlarda ‘Luut’ adında şehrin olduğundan ‘Luu’ kelimesi Hunlar döneminden itibaren eski göçebe kavimleri arasında kullanıldığını ispatlamaktadır. Eski Moğolların inanç ve düşüncelerine bağlı olarak bazı hayvan seslerinin yağış getirdiklerine inanmışlardır. Mesela, göçebe Moğol kavimlerin arasında bahar ve sonbahar mevsimlerin başlangıcında iklimin dengesizliğinden dolayı her gün rüzgâr eserek kar ve yağmurun karışık yağışların artacağını ‘kuş zad’ olarak düşünürler. Bu iklim dengesizliği tam göçebe kuşların gidiş ve dönüş zamanına denk geldiğinden su

kuşlarıyla bağlı olduğu göçebe halklar tarafından bu şekilde algılanmıştır. Tam bu dönemlerde iklimin kötüleşmesinin sebebi, (göçebelerde fark edildiğine göre) dolayısıyla göçebe kuşlarından gelen seslerin yağış getirdikleri olarak kavrandığı anlaşılmıştır. Günümüzde de Moğol kavimleri gri renkte olan martı kuşları (*Larus argentatus*) ‘fırtına kuş’ olarak adlandırmakla beraber onun sesini duyunca bahar fırtınasının başlayacağını haberdar ediyor olduğu düşünülür. Bunun dışında, bazen yağmurdan önce rüzgâr çıkarken turna ‘garr, gurr’ sesi çıkarıp dolaşarak bol yağışları getirdiğini söylerler. Bundan ötürü Moğollar, turna sesi gelince ‘yakında yağmur yağacakmış’ derler. Ve kırlangıçlar yüksek ses yaparak uçunca da yağmur gelir olarak söylenir. Moğol halklar arasındaki destanında, savaşlar zamanında yaralanarak bayılmış olan kahramanın atı yağmur yağdırarak sahibini uyandırdığı hakkında ilginç bilgilerin bulunmasının yanında Altay Türkleri’nin destanında da, doksan at kuyruklarıyla yada (büyü) yapmalarının sonucunda atın başına ulaşan kar yağdırmış olduğundan bahsedilir (Malov, 1947: 153). Eski göçebe kavimlerinde Yada taşlarının yardımıyla yağış getirme işlemi yapılırken, söylenilen yağmur duasına ait bazı işlemlerini araştırırsak, genellikle özel günler sayılan ayın 8, 15, 30 -larında bardağını suyla doldurarak, bütün ışıkları söndürerek, çadırın tepesini kapatarak, sadece ayın ışığı altında yağmur duasını 100 defa tekrarlayarak en son suyunu içerek beyaz renkli, üzerine özel okunuşların olan bayrağını çadırın dış kapısına bağlarlar.

2.2.4 ‘Zad’ Kelimesinin Kökeni

Eski göçebe kavimlerinin inanç ve düşünceleri içinde önemli bir yere sahip ‘Zad’ kelimesinin kökeni hakkında araştırmak için öncelikle eski Moğol kavimlerinin bir atasözüne bakalım. “Sözün içinde söz, sığırın içinde gi-van, ineğin içinde yavrusu bulunur” diye atasözüyle dünyadaki bütün her şeyin birleşik özelliklerinden bahsedilmiştir. Bunun benzeri olan başka bir tabir, “İlk başta söz vardı, ama onun anlamını ifade etmesi gerek” diye Hristiyanların kitabında da vardır.

Söz nedir?...

Cümle nedir?...

Dil nedir?...

Düşünce nedir?...

Düşüncelerimizi dil temsil eder. Sözlereinden oluşmuş cümleleriyle temsil edilir. Bunların içinde bulunan ruhu ise düşüncesidir. Bu ruhun canlandırıcısı sözümüzdür. “Sözün içinde söz bulunur”...tabirini detaylıca düşünürsek, sözün tek anlamı olmayabilir ve farklı anlamları temsil edebileceğini, başka sözleriyle beraber daha geniş kavramları oluşturabileceğini söylemiştir.

Zad- kelimesini ifade etmek için eski göçebe kavimlerinin inanç ve düşüncelerine dönmemiz gerekiyor. Yukarıda söz edilen “tenger zadrž, tener zadrž” tabirlerine tekrardan bakarsak, gökyüzünü örten perdenin arkasında insanoğluna ve toprağına gerekli olan yağışların bulunmakta olduğu tasvir edilir. Bu nedenle, gökyüzünü örten perdesini açabildiğimiz halde yağış getirebileceğini düşünerek ‘zad’ büyü taşı gibi farklı yöntemlerden faydalanmıştır. ‘Zad’ kelimesinin kökenine bakarsak, telaffuzu olarak önce ‘jad’ şeklindeydi. İç Moğollar hala jad derler. Moğolca Büyük Ansiklopedisi’nde **zad** kelimenin anlamını: yağmur yağması, iklim değişimi; **Kuş zadı** (göçebe kuşların dönüş zamanında yağmur yağması); **zad taşı** (Neolitik dönemin kalıntısı); **zad bitkisi** (kutsal dağlarda yetişen ot, bitkileri eski zamandan beri insan ve hayvanlarında yara oluştuğunda tedavi amaçla kullanılmıştır) (Tsevel, 1966: 256).

Moğolca etimolojisi sözlüğünde ise [jada] yağmur yağması, hava değişimi; zor zamanlar da bu şekilde söylenir. [Zad gelmek] fırtına çıkması, yağmur, rüzgar ve fırtınaları davet etmek.

Eski Türkçe sözlüğünde, JAT II (yat, yad, yada) rüzgar ve yağmurun getirilmesi için kullanılan sihir, büyü. (Nadelyaev, 1968: 247)

Parsça ve Rusça sözlüklerinde [jade] yade-1. Büyü; 2. Sihirli taş (yağışları davet etmek ve durdurmak için kullanılan taş); (Osmanov. Tom-II, 1983: 743).

Kazak dilinde ‘zad’ kelimeyi jai, jei; zad taşı-jaid taşı; (Bazilhan, 1984: 238).

Kırğızlara ait “Manas” destanında, ‘jai’ (Manas, 1988: 154).

Yakutçada ‘sata’ (Malov, 1947: 157).

Moğolca olarak zad, jad kelimesi eski Türkçe ve Parsçada yad, yat, yada, yade şekilde rastlanmaktadır. ‘Zad’ kelimesi eski Türkçe ve Parsçada yağmur yağdıran sihirli taş anlamında kullanılır. Bunun dışında Biyolojide “Nefrit” olarak adlandırılan yeşil taşı, eski Yunancada “nephros” anlamı olarak böbrek, Batı ülkelerde bu taş ismi “**Jade**” ve “divine stone” Tanrı taşı veya büyü taşı anlamında kullanıldıkları ilgi çekilmektedir. Burada söz edilen yeşil taşı paleolitik dönemde aletlerde kullanılan en önemli taşlardan birisidir. Bunun kanıtı olarak Moğolistan coğrafyasında bulunan Paleolitik dönemine ait eski kalıntıların içinde büyük ölçüde yer almaktadır. Ama bu taşı Avrupalıların neden “**Jade**” dedikleri hakkında (13-14. yüzyıl) Büyük Moğol İmparatorluğu ve ondan sonraki Moğol Hanlıkların tarihine bakıldığında, Moğolların güçlendikleri dönemlerinde, doğu ve batı yönleri bağlayan İpek Yolu üzerinde yapılan ticaretlerin içerisinde bulunan, Çin’de işlenmiş olan yeşil taşları ‘Jade’ olarak adlandırmış olabilir.

İç Moğollar zad kelimeyi jad olarak telaffuz ederler. Moğol askerlerin savaşlarında kullandıkları askeri aletlerin birisinin ismine de jad [jida] derler “çetinden yapılmış olan keskin uçlu bir alet türüdür” (Tsevel, 1966). Jad aletinin şekli hayvanların vücudundan çıkan zad taşı ile çok benzer olmakla beraber onun görevi de savaşlarda düşmanları vurmak, vücudunda yara açmak amaçlarında kullanıldığına bakınca anlam olarak da aynı olduğu görünüyor. Bu aletin ismi sadece çetinden işlendikleri dönemde ‘jad’ olarak adlandırılmış olmadan, ondan önceki bronz, Paleolitik dönemlerinde de ‘jad’ şekilde isim koyulmuş olabileceği tahmin ediliyor. Moğollarda kullanılan jad türlerden birisi bayrağın üzerine yerleştirilen jadlar; dokuz ayaklı beyaz, dört ayaklı siyah, karışık renklerden oluşan at kuyruğu bayrakların hepsinin üzerine şekli benzer olan ‘jad’ bulunmaktadır. Bayraklarında bulunan jad’ın anlamı, dış düşmanlarına gece gündüz, her mevsim sürekli kendi güçlerini gösterip bağımsızlığını korumak amacıyla ve zad taşlarının içindeki gizli güçlerin bayrağında bulunduğunu düşünerek değer verilmektedir. Bazı bayrakların üzerinde üç tane çatal vardır. Bunu ordos halklar ‘ze tapınağı’ derler. ‘Ze’ Tibetçe bir isim ve anlamı, üç çatal demektir. Bazı bilim insanları bunu ateş olarak ifade ederler. Ama üç çatalların içindeki çatal ise, jad olmakla beraber diğerleri sığır boynuzundan yapılmış olanlarıdır. Bunlar hürriyet, bağımsızlık ve Tanrısal anlamları temsil etmektedirler. Bu nedenle eski zamanlarda yüksek soydan gelenlerin başlığının üzerinde hayvan boynuzların takılması yaygındır. Bunun sebebi, eski göçebe kavimlerinde boynuzları olan hayvanları ile ilgili inanç ve düşüncesi yüzünden boynuzlarına değer verildiklerinden dolayı toplumun yüksek seviyesinde olan asil kişilerin kendilerini göstermesi amacıyla boynuzu bir simgesel şekilde kullanmışlardır.

Bunun dışında dört mevsim boyunca hayvan yetiştiriciliği ile uğraşan eski Moğol kavimlerin sert iklimi yüzünden aniden yaşanabilecekleri zorluklarından meydana gelmiş olan tabirlerin içinde ‘zad’ kelimesinin yaygın rastlanıldığından, göçebe Moğolların bakış açılarını, inanç ve düşüncelerini ifade edilmesi açısından büyük bir önem taşımaktadır. Göçebe Moğol kavimleri, doğal fenomenlerden birini ‘zud’ derler. Bu kelimesinin kökünü araştırırsak, ‘zad’ kelimesinin ünlü değişikliğinden dolayı türemiş olan kelimesi ‘zud’ olması mümkündür. Zud kelimesi, eski göçebe kavimlerin inanç düşüncesine göre, gökyüzünün sinirlendiği zaman bulutlar açılıp aşırı miktarda kar yağdırdıysa ‘beyaz zud’, yoksa hiç bir kar yağmadığı halde ‘siyah zud’ olarak adlandırırılar. Bu yüzden soğuk kış mevsimine denk gelen zad’ın sonucu ‘zud’ dur. Bunun kanıtı olarak, göçebe Moğolların “Zad taşı zud’u getirir” tabiri bulunmaktadır. Zud’un sonucunda hayvanların çoğu telef olurlar. Gökyüzünün açılışı (zad) yüzünden toprağına yansıyan ‘zud’ un sonucunda insanları fakir hale getirir olduğundan bir taraftan doğal fenomeni ve diğer taraftan insanların varlığına yansımalarının arasında kelime kökenin de benzer olma durumu fark edilmektedir. Mesela, Moğolcada ‘yadu, zudu’ (fakir) kelimesinin kökeni zut, züd’ den gelmiştir. Eski göçebe kavimlerinin inanç ve düşüncesine göre ‘yadu zudu’, (fakir olma durumu) nun sebebi, mavi gök Tanrı kabul etmediğinden bu duruma düşer olduğuna inanırlardı. Bu görüşün içerisinde bulunan anlamı gök Tanrı inancına göre, herkesin nasıl bir hayat yaşayacağı, bir tek üstteki Tanrı tarafından belirlenmektedir. Kelimenin kökeni ve demek istediklerine bakarak, bir sonuç çıkarırsak, göçebe Moğol kavimlerinin hayat tarzı, doğrudan doğruya tabiat güçlerine bağlanmış olduğunu net bir şekilde göstermektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ATALAR KÜLTÜ VE HAYVAN TOTEMİ

3.1. Atalara Kurban Sunma Geleneği

Atalar kültü; ölmüş ataları tazim ve onlara adaklar adamaya olan inanç ve gelenek olarak tanımlanabilir. Ölen ataların ruhlarının, geride kalanlara iyilik ya da kötülüklerinin dokunabileceği düşünüldüğünden, onlara karşı duyulan şükran duygusu, atalar kültürünün temelini oluşturmaktadır. Eski Bozkır Kavimleri, atalarının öldükten sonra ruhlarına karşı duyulan şükran duygusu, bozkır kültürünü yaşatmalarında önemli olmuştur.

Eski Bozkır Kavimleri'nin inanç sistemini oluşturan üç temel unsur vardır. Bunları Gök (Tengri) - Yer Sular - Atalar kültü şeklinde sıralamak mümkündür. Kök Tengri dini olarak adlandırabileceğimiz bu inancın temelinde ölmüş atalara saygı, onlar için kurbanlar kesilmesi (bu babaerkil toplumlara mahsustur), baba hâkimiyetinin ailedeki belirtisi olarak sayılmaktadır. Bu itikata göre insanların ruhu öldükten sonra da yaşamaktadır. Din tarihi alanında ilimadamlarının ve etnologların yapmış oldukları araştırmalar, Orta Asya kavimlerinde Atalar Kültü'nün bulunabileceğini ortaya koymuştur. Mesela: Hunlar her yılın mayıs ayı ortalarında Kutlu Atalar Mezarlığı'nda kurban keserlerdi (Gömeç, 1979: 119). Eski Türkçe'de 'ruh, can' manasına gelen *Tin* kelimesi kullanılıyordu. Bu aynı zamanda 'nefes' demektir. Ölümü nefesin kesilmesi, ruhun bedenden çıkıp uçması şeklinde tasavvur ediyorlardı. 'Uçmak' kelimesini de Türkler cennet için de kullanmışlardır. Türkler'de Tanrı düşüncesinin ortaya çıkışı onların, maddi gökyüzünü evrenin yaratıcısı yüce varlık şeklinde telakki etmeleriyle başlamıştır. Orta Asya'nın Bozkır Türk Kavimleri hayat tarzları olan yarı göçebe atlı çoban kültürü içerisinde, yaşamlarını en çok etkileyen tabiat ve iklim şartlarının kaynağını gökyüzüne, Yüce Tanrı misyonu yüklemiş olmalıdırlar. Bozkır kavimlerinin dini tarihinin en önemli esaslarından biri de ölmüş ataları tazim ve onlar için kurban sunma inancıdır. Ölen ataların ve özellikle babaların ruhlarının geride kalanları korumaya devam edeceği inancı ve onlara karşı duyulan minnet hissi, söz konusu kültürün temelini oluşturmaktadır. Bu kültü ilgili olarak, Türkler'in ölen ataları ve yakınlarının suretini yapıp sakladıkları, bu tasvirlerle Altaylılar'ın "töz\ töz", Yakutlar'ın "tangara" ve Moğollar'ın da "ongun" adını verdikleri bilgisi eklenmelidir (Çoruhlu, 2002: 56).

Pozitivizm'in temsilcilerinden birisi Herbert Spenser (1820-1903) ilkel kabile dinlerinin kaynağının korku sonucu "atalara tapınma" olduğunu ileri sürmüştür. İnsanoğlunun eski inanç düşüncesinin dışı cinsinden yaratılmış olduğunu XIX. yüzyılın sonunda arkeologların yapmış olduğu araştırmalarda 30-20 binyıl öncesi döneme ait olan aslan, fil iskeleti, çamurdan yapılmış bayan heykeli ispatlanmaktadır. Bu heykelde çok fazla çocuğa sahip olan bir bayan şekli tasvir edilmiştir. Bunun dışında İspanyol, Fransa, Çek, Ukrayna topraklarından ve A.P.Okladnikov'un taş heykelin menşei denilen Buryat'taki Malta Burretten bulunmuş olan heykelleri de aynı şekli göstermiştir (Okladnikova, 1984: 5). İnsanların avcı toplayıcı olarak yaşadığı döneme bakıldığında, kadın ile erkeğin rolleri benzerdi ve antropolojik araştırmalar, bu dönemde kadın ile erkeğin bedensel özellikleri arasında güç bakımından ciddi farkların bulunmadığını ortaya koymaktadır. Kadın diğer üyeler gibi, topluluğun ortak faaliyetlerine eşit oranda katılıyordu. Kadınların, insanoğluna ait inanç düşüncesinin ilk idolü ve kan bağıının önemli temsilcisi olduğu görünmektedir. Moğollar, kendi ailesinin içinde olan en yaşlı kadını "maam, mama" olarak adlandırırlar. Mama kelimesi- Oryantal dillerinde Çince [ma], Tibetçe [ma], Mançu [uma], Korece [omani] şekilde söylenir. Ama Batı dillerinde Rusça [mama], İngilizce [mum, mummy], Latin dilleri olan Fransızca ve İtalyanca [mama, mammale] denir. Burada hepsi aynı kökten olduğu görünmekte ve konuşmanın oluşumu da [ma, me, ma-ma, me-me] –den başlamış olduğu hakkında tahminlerde bulunabiliriz. İnsanoğlunun sanatın başlangıcı olan Üst Paleolitik Çağa ait kadın heykelleri, mağara duvar resimleri ve kabartmaları gibi arkeolojik buluntulardan kadınların ne kadar önemli rol oynadıklarını belirtmektedir. Kadınların önemli ve etkin katılımcılar olduklarının izlerinin Paleolitik Çağ'a kadar uzandığını gösteren kanıtlarından bir diğeri de, söz konusu dönemdeki kadınların fiziksel ve sosyal yapıları hakkında bilgiler veren çeşitli şekillerde ve formlarda yapılmış olan kadın heykelleridir. Bunun yanı sıra mağara duvar resimleri ve kabartmalardan da kadın tasvirlerine rastlanılmaktadır. Bütün bunların yaratılmasının nedeni inanç düşüncelerini üzerine esas edildiği kuşkusuzdur. Bu nedenle, Atalar kültürünün birincil olan idol karakteri kadınlar olduğuna dair sonuç çıkarılmaktadır.

Atalar kültüne ait eski Moğolca kaynaklardan birisi, "Yedi Tanrı Yıldızı" efsanesidir. Günümüzde "Yedi Tanrı Yıldızı" olarak adlandırıldığı Yedisi-yıldız sayısı, Tanrı ise- eski insanların inanç düşüncesinde yıldızları canlı varlık şeklinde düşünmüş olmalarını göstermekle beraber insanlık seviyesinden daha üst, kutsal hedefini belirtmiştir. Budizm'in gelişmesiyle "Tanrı" ismi koyulmuş, ama bundan önceki dönemde "yedi tane yaşlı adam"

denilmiştir. Yedi Tanrı yıldızının (Ursa Majoris) eski Moğollar'ın geleneksel inançlarından olduğunu kanıtlayan birçok bilgi bulunmaktadır. Mesela, Moğolistan'ın bütün bölgelerinde kadınlar akşam saatlerinde Yedi Tanrı yıldızlarına bakıp dua ederek süt serpmeye geleneğini gerçekleştirir. Hatta ana vatanından uzak yerlere yolculuk eden kişiler yemeklerinden Yedi Tanrı yıldızlarının sayısına bölerek, yıldızlara kurban sunarlardı. Bilhassa hayvanların bazen habersiz tarlada kaldığı hallerde Yedi Tanrı yıldızlarına özelce dua ederek kurbanlar sunmalarının sebebi, hayvanlarına kurttan zarar gelmesini istememelerinden kaynaklanmaktadır. Eski göçebe Moğol kavimlerinin bakış açısına göre her mevsim kuzey yıldızının etrafında bulunan Yedi Tanrı yıldızlarının koruyucu gücüne (hayvancılık, hayat ve kader) içten inanmışlardır.

XIII. yüzyılın ikinci yarısında Moğolistan'a giden elçi Rubruk, bir Uygur mabedinde puta benzeyen bazı nesneler görmüş ve putlar nedir diye sormuştur. Uygurlar da onun sorusuna karşı şöyle bir ifadelerde bulunmuşlar: “Bunlar tanrı tasvirleri değil, içimizden biri öldüğü zaman yakınları onun suretini yapar ve tapınaklara koyar, biz de bunları ölünün hatırası olarak saklarız” demişlerdir. Bu gelenek günümüzde Moğol halkların arasında da yapılmaktadır. Bu Atalar kültü anlayışına dair araştırmalar totemizm düşüncesi ile de ilişkilendirilmiştir. Roux, eski Türk topluluklarında merkezi otoritenin çöktüğü devrelerde “halk dini” unsurları olarak Animizm, Şamanizm ve Totemizm'in izlerine rastlanabildiği görüşündedir (Roux, 1994: 175).

Eski Türk dininin başlangıç formu itibarıyla totemizmden geliştiği görüşünü Gökalp savunmuştur. Fransız Sosyoloji Ekolü'nden gelen bu sosyolog, Durkheim'n etkisiyle orijinal Türk inanç sisteminin Totemizm ve Naturizm safhalarından geçerek tekamül ettiğini ve bu dine “Toyunizm” adı verilebileceğini söylemiştir (Gökalp, 1976: 40). Zira Durkheim'in yazdığı “*Dini Hayatın İlkel Biçimleri*” adlı eserinde dinin kaynağını, Kuzey Amerika ve Avustralya ilkel kabilelerinin inanç biçimlerinden hareketle “kutsala tapış yani totemizm” olarak izah etmiş (Durkheim, 2014: 127).

Eski Bozkır Kavimleri'nin Atalar kültürüne baktığımızda, bazı özel olan hayvanlarla ilgili inanç ve gelenekler karşımıza çıkmaktadır. Aynı coğrafyada yaşayan milletler birçok ortak özelliklere sahiptir. Bu ortak özelliklerinden birisi de totemdir. Nasıl bir totem Eski Bozkır Kavimleri'nin günlük hayatında insanlar tarafından saygı ve değere layık görülmüş sorusu herkesi ilgilendirebilir. Eski Bozkır Kavimleri'nde totemciliğin var olduğu ileri

sürülmüştür. Hayvanlara karşı saygı duyulmasına önem verilmekte idi. Mesela, Tanrı'nın peygamberi kurt olarak gönderildiğine inandıklarından dolayı kurt başta olmak üzere köpek, geyik, at, kartal gibi bozkır kavimlerinde kutlu sayılan hayvanlar mevcuttur. Diğer taraftan Totemcilik sadece bir hayvana saygı duymaktan ibaret değildir. Bir inanç sistemi olarak onun sosyal cepheleri de olmalı. Çünkü bir sistemin yaşaması için şartların tam olması gereklidir. Totemcilikte yalnız hayvanlar da değil, taş ve suyu gibi totem de olabilir. Hayvan totemi hakkında dikkat çekici araştırmalar vardır: Totemizm ise insan ve hayvan (doğal nesne) arasındaki bir akrabalık ilişkisi ve bir inancına dayanan düşünce ve davranıştır. Eski Moğol ve Türkler'in kurt neslinden geldiği inancı bir örnek olabilir. Totem ile insan arasındaki “akrabalık” çok tartışılır ve bazı bilimadamları akraba olduklarını savunurken (Durkheim, Freud), bazıları buna karşı çıkmaktadır (Davy, Cazeneve). Freud, totemi şu şekilde tanımlamaktadır:

Totem yenebilen ve zararsız ya da tehlikeli ve korkunç bir hayvan, pek nadir olarak bitki veya (yağmur su gibi) bir tabiat gücüdür. Totemin bütün bir klanla özel bir ilişkisi vardır. Totem, her şeyden önce klanın atasıdır. Klanın koruyucusudur. Klan halkına zor durumlarda yol gösterir ve evlatlarını da korur (Freud, 1971: 50).

Eski Bozkır Kavimleri'nin temel geçim kaynağı hayvancılığa dayanır. Sürü sahibi olan topluluklar, geçimlerini kendi yetiştirdikleri ve avladıkları hayvanlardan karşılamışlardır. Asya Hunlar'ı döneminde totemcilik ögesi bulunduğu ve kurt, sığır, geyik hayvanların kutsallık taşımakta olduğu bilinmektedir. Eski Bozkır Kavimleri'nde bazı hayvanlar kutsal olarak kabul edilmiştir. Bozkır kavimlerin önem verdikleri hayvanların başında kurt gelmektedir. Göktürkler kurt-ata mağarasının önünde tanrılara kurban takdim ederlerdi. Kurttan sonra geyik önemli yer almaktadır. Geyik, önemli bir totem unsuru olarak eski Türkler'de de görülmüştür. Kurt ve geyiğin dışında köpek, at, kartal da önemli yere sahiptir. Hayvanların bozkır kavimlerinin hayatında önemli bir ekonomik kaynak oluşturmasının yanında mitolojide yer aldığı, mimari ve sanatta kullanılmış olduğu anlaşılır. Arkeolojik olarak elde edilen veriler, efsane ve destanlarda geçen ifadeler, eski topluluklarda bazı hayvanların önemli olduğunu göstermektedir. Hayvanlara önem verilmesi aynı zamanda onların kutsal sayılmasına da neden olmuştur. Hayvanlara verilen önem ve değerden dolayı eski göçebe kavimlerin totemist oldukları görülmektedir. Bunlardan kurt ile ilgili efsanelerin varlığı etkili olmaktadır. Kurganlardan elde edilen buluntular arasında kurt ile ilgili sanat eserleri de bulunmaktadır. Bu bölüm, Eski Bozkır Kavimleri'nde önemli yere sahip olan bazı hayvanlardan örnekler oluşturmaktadır. Eski Bozkır Kavimleri'nde sadece kurt ve atın

önemli olmadığını, diğer bazı hayvanlara da önem verilmiş olduğunu gösteren araştırma yapmaya çalışacağız. Çünkü Eski Bozkır Kavimleri'nin inanç sisteminin temeli totemizme dayanmaktadır. Totemizm, insan ve hayvan arasında bir ilişki olduğu inancına dayanan bir düşünce sistemidir. Bu açıdan eski göçebe kavimlerin hayatında totemizm ne kadar önem taşıdığını günümüze kadar gelen mitolojilerden, eski kaynaklardan (arkeolojik) aramak gerekir. Antropolog James Frazer'in söylediğine göre, totemizmin dini ile hiçbir ilgisi olmadığını belirtmiştir (Frazer, 1910: 191).

Ama Durkheim: “Totemizm bir dindir, bazı hayvanlar, insanlar ve tasvirler put değildir. Şahsî olmayan kuvvetler bu şeylerde mevcuttur” demiştir (Durkheim, 2019: 224). Avusturyalı Filozof Sigmund Freud, insan ve hayvanı aynı saymış ve hatta bazı hayvanları insanlara eşit olarak görmüş (Freud, 1971: 54).

Eski Türkler'de en büyük kurban, bozkırlı Türk'ün en çok kıymet verildiği hayvan at idi. Orta Asya'nın Türk bölgelerinde, özellikle Altaylar'daki kurganlarda, birçok at iskeleti bulunmuştur. Bozkır kavimlerine ait mezarlarda at iskeleti de çok sık rastlanır. Asya Hunları'na ait kurganlarda at cesetlerine rastlanmıştır. Atalar kültü, animizm, fetişizm, totemizmin çeşitli biçimlerine bürünerek doğanın canlı bir varlık olarak algılanmasında önemli bir katkıda bulunmuştur. Yalnızca boy varlığının devam ettirilmesi var oluş nedenini anlamlaştırmaktadır. İşte bu biçimde dinin ikinci değeri olan ve doğanın önemli bir katmanını meydana getiren insan kültü ortaya çıkmaktadır. Buna bağlı olarak, Eski Bozkır Kavimleri'ne ait eski inanç geleneklerinin içinde önemli yere sahip “Atalar Kültü” araştırırken bazı özel olan hayvanlarla ilgili inanç düşüncelerinin üzerinde durulması gerekiyor. Çünkü eski toplumların sosyal değişim ve gelişimleri arkeolojik araştırma yoluyla ortaya koyulur (Carol, 2006: 91).

Tarih boyunca yaşamış her toplumda hayvanlarla ilgili inanın olduğu gözlemlenmektedir.

3.1.1. Geyik ve Atalar Kültü

Geyik, pek çok toplumda hem kutsal hem de kötülük yapana uğursuzluk getirebileceğine inanılan Atalar kültün içinde büyük yer kapsayan bir hayvandır. M.Ö. I. yüzyılın sonunda Bronz Çağı'nın sona ermesi, hayvancılık ekonomisine geçilmesi ile

birlikte kurt, at gibi bazı hayvanlar sadece ekonomik olarak değil, kültürel olarak da büyük önem kazanmışlardır. Geyik bu hayvanlarla eşdeğer görülmüş, özellikle kurdun ve atın karşısında ikinci planda kalmıştır. Zamanla bir av hayvanı olarak görülmesine rağmen, geyiğin kutsallığına ve özelliklerine inanılmaya devam edilmiştir. Geyik kültü Orta Asya kültüründe çarpıcı örneklerinden biri olmuştur. Altaylar'da M.Ö 1200 ile 700 senelerine tarihlendirilen mezarlarda bulunan geyik dişleri muhtemelen dini bir anlam ifade etmekteydi (Ögel, 1991: 21). Bu denli önemli olan geyik, Türk sanatını derinden etkilemiştir, çünkü geyik sembolü eski inanç sisteminin en gelişmiş ifadesi olarak kabul edilmiştir. Geyik boynuzu hayat ağacı olarak, keçinin boynuzu ise Dünya dağı ya da yeryüzünün eksenini sembolize etmekteydi. Bu hayvanların cinsiyeti dişi idi ve ölüm sırasında insanlara eşlik ettiklerine inanılıyordu. VI. Yüzyılda kurulan Göktürk İmparatorluğu'nda geyik, sembolik olarak resmi devlet ideolojisinde varlığını sürdürürken, sonra Orta Asya'da Hun, Göktürk, Uygur mirası üzerine 1206 yılında kurulan, Moğol İmparatorluğu'nda ise geyik, kurdun eşi olarak kabul edilmekteydi. Moğollar'ın en eski ataları Mavi-Kurt (Borte-Çino) ve Ak-Geyiktir (Goa maral) (Temir, 1995: 1). Türk kozmolojisinin temeli olan geyiğin zaman içerisinde avlanan yabani hayvanlardan biri olmasına rağmen, "kutsallık" özelliğini koruyabilmiş olması sebebi ile geyiğin Türk kültüründe özel bir öneme sahip olduğu söylenebilir. Kurt ve at gibi hayvanlarla ilgili pek çok inanışa rastlanabilirken, "kült" olma özellikleri bulunmamaktadır. Ancak geyik pek çok bölgede nadiren rastlanan insanlar tarafından "kutsallığına" veya "özel" olduğuna inanılan bir hayvandır.

3.1.2. Moğolistan Bölgesindeki Geyik Heykelleri Üzerine Genel Araştırmalar

VI-VIII. yüzyıllarda Türk hakimiyeti Orta Asya'da güçlendi ve Çin Seddi'nden Karadeniz'e kadar büyük bir alana yayılmıştı. Hangay Dağları ve Orhun Nehri vadisine yerleşmişti. Moğolistan bölgesindeki eski Türk anıtları, yazılı anıtlar, taş heykeller, mezarlar, kaya üzerindeki resimler ve yazıtlar diye gruplanır. Türk arkeolojik anıtları arasında taş heykellerin önemli yeri vardır. Bunlar eski kabilelerinin dini ve kültürel açıdan birçok konuyu temsil etmektedir. Moğolistan bölgesinde bulunan taş heykellerin %80'i Türk dönemine aittir. İlk inceleme L.A. Evtyuhova'nın 1952'de yayımlanan "Güney Sibirya ve Moğol Taş Heykelleri" olmuştur. Sonra Moğol araştırmacılar N.Ser-odjav 1970'te çıkan "Eski Türkler" adlı eserinin bir bölümünde Türk dönemine ait 30 taş heykelin şekillerini ve amaçlarını özetledi. 1990'ların ortalarına kadar geniş kapsamlı çalışmalar yayımlanmamasına rağmen, Moğolistan bölgesindeki taş heykelleri üzerine H.Perlee,

Ts.Dorjsuren, D.Tseveendorj, D.Bayar, D.Menes, aynı zamanda Rus V.V.Volkov, E.A. Novgorodova, V.D. Kubarev, S.G. Klyashorniy çalışmalara katkıda bulunmuşlardır. Moğolistan bölgesindeki Eski Bozkır Kavimleri'nin Atalar Kültüne ait önemli olan kaynakların ve malzemelerin Bronz Çağı'nda rastlanan geyik heykelleridir. Geyik heykeli ise Bronz Çağı'nın bütün özelliklerini gösteren işaret anma töreni diyebiliriz. Bu işaretlerin çözülüşü, o çağda yaşamış olan toplulukların bakış açısı ve inanç düşüncesini ortaya koyabileceğinden büyük bir katkı sunmaktadır. Moğolistan'daki geyik heykelleriyle ilgili orijinal uygulamalar XIX. yüzyılda başlamıştır. Rus bilim insanı G. H. Potanin geyik heykellerin tasnif ve kronolojik işleri kapsamında eserler tanımlamış ve taslağını çıkarmıştır. G. N. Potanin geyik heykellerinin üzerindeki tasvirleri gök cisim sembollerine bağlanarak heykelin tepesinde çizilmiş üç tane çizgiyi üç maral yıldızların tasvirleri olduğu ifade etmiş (Potanin, 1883: 65). Bunun dışında 1906-1907, 1909 yıllarda Moğolistan Altay topraklara doğru yolculuk sırasında Fin araştırmacı G.Grano, geyik heykellerinin şekilleri ve tasvirlerini tasnif etmiş. Onun görüşüne göre, geyik heykellerin baş kısmının üzerindeki yuvarlağı ile güneşi, kemer şeritleriyle güneşi gökyüzünü, yuvarlak olukları için gökyüzündeki güneş yolu ve yıldızları temsil ettiğini açıklanmış. G.Grane, uzaydaki hareketlerin insanın hayatını anımsatır olmasının sebebi, genel olarak geyik heykellerinin bulundukları yerler herhangi bir mezarlıklarının yakınında olmalarından ifade edilir (Grano, 1910: 46). Buryat'taki İvolga geyik heykelleri A.P.Okladnikov, vefat eden kişinin cenaze anıtı için yapılmış olduğunu tespit etmiştir (Okladnikov, 1976: 219). Okladnikov, söz edilen heykelde tasvir edilen yuvarlak şeklinde çizgiyi, “geyik boynuzuna bağlı” olan “ayna” demişti (Okladnikov, 1976: 215) sonra diğer araştırmalarında “*parlak ayna*” yı bunu yapanların uzay hakkındaki düşüncesini temsil ettiğini “güneşe doğru bakan geyik” veya “*güneş sembolü*” olarak ifade edilmekteydi (Okladnikov, 1976: 174).

N. N. Dikov, “İç Doğanın Bronz Çağ Dönemi” (1958) adlı eserinde geyik şeklinde heykellerin anlamı, insanları temsil edilmekte ve bunun üzerinde tasvir edilen silahlar ise vefat eden yöneticilerin olduğu göstermektedir (Dikov, 1958: 46). Ama V.V.Volkov, bu tür geyik heykellerin aristokrasi ve askerlerin karakterlerini temsil edilmektedir (Volkov, 1981: 74). Sonrasında bu fikrini değiştirip geyik heykellerinde tasvir edilenlerin, gök cismi kültü ve güneş sembolü olduğu açıklanmış. Göktürk Dönemi'ne ait arkeolojik malzemeleri arasında, anıtsal malzemelere, geyik taşlara ve Türk taş figürlerine dikkat çekilir. Moğolistan bölgelerindeki geyik heykellerinin üzerinde tasvir edilmiş olan “boynuz şeklinde çizgisini”, şaman giysinin süsleri ya da bir kahramanın vücudundaki dövmesi denmiştir (Gryaznov,

1976: 22). Genel olarak, geyik heykellerinin üzerinde tasvir edilen malzemelerden kaynaklanarak “insanı gösteren heykel” olarak ifade edilmektedir. Geyik heykellerinin dış görünüşüne göre farklı anlamlar ve fikirler önerilmiş, bunlardan birçoğu araştırmacılar tarafından kabul görülen anlamı, gök cismi kültü hakkındaki görüş idi. Bu bağlamda, geyik heykeli hayat ağacına benzetilerek, “Atalar Kültü”ne ait olduğunu söyleyerek (Novgorodova, 1980: 123), vefat eden kişilerin ruhlarının koruyucusu olarak (Kubarev, 1979: 90), at kazığı (Sorokin, 1987: 14), vs. çeşit ifadelerde bulunmuşlardır. Bunlardan en çok önem verilen anlamı, ünlü olan kahramanın ataların anıtları için bu heykelleri dikildiğini anlatmış olmasıdır. Geyik heykellerinin üzerine tasvir edilen çizgileri hakkında bazı Moğol araştırmacılar ev, zırh ve ruhun bulunan yeri hatta şamanın davulun üstündeki ongun ruhunu gösterilen süslerine aynı anlamını önermiştir (Bayarsaikhan, 2005: 46). Moğolistan Altayları’nda yaygın görünen geyik heykellerindeki eğik çizgilerin anlamını D. Anhbayar, üç dünyanın sembolünün biçimlenmiş olduğu belirtmelidir. Araştırmacıların fikirlerine göre sonuç olarak,

Geyik heykellerin dikilmesinin sebebi ise, eski kavimlerin kendi atalarının hatırası için kurban olarak sunulmuş, insanları temsil eden anıtların olduğu bariz bir şekilde kanıtlanmıştır. Fakat bu kadar hayvan varken neden sadece geyiğin seçilip bu anıtlarda bulunmasının nedeni hala tamamen çözülmemektedir. Genel olarak geyik heykellerinde gösterilen olan işaretlerin birincisinde: a. Asker aleti ve malzemeleri b. Süs eşyası İkincisi: Geyik tasviri olarak sınıflandırır.

3.1.3. Geyik Tasviri Hakkında

Hun sanatında çeşitli tasvirli eserler üzerinde sevilerek işlenen geyik motifi, Orta Asya’da Türk halklarının zihinlerini ve hislerini en çok harekete geçiren hayvanlardan birisi olarak bilinmektedir. Bundan dolayı geyik tasvirlerinin, Orta Asya tasvir sanatında çok yaygın olarak işlendiği anlaşılmaktadır (Oral, 2018: 1056). Orta Asya Kültürü ve Sanatı açısından önemli bir yere sahip olan geyik motifinin, İskit toplumunda da önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir. İskit sanat eserleri üzerindeki geyik tasvirinin bazen doğal özellikleri ile betimlendiği anlaşılmakla birlikte, bazen de hayvanların güçlü özelliklerinin bir araya getirilmesi sonucunda, hayal dünyanın bir mahsulü olarak betimlendiğini gösteren örnekler mevcuttur (Anıl, 2002: 29).

VIII-IX. yüzyıllarda, Kök Türk harfleri ile yazılmış bir fal kitabı olan İrk Bitig’de sığın keyik’in Gök Tanrı’sına mensup kutsal bir hayvan sayıldığına açıkça görülmesini de bu görüşü destekleyen önemli bir kanıt olarak görmektedir (Esin, 2003: 207). Türk dillerinde geyik için birçok isim kullanılır. Divânü-lügati’t-Türk’te ‘keyik’, Orhun Abideleri’nde ‘kiyik’ ve ‘keyik’ şeklinde görülüyor. Bunlar dışında da geyikle Dede Korkut’ta ‘boga’ veya ‘buga’, Oğuz Kağan Destanı’nda ‘bugu’ (Ertem, 1979: 334), Moğolca olarak da ‘buga’ denir. Geyik, bozkır kavimlerinin gündelik hayatında önemli rol oynamıştır. Eski zamanından beri en çok avlanan hayvanlarından biri olan geyikten eti ve derisi için faydalanılmıştır. Av hayvanı olarak neredeyse tüm eski halk eserlerinde geyik motifi bulunur. Geyiğin kemiklerinden ve boynuzlarından insanlar birçok gündelik hayat için gereken eşya, mesela yay veya bıçak sapı, süs ya da dini bakımından önemli objeleri üretmiştir (Ertem, 1979: 338). Eski göçebe kavimlerinde geyik derisinden ötürü giysi amaçlı kullanılmıştır. Geyikler sadece et ve derisi için değil, “misk” denilen koku üretmek için kullanılır. Orhun Yazıtları’nda birçok yerde geyik resimleri görünmektedir. Hun Dönemi’nden kabartma veya çizgi şeklindeki geyik figürleri, geyik-aslan veya geyik-kaplan figürleri süs eşyalarında, at takımlarında görünmektedir (Ertem, 1979: 339). Geyikler sadece Orta Asya sanatında bulunmuş değildir, Kafkasya, Macaristan, Bulgaristan ve Doğu Avrupa’ya kadar geyik örnekleri yayılmıştır. Orta Asya’daki kavimlerinde geyik kutsal bir hayvan olarak görülmektedir. Hatta bazı boylarında ongun, totem bir hayvan olmuştur. Geyik, narin, ince ihtişamlı vücut yapısından dolayı çoğunlukla dişi geyikten bahsedilmektedir. Moğollar’a ait bir rivayetinde: Cengiz Han’ın atası Gök-kurt, anası ise Kızıl-geyik imiş ve gökte doğarak bir denizi geçip geldikleri hakkında bilgilerden söz edilir. Şamanizm’de geyik çeşitli inançlarda, sembollerde önemli rol oynamaktadır. Şaman giysilerinde ve başlıklarda geyik motiflerine rastlanmaktadır. Şaman davulu da genellikle geyik ya da at derisinden yapılmaktadır.

Araştırmacılar tarafından Orta Asya’da bulunan geyik heykellerinde gösterilen genel şekil, boynuzuyla kanatlanıp gökyüzüne bakmış (ataların ruhlarını içinde bulunduran) olduğu kabul edilmekteydi. Genellikle geyik heykellerin ağızları açık şekilde tasvir edilmişlerdir. Ağızları açık olarak tasvir edilmesinin sebebini, araştırmacıların çoğu ses çıkaran geyik olarak belirtmesidir. Geyikler karşı cinse istedikleri zaman bağırlıyorlar, bunu Moğollar “Geyiğin daveti” diye nitelerler. Geyiklerin çiftleşme zamanı 15 Eylül’den başlayıp bir ay boyu sürer. Dişi geyik genellikle bir tane yavru dünyaya getirir. Geyiklerin kemik boynuzları mart ayının ortasından mayısın ortasına kadar ki zamanında dökülüp biter.

Ama geyiklerin kanlı boynuzu mart ayın sonundan ağustosun sonuna kadar çıkıp eylül ayında tamamen yetişir (Tsevegmid, 1988: 166) ve böyle geyiklerin boynuzları yetiştikten sonra onların çiftleşme dönemi başlar. Moğol halkların bir şarkısında:

... Yüksek dağlardan

Yetişkin geyiklerin sesleri gelmektedir.

Çiftleşme döneminde olan geyik sesleri gece 3 km mesafeye kadar gelmekte ve geyik heykellerinde ağızları çok uzun şekilde tasvir edilmiş olmasının nedeninin bundan kaynaklanmış olabileceğini söylenir. Eski Bozkır Kavimleri'nin inanç düşüncesinde 'geyiklerden gelen sesler' sadece çiftleşme döneminin belirtisi değil, doğadaki çeşit olayların mevsimden mevsime göre değiştiklerini ispatlayan 'tabiat sesi' şeklinde algılanırlardı. Bu nedenle eski kavimler, geyik sesleriyle temsil edilmiş bu önemli tabiata bağlı olayı bir 'sembol' haline getirdikleri için heykellerde gökyüzüne bakarak bağırان geyik şekillerin tasvir edilmiştir. Bu bağlamda, bozkır hayatında genel olarak sonbaharda hayvanların çiftleşme süreci başlayıp, bahar mevsiminde yavruları dünyaya geldiklerinden göçebe kavimler, sonbahar döneminde büyük kurban ayinleri gerçekleştirmektedir. Çünkü göçebe kavimlerin kış mevsimlerde sert iklimi aşabilmesi için ön hazırlık olarak (gökyüzünde soğuk iklimine bağlı yıldızlar olarak adlandırılan 'Miçid' ve 'Huhdei Mergen' yıldızların gökte bulunduğu zamanında) büyük kurban işlemlerinin düzenlenmesi önemli olan geleneklerden biridir. Bu işlemlerin yapılış zamanı Moğollar'ın eski takvimine göre "Geyik Ayında" rastlanması tesadüf değildir. Göçebe kavimlerin kendi atalarının anıtları için büyük kurban törenleri düzenlendiğinin sembol hatırası olarak taş heykellerin dikilmiş olmaları düşünülür. Yani eski göçebe kavimler, kendi atalarının adına kurban törenine yaz mevsiminden itibaren hazırlanıp, eylül ayında büyük ayin düzenleyip, geyik şeklinde taş heykelleri yapmışlardır. Bu törenin düzenlenişi her sene değil, muhtemelen üç senede bir yapılmış olabilir. Üç sene dememizin sebebi, eski Moğol efsanesinde, ..."Huhdei Mergen kahramanın dağın tepesinde geyik kafasını ana ve babasının kafasıyla beraber üç yıldır tapınmasının ardından bir gün o kafalar gök kuşağı gibi gökyüzüne uçmuştur". S. Dulam, üç sene boyu insanın gönülden yapılmış olan ibadetin aşırı güçlü enerjisi oluşturabileceğini, "Darhad şaman geleneğine göre de insanların, mezarlıklarda bulunan ongun ruhların üç sene sonra canlı haline geldiğini düşünerek, oradaki dağın ruhlarına üç sene sonra kurban sunulur" demiştir (Dulam, 1999: 56). Başka bir efsanede: çocuk olmayan ailenin evine, bir

geyik boynuzuna bir şey asarak onlara getirmiş ve ona üç gündür tapınınca kadın çocuk sahip olabilmesi hakkında bilgilerden söz edilmekteydi (Tseveendorj, 2002: 191). Bunlara bakarsak, geyik tasvirin anlamı, canlı varlıkların sonsuza kadar çoğalarak bol ve mutlu bir yaşam sürdürmelerini simgelenmiştir. Özellikle Bronz Çağı'nda yaşamış olan kavimlerin çok çeşitli hayvanlar varken, onların içinden tek geyiği seçip atalarına tapınmalarının sebebine cevap olarak araştırmacılar taraflarından, Avrasya toprağında yaygın görülen geyiğin derisi, eti ve boynuzunun önemli ürünler olması bakımından av hayvanı olmuştur. Dış görünüşü de ihtişamlı ve insanlara karşı herhangi bir tehlike doğurmayan bir hayvan olduğundan eski zamanından beri insanlar ona çok değer verip, tapındıkları için taş heykellerin üzerine tasvir edilmekteydi (Tseveendorj, 1999: 84). Bunun dışında Rus arkeolog P. P. Okladnikov, “Hayvanları tanımaya başladıkça çevreleri ve somut dünyaları da tanıyabilmektir. Hayvanların yaşam tarzını anlayıp onun dünyasına girmesinin neticesinde psikolojik olarak ayrı bir bakış açısı yaratabileceğini, tarihöncesi devirlerde yaşadıkları olan kişilerin inanç düşüncesinde bırakılmış olan izlerine bakabilirler” (Okladnikov, 1978: 114).

Geyiğin diğer hayvanlara kıyasla benzersiz olan boynuzlara sahip olması ve boynuzları bahar mevsiminde dökülüp yeniden kanlı boynuzlar çıkıp, eylül ayına geldiğinde tamamen yetişmesi dikkat çekicidir. Bütün canlı varlıkların oluşumunda kan ve kemik önemli rol oynadıkları için geyiğin bu fiziksel özelliğinden ötürü insanlar tarafından çok üstün görülüp tapınılmıştır. Diğer taraftan geyiklerin çiftleşme döneminde çıkardığı sesleri de bunun başka bir nedenin olabileceği hakkında fikir sağlar “Şamanizm’in görüşüne göre, ongun ruhlar tarafından yollanan haberleri herhangi bir hayvan seslerinden çevremize iletilmektedir” (Bum-Ochir, 2002: 186). Gökyüzüne bakarak ses çıkaran geyik tasvirlerin gerçek değeri ise, somut dünyanın olayları hakkında haberdar ederek iyi geleceğine dair kehanette bulunan atalarının ruhun temsilcisidir. Moğol kavimlerin arasında sonbaharlarda geyik sesini duyarak kötü enerjilerinden kurtulur denir. Çünkü Moğollar’ın geleneksel görüşüne göre, geyiğin uzun ömürlü bir hayvan olmasından kaynaklanarak, öbür dünyada bulunan ataların ruhlarını, somut dünyaya bağlayan aracı hayvan olduğuna inanılmaktaydı. Eski göçebe kavimler, yaşadığı bölgede bulunan hayvanların seslerine değer vermişlerdi. Canavar olan hayvanlardan kurt sesine özellikle çok değer vermekle beraber geyik sesini eski atalarının ruhlarından haberdar edici olarak algılamışlardır. Mesela, Moğollar’ın geleneksel uzun şarkıların menşeinin kurt sesinden geldiğini düşünürler (Sukhbaatar, 2000:

132). Söz ettiğimiz bu kurt hayvanı hakkındaki diğer açıklamaları sonraki bölümde yapacağız.

Sonuç olarak yukarıdaki bilgiler ve değerlendirmeler ışığında, geyiğin zaman içerisinde “kutsallık” özelliğini koruyabilmiş olmasının sebebi ile geyik hayvanının bozkır kültüründe özel bir öneme sahip olduğu söylenebilir. Atalar kültü kapsamına giren geyik kültü, insanlar tarafından önem verilen ‘özel’ olduğuna inanılan bir hayvan olmuştur. Dolayısıyla geyik kültürünün ortaya çıkması “günlük yaşamda pratik ve sosyal değerleri olan varlıklar zamanla ruhani, sembolik statü kazanmışlardır” (Lehmann, 2001: 10). Geyiğin bu ayrıcalıklı konumu, belki de Eski Bozkır Kavimleri’nde *atalar kültürünün temsilcisi* olarak hafızanın derinliklerine işlemiş olmasından kaynaklanmaktadır.

3.1.4. Eski Bozkır Kavimlerinde Kurt

Eski Bozkır Kavimleri’nde kurdun, geyiğin yerinin aldığını ve geyikten daha üstün bir konuma geldiği görülmektedir. Göktürkler’e (M.S. 552-744) ait pek çok efsane ve hikâyenin içinde kurt hayvanı güzel bir şekilde yansıtmaktadır. Kurt, Bozkurt, Yaratılış, Göç, Oğuz Kağan, Ergenekon, Manas Köroğlu, Dede Korkut ve Cengiz Han Destanları’nın temel unsurları arasında yer alır. Bu destanların en önemlileri olan Göktürk, Bozkurt, Yaratılış ve Cengiz Han Destanı’nda Türkler’in kurttan türeyişi yer almaktadır. Göktürk Destanı’nda Türkler’in soyunu kutsal bir kurt kurtarmış (Tanyu, 1980: 2), kutsal kurttan 10 erkek çocuk doğmuş ve dışarıdan on kızla evlenerek aileleri oluşturmuştur (Ögel, 1971: 45). Oğuz Kağan destanında, köpeğe benzer bir hayvanın öncülüğünde hareket edildiği kaydedilmekte (Tufan, 2019: 22) ve destanda yapılan tasvire göre, Oğuz Kağan dünya fethine çıkmak için hazırlığını yapmış beklemektedir. Birdenbire bir “kurt” ortaya çıkar ve kendisine kılavuzluk yapar. Dünya fethini tamamlayınca da ortadan kaybolur. Burada “kurt” atalar ruhunu temsil etmektedir. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, atalar ruhu, kurt suretine girerek, Oğuz Kağan’a yapacağı işlerde kılavuzluk yaparak, yardım etmiştir (Koca, 2000: 174). Türk destanlarında kurt, genellikle Bozkurt adıyla geçer. Moğol destanlarında da kurt motifi önemli yer almaktadır. Göktürkler dişi kurda “ulu ana”, Uygurlar erkek kurda “ulu ata”, Oğuzlar ise kurdu büyük savaşlarda yol gösteren bir kılavuz olarak görmüşlerdir.

Göklere ait bir anlayış olmasıyla *Kurt* Türkler’de saygı duyulan bir figürdü (Duman, 2012: 194), bu nedenle birçok bayrakta simge olarak kullanılmıştır. Ayrıca Türk

mitolojisinde kurt tedavi ve şifayı temsil eder; Örneğin, bazı hastalıkların tedavisinde kullandıkları bitkilere börü, kurtboğan ve kurt pençesi gibi adlar verilmiştir (Kalafat, 2007: 9). Kurt, bozkır kavimlerinde bilhassa Türkler için kutsal bir varlıktır. Kurt, tarihöncesi devirlerde Türk kavimlerinin totemi olmuştur (Köprülü, 1981: 58). Hatta Oğuzlar, kurda eski dönemlerde *böri* derken onu bir “tabu” haline getirmiş ve *kurt* adını vermişlerdir (Roux, 2005: 300). Kurttan türeyiş ile ilgili ilk efsaneye MÖ II. yüzyıl Çin kaynaklarında rastlanmaktadır. Hun-Çin savaşlarını anlatan Çince bir yıllıkta kurt tarafından emzirilen bir çocuğun efsanesi anlatılmaktadır. İkinci efsanede ise erkek bir kurttan türeme motifi olan Çinliler’in Kao-çi olarak adlandırdıkları Kagnılı Türk boyunun ortaya çıkış serüvenini anlatmaktadır. Göktürkler Dönemi’nde devlete hizmet etmiş kişileri taltif etmek için onlara kurt başlı sancaklar verilmekteydi. Çünkü Çin kaynakları Göktürkler’in kendilerinin kurttan türediklerine inandıklarını yazmaktadır (Çoruhlu, 2014: 74). Ayrıca Orhun Abideleri’nin Kül Tigin Yazıtı’nın üst kısmında bir kurdu emen çocuk resmi bulunmaktadır. Kurt, eski Türkler’de saygı duyulan bir figürdü (Duman, 2012: 94), bu nedenle birçok bayrakta simge olarak kullanılmıştır. Ayrıca Türk mitolojisinde kurt tedavi ve şifayı temsil eder (Kalafat, 2007: 9).

Kurt saygın, bereketli ve şifa özelliği olan bir varlık olduğundan (Juraev, 2010: 145), birçok olumlu anlamlar taşımaktadır. Örneğin kurt dişini cebinde taşıyan insana nazar değmez veya kurdun âşık kemiğini taşıyan zengin olur diye inanırlar. İlkel toplumlarda kutsal-ata kültü, ekonomik üretim gücüne dayalı olarak Tanrı-insan modeli geliştirmiş ve onlara tapınmışlardır. Bu tanrı-insan modeline göre vücudun üst tarafı insan olup, yâri insan-yâri kurt, yâri insan-yâri at şeklinde tasvir edilmişlerdir (Ksenofontov, 2011: 305). Kurt kültü, Moğol kavimlerinin büyücülüğünde, halk hekimliğinin çeşit uygulamalarına yansımıştır. Örneğin, kurdun sinirlerini (damarları) yakmak suretiyle, hırsızın el ve ayaklarında kramp ve kasılmaya olunacağı ve hırsızın iyileşmez bir illette tutulacağı inanışı vardır (Potapov, 1958: 137). Kurt, bozkır kültüründe tanrı ile bağı kuran, kutsal kabul edilen (Namık, 2010: 72), bozkırın en önemli hayvan olarak liderliği temsil eden bir hayvan şekilde düşünülmüştür. Kurt motifi ise Türk mitolojisinin en temel figürü olarak değerlendirilmiştir (Altan, 2002: 411).

3.1.5. Kurdun Gök Tanrı ile Bağlantısı

Moğol kavimlerinin inanç düşüncesine göre kurt, tanrı hayvanı olduğu ve hatta fazla şanslı olan kişilerin onu avlanabileceğini düşündüğünden erkeklerin şans miktarını ölçülmesine katkıda bulunmaktadır. Kurt, bozkırda yaşayan halklara, hayvanlara ne kadar zarar verse de insanlar onun hakkında asla kötü şeyler konuşmazlar. Aksine onun aklına ve bol şansını iltifatta bulunurlar. Bunun sebebi eski zamanından beri bozkır kavimlerinin bakış açısında kurt kültürünün oturmuş olduğunun göstergesi diyebiliriz. Moğollar kurdu “*Bozkır İyesi*” denirler. Genel olarak Moğol halklarda yılan, pars, ayı, domuz, geyik vs. hayvanların, isimlerini söylemeden mecaz bir isim koyma geleneği vardır. Bunlardan en fazla adına sahip olan hayvan kurt olmuştur. Moğol halklar tarafından kurda verilen isimlerin anlamını üç sınıfa ayıralım.

1. Değer verilen isim: Yukarıda söz ettiğimiz bozkır iyesi, bozkır köpeği, Gök Tanrı köpeği, tanrı hayvanı, beyaz köpeği, börte hairhan hetsu nert vs.
2. Rengine göre verilen isim: Sarı köpeği, geri köpeği, esnek geri, mavi köpeği, beyaz köpeği, sarı dişli, bozkırın beyaz köpeği vs.
3. Kötülenen isim: boohoi, gaihal, borhuu, zaraa, gozgor çiht, uzun kuyruğu, bozkırın kötü sezgisi vs.

Böyle isimler koyulmasının nedeni; eğer kurt, kendi gerçek ismini duyarsa o yere geleceğine inandıklarından ters olarak adlandırır ve bu isimlerin gizli anlamı kurdun verebileceği zararı önleyeceği açısından ve onun isminin üst ruhlara bağlı olduğunu düşünen eski bir gelenekten kaynaklanmıştır. Göçebe kavimler için kurt, en büyük düşman olarak görülmesine rağmen diğer yandan da üst tanrının peygamberidir.

Göçebeler için kurt hayvanı, onlara zarar veren en kötü düşmanı olsa da, insanlar ona karşı kin beslemezler ve tam tersiyle tanrının yollamış olduğu peygamberi olarak algılanmıştır. Mağduriyetinin nedenini ise doğa ve tanrının sinirlendirilmesinin karşılığı derler. Yani kurdu yollamış olan tanrı ile yumuşak ve esnek davranarak, tekrar kötü şeylerin başına gelmemesini isterler. Şimdi kurdun tanrı hayvanı denilmesinin sebebine bakalım.

1. Moğolistan coğrafyasında bulunan kurt ise en güçlü yırtıcı bir hayvandır. Bu nedenle hayvanlara karşı aşırı seviyede zarara uğratırlar.

2. Moğollar doğal fenomenleri (yağış, yağmur, fırtına) Gök Tanrı'nın sinirlendiğinin belirtisi diye düşünürler. Günümüzde de Moğollar “*gökyüzü kötüleşti, kötü karakter gösteriyor*” derler. Kurt, genelde havaların kötüleştiği zamanlar hayvanlara saldırır. Bunu bilen göçebeler, kurt hayvanı *tanrı tarafından gönderilmiş* olduğuna inanmışlardır. Böyle örnekler eski Moğolca kaynaklarda sıkça yazılmıştır. Mesela, “Moğolların Gizli Tarihi” eserinde Hoelun-ucinin Begteri Timuçin Hasarla beraber öldürdüğünü öğrendiğinde onlara söylemiş olan sözlerinin içinde: *Yağmurlu zamanlar saldıran kurt gibi,*

Günümüzde de Moğol halkların arasında “*yağmurlu zaman kurt*” tabiri sıkça kullanılır. Bunun dışında Şaman adayın sözlerinde:

“Kambur kurdun saldırı zamanına gelen

Gri kurdun hücumuyla gelen

Üst Han Tanrımız” denir. Başka bir sözünde:

“Karanlık olan akşamları gelen

Siyah karganın eşliğiyle”. Burada güçlü Han Tanrı'nın kurt şekline dönüp, karanlık akşamlarda karga ile beraber geldikleri hakkında bilgiler anlatılmış. Eşlik edenin karga olması ilginçtir. Zira karga herhangi bir geyiğin bulunduğu yere gidip ses çıkarınca, bunu duyan kurt gelip saldırır ve kurdun yiyip bırakmış olduğu yemden karga beslenir. Kurt ve karganın besinlerini beraber bulup yemeleri, göçebe kavimlerin algılayışında Gök Tanrı'nın toprağına kurdun, karga rehberiyle birlikte gönderilmiş olduğu zannedilir. Bu yüzden aniden karga sesi gelince ... *şimdi kurt gelir* derler. Başka deyişle :

“Yağmurdan önce rüzgar,

Kurttan önce karga” tabiri bulunmaktadır. Eski Moğol Şamanizm inancında karganın tanrı rehberi olduğuna inanan görüşün sebebi buradan gelmiş olabilir. Bunun dışında kurda tanrı hayvanı denilmesi hakkında bir efsanede şu şekilde anlatılmış:

Cengiz Han'ın siyah tüy bayrağına kurban sunulma töreni düzenlenirken, Muhulay'a Cengiz Han şöyle buyurmuş: “*Bin tane hayvan kesip kurban sunsunlar*”. Eğer bunu yapamazsanız seksen bir tane at kuyruğu ve seksen bir tane koyun paçalarından kurban

törenini tamamladıktan sonra kalan bir sayısını “*Üst Han Tanrı’nın mavi köpeğine bıraksınlar*” (Şaralday, 1999: 13).

3.1.6. Cengiz Han’ın Atasının Börteçine Olması Hakkında

“Moğolların Gizli Tarihi” eserinde; Cengiz Han’ın soyunun üst tanrının buyruğuyla dünyaya gelmiş olan Börteçine idi. Onun eşi Ho Maral’dır. Onlar denizden aşarak gelmişler. [Çingis qayan-(n)u degere tengeri-ece zajagatu toregsen börte čino azuyu] sözleriyle başlanır (Sumiyabaatar, 1990: 7). Bunun anlamı ise Cengiz Han’ın soyu Börteçine’dir. O üst gök tanrının rızasıyla doğmuş, yani menşei üst tanrıdır. Eşi Ho Maral denizden aşarak gelmiş. Onlar Onon Nehri havzasında oturmuşlardı.

Börteçine’nin oğlu Batçiga’nın ismi “Moğolların Gizli Tarihi” nde [çiyan] şeklinde yazılmış ve XVII. yüzyıla ait kaynaklarda [batai çayan] diye geçmektedir. Bunun dışında Moğollar, geleneksel olan içeceği kızı [çaya], ya da [čege] bazen [čige] denirler. Günümüzde kullanılan [çaya], [čege], [čige] isimler Batçiga’nın **çigan**, Borjigo’nun **jigin** hatta Alungoa Efsanesi’nin **cegen** sarı adam kelimesi ile telaffuzu olarak benzerlik göstermektedir.

Bu yüzden Batçiga’nın **çigan** ise Cengiz Han’ın üst ataların isminin sıfatıdır. Ama Borjigonun **jigin**, Cengiz Han’ın Börteçine soyunun sıfat ismidir. Alungoa Efsanesi’nin cegen sarı adam tabirin **čegen** ise oğullarının tanrı menşeisine ait olduğunun sembolü olarak görünmelidir. Mesela, Borjigon soy isminin ‘bor’ kökeni kurt anlamına gelir. Ama ‘jigin’ beyaz rengi belirlenir. Jiginin eski telaffuzu čiya, çaya dır. böri+ciyan zamanla birleşerek Borjigon soyunun genel bir isim olmuştur.

Tanrı’nın Oğlu Görüşünün Kurtla Bağlantısı: Yukarıda söz ettiğimiz Börteçine ise bir taraftan Cengiz Han’ın soyunun lideri olan totem hayvanı ve diğer taraftan üst tanrının buyruğuyla dünyaya gelmiş toprağımızdaki tanrı oğlu karakteridir. Bu Moğol göçebe kavimlerinin temel inancı Tengrizm görüşüne bağlanır. Gök Tanrı inancı içindeki tanrısını tabiat ile (Tanrıyı insan toplumuna) bağlayan önemli bir karakteri kurt olmaktadır. O yüzden Tanrı nedir ve o kimdir diye bir soru çıkar? Bu bağlamda bir açıklamada bulunursak, “Şamanizm görüşüne göre, baba tanrı ise dünyamızın tek üst gücü temsil edilir, tabiat ve toplumdaki bütün her olayların ilk üst iyesisidir” (Bira, 2011: 1). Gök Tanrı inancı ise Moğol,

Türk kavimlerinin eski geleneksel dini kavramı ve temel anlamı tanrıya tapmasıdır. Orta Asya’da hüküm sürmüş olan göçebe kavimlerin arasında menşei olarak kurttan geldiklerini kabul eden kavimler hakkında bilgi veren Hun, Uygur, Usun ve Türkler’e ait efsaneler bulunmaktadır. Hunlar’ın şanyü kelimesinin Moğolcası [činua] ve böri, kurt anlamında “*Tanrının Oğlu*” olduğu belirlenmiş bir unvan ismi olarak ifade edilmekteydi. Diğer ismi [Čenli qutu] Moğolcası “Tanrının qutugtu” eski Moğolca’da [qutu]. Türk ve Uygur kaynaklarında da GOLTOK [qutlu] unvanın sıkça rastlanmaktadır. Bunlardan bir sonuç çıkarırsak;

Moğolistan coğrafyasında bulunan kurt, en güçlü ve yırtıcı bir hayvandır. Moğollar eski zamandan beri yağmur, kar ve fırtınaları Gök Tanrı’nın sinirlenmesinin bir sonucu olduğuna inanmışlardır. Tam bu doğal fenomenlerin olduğu zamanlar sürülere kurt hayvanın saldırılması, onun Gök Tanrı tarafından gönderildiği anlamına geldiğinde “Tanrı’nın Peygamberi” kavramının oluşmasını zemin hazırlanmıştır. “Moğolların Gizli Tarihi” eserinde geçen “*Cengiz Han’ın soyunun üst tanrıdan gelmiş olan Börteçine*” hakkındaki bilgiler, Cengiz Han’ın atalarının kurt totemine sahip olduklarını ispatlamaktadır. Bunun dışında “Borjigin” isminin kökeninin de kurt totemi ile bağlı olduğu görülmekteydi. Kurt, Türk mitolojisinin eski varlıklarından birisi ve Moğollar’ın ve Türkler’in ongunlarla ilgili mitsel anlatılarında onların ilk atalarıdır. Uygurlar’ın da yüksek atasının kurttan geldiğine inandıklarından dolayı kurt sesine benzeyen uzun şarkılar söyleyip, eski atalarının ruhuyla bağlantı kurdukları hakkında tespit edilmiştir. Bu noktada eski Rus kaynaklarında yer alan Türk soyundan gelen Kıpçakları’nda kurt sesinin taklidini yapma geleneğinin bulunması hakkında: Kıpçak ve Macarlar arasındaki savaşı başlatmadan önce Kıpçak Han Bunyak ata binip, dışarı çıkıp kurt sesi taklidi yapınca, birtakım kurtlar da bağırmaya başlamıştı. Bunyak Han döndüğünde şöyle söylemiş: “*Biz Macarları müthiş bir şekilde kazanacağız*” demişti. Bunun hakkında Mahmud Al Kaşgar “Seferden önceki gece sefer sonucuyla ilgili haber eski ataların ruhundan gelir”. Gürcüler’in sözlü edebiyatında: “Onlarında düşmanlarını yendikten sonra kurt gibi ses çıkarma geleneği” bulunduğu dair bilgiler bırakılmıştır (Golden, 2016: 187). Burada söz edilen bilgiler, totem olan hayvanın sesiyle insanların eski atalarının ruhuna bağlantı kurması açısından büyük bir rol oynadığı söylenmiş. Bunlar kurt kültürünün üzerine vurgulanmış en önemli faktör olmuştur.

Genel olarak kurt, eski bozkır kültüründe tanrı ile bağı kuran, kutsal kabul edilen, güçlü, bozkırın en önemli hayvanı olarak düşünülmüştür. Kurt motifi ise Eski Bozkır

Kavimleri'nin hayvanlar ile ilgili inançları içerisinde en temel figür olarak değerlendirilmiştir. Kurt göksel bir varlık olarak göksel varlıklar ile orta dünya insanı arasında bir aracı varlık konumundadır.

3.1.7. Eski Bozkır Kavimlerinde At

Bozkır kültürü hakkında araştırma yapan bilim adamlarının çoğu atlı kültür ya da çoban kültürü olarak tesmiye etmişlerdir. Bu kapsamda, bozkır kültürü içerisinde atın yerini ne gibi fonksiyonlar taşıdığını ve ne kadar önem arz ettiğini ifade etmesi bakımından son derece önemli görülmüştür. Yazılı kaynaklar, eski Moğol ve Türkler'in göçebe çobanlığının at yetiştiriciliğinden oluştuğunu belirlemektedir. Eski bozkır kültüründe at yetiştiriciliği ve ehlileştirilmesi, bir çoğu farklı maksatlarda özellikle askeri faaliyetlerde kullanılmaya başlanmıştır. Kaşgarlı Mahmud'un dediği gibi "Kuş kanadıyla er atıyla uçmaktadır" (Mahmud, 1985: 34). Atın bozkır coğrafyasında Moğol ve Türk Devletleri'nin askeri, dini ve sosyal hayatı içerisinde edindiği yer ve ehemmiyet pek çok araştırmacının araştırma konusu haline gelmişti. Bu çalışmamızda atın bir diğer önemini açıklamayı amaç edinmekteyiz. M.Ö. 1700 tarihinden itibaren Orta Asya'da göçebe kültürün hakim olmaya başladığı görülür. Hunlar'ın yerleştiği bölgelerde yapılan kazılar sonucunda, diğer hayvanlar arasında atın önemli yer aldığı açıklanmıştır. Şibe, Katanda, Berel, Tüekta, Pazırık, Noin-Ula Kurganları'nda atların gömüldüğü bölümlerde eyerler, koşum takımları ve eyer altı örtüleri gibi birçok atla ilgili zengin malzeme ele geçirilmiştir (Diyarbakirli, 1972: 40).

Atın ekonomik değerinden ziyade onun varlığıyla devletin varlığı ve siyasi, ticari gücü arasında paralel bir ilişki vurgulanmaktadır.

3.1.8. At Yetiştirilmesi

M.Ö. 2000 yılın II. yarısında, 1000 yılının başlarında Orta Asya coğrafyasında atın yetiştirilmesi ile birlikte göçebe kültürün başlangıcı oluşmaya başlamıştır. Asya'da ilk at kalıntılarının M.Ö. 2500-1700 yılları arasındaki Afanesyeva kültürü ile onun gelişmesiyle ortaya çıkan M.Ö. 1700-1200 yıllarındaki Andronova kültüründe görüldüğü kabul edilmektedir (Kafesoğlu, 1989: 206). Bu bölgenin sert bir iklimi olmasından dolayı, ziraatçılığın geliştirilmesi olanaksız durumdaydı. İnsanların iklime bağlı bir yaşam tarzı oluşturmaktan başka bir seçeneği olmadığından, hayvancılık zorunlu olarak, ön plana

çıkmiştir. Uçsuz bucaksız bozkır coğrafyasında hayvancılığı ön planda tutarak, göçebe hayatın sürdürülmesi onların elinde idi. Böylece göçebe hayatı geliştikçe, Eski Bozkır Kavimleri'nin ticaretinin önü açılmış ve buna zemin hazırlamıştır. Bu yüzden göçebe hayatı sürdürmek için atın kullanılması bir gereklilik olmuştur. Böylece atın önemi arttıkça Eski Bozkır Kavimleri'nin ekonomik ve kültürel yapısının oluşması ve diğer komşu ülkelerle olan siyasi ve ticari ilişkilerinde genişlemesine büyük katkı sağlamıştır. Bozkır coğrafyasının, göçebe hayat tarzı üzerinde ne kadar etkili olduğu bilinmektedir. Coğrafya özelliği, iktisadî hayattan dinî ve içtimaî hayata dair pek çok unsur coğrafi gerçeklerden etkilenmiştir. Bu etkisi toplumların yaşam tarzı ve dolayısıyla kültürlerin oluşumunda kuvvetli bir şekilde görünmektedir. “Bozkır Kültürü” geniş bozkır arazisinde oluşturulmuş bir kültür tipidir. Bozkır kültürünün Mançurya sınırlarından Bizans sınırlarına kadar yayıldığını söyleyebiliriz (Roux, 2007: 91).

MÖ. III. yüzyıldan MS. V. yüzyıla kadar bozkırlarda hayatlarını sürdüren, Tuna Nehri'ne kadar yayılan Hunlar'ın hızla yükselmesinin en önemli unsurlarından birisi de “at” olmuştur.

Eski Türkler'de iktisadî ve idarî yapının temel kaynağını at oluşturmaktaydı (Kafesoğlu, 1989: 214). Bununla beraber ekonomik ve siyasî açılardan ilerlemek için binlerce at sürüsünü dış ülkelere ihraç etmişlerdir (Sertkaya, 1995: 28). Orhun Yazıtları'nda, Türkler'in at kültürü özelliklerini, ata verdiği değeri açık şekilde ifade edilmiştir. Eski Türkler sadece kendi ihtiyaçları için değil, aynı zamanda yabancı ülkelere ihraç etmek için at beslemişlerdir. Bu durum kültür ve toplum hayatının oluşmasını sağlamıştır. Çin kaynaklarında, Hunlar'ın avcı kültüre sahip oldukları, sonra çoban kültürünü benimsedikleri anlaşılmaktadır (Eberhard, 1947: 17). Eski Türk topluluklarının hayvancılığa dayalı olması, kendi ürettiklerinin yanında diğer kavimlerle ticari faaliyetlerin yapıldığını göstermektedir. Konar-göçer hayatın temelini oluşturan hayvancılık ile geçimlerini sağlayan eski Moğollar, yerleşik hayata geçmişlerse de, ata sevgi ve saygı beslemeye devam etmektedirler. Günümüzde hem atlı-göçebe kültür hem de yerleşik hayat sürdürmektedirler. Moğolistan'daki göçebe kültürü ve bu kültürün içinde yer alan at ile ilgili pek çok unsur günümüze kadar kaybolmadan devam edegelmiştir. Moğollar'da at, sadece bir binek hayvanı olarak hayatta yer almakla kalmamış, aynı zamanda kültürel hayatta da önemli bir yer edindiği görülmüştür. Şölenlerde atlar her zaman ön plandadır. Atla bütünleşmiş olan Moğollar'ın gerçekleştirdikleri törenlerin büyük kısmını at yarışları oluşturmaktadır. At

yarışları her sene yaz mevsimlerinde millî büyük bir festivalin içinde düzenlenir. Bazı bilim adamları, bozkır kültürünü “atlı kültür” veya “atlı göçebe kültürü” olarak adlandırmasının nedeni, göçebe çobanlığının vazgeçilmez bir parçasını atın oluşturmasıdır. Bozkır kültürü at yetiştiriciliği olmadan gerçek niteliklerine sahip olamazdı. Bozkır coğrafyasında at olmadan hayat yaşanması, olanaksız bir durum içermektedir. Çünkü ekonominin kaynağının hayvancılığa dayalı olması, bozkır coğrafyasında hüküm süren topluluklarda at yetiştirilmesine büyük bir özen gösterilmesine neden olmuştur. İklim şartlarına göre yaşam tarzını oluşturan kavimler için bütün ihtiyaçların karşılanması, hayat mücadelesi içinde yer alınması, ekonomi ve siyasi anlamda daha da güçlenilmesine, yardımcı olması açısından ata özel bir araç fonksiyonu yüklemiştir. Eski bozkır topluluklarının her alanında atın son derece önemli yeri vardır. Dolayısıyla bu kadar önemli olan bir hayvanın ticareti ve gıda amacıyla kullanıldığı ve ata sahip olduklarını da biliyorlardı. Moğollar’ın her zaman yanında at olduğunu söyler ve yine Moğollar’daki bir inanışa göre, at insanın en yakın dost olarak yaratılmıştır. Bununla birlikte kaynakları incelediğimizde eski Moğollar’ın beslediği hayvan türlerinin en başta gelenleri at ve koyun idi. Eski Moğol ve Türk topluluklarında atın ehlileştirilmesi tarih sahnesinde yeni bir sayfa açmıştır. Bozkırda yaşayan eski kabilelerin tamamı ata bağlı oldukları devirlerde, at yetiştirme, hayat esasını teşkil etmiş ve savaşçının kullandığı önemli olan bir vasıta olmuştur. At yetiştiriciliği ekonomi anlamına gelmekle beraber savaş aracı olarak da kullanılmaktaydı. Bir ülkenin gücünün askeri gücüyle ölçüldüğü kuşkusuzdur. Bu açıdan at, eski toplulukların siyaset sahnesinde daha uzun ve güçlü durmasını sağlamıştır. O çağlarda savaşları kazanmak, muzaffer olabilmek, bir taraftan daha sağlam ve gelişen güçlü bir ekonomiye sahip olmak, diğer taraftan uygun tabiat koşullarında bulunmak ile mümkün oluyordu (Gumilev, 2001: 43). Bu bakımdan at, iktisadi ve ticaret alanında, bir milletin hayatını şekillendirebilecek kadar önemli faktörlerden birisiydi. Eski toplulukların güçlü bir ekonomiye sahip olabilmesi, varlığını sürdürebilmesi için birtakım iktisadi faaliyetler içerisinde bulunmuşlardı. Bilindiği üzere bir kısmı ziraatle, avcılık toplayıcılıkla, bazıları hayvan yetiştiriciliği ile gerçekleştirmişlerdir. Moğolistan’da at kültürünün arkeolojik kanıtları 3200 yıl öncesine dayanıyor. Eski Hunlar döneminde at sırtına eyer kullandıklarını, o dönemine ait arkeolojik kalıntılardan ortaya koyulmuştur. Moğolistan’ın çeşitli bölgelerinde bulunan atlar ve atlar ile ilgili arkeolojik bulgular, eski Moğol ve Türk topluluklarda attan gelen bir kült geleneğinin varlığını göstermektedir. Gök Tanrı inancına göre kurban olarak en değerli hayvan olan at kesilirdi. Kurban geleneğinde özellikle beyaz at kullanılır ve eski Türkler’den kalan kurganlarda at iskeletlerin bol miktarda rastlanmaktadır. Bunun dışında Moğol ve Türk topluluklarında at defin geleneği

önemli yer tutmaktadır. Orta Asya’da at gömme geleneğinin, erken devirlerden itibaren başladığı ve Asya Hun başta olmak üzere Türk Devletleri’nin mezarlarında insanların at ile birlikte gömüldüğü, pek çok kazıda ve tarihi buluntuda ortaya çıkarılmıştır. Eski bir Mançu kaynağına göre, bir prensin cenazesinde çiçek renkli at on tane, ateş renkli at on tane, altın renkli at on tane, beyaz renkli at on tane, hızlı at on tane, mürekkep renkli siyah at da on tane eşlik edilip gömüldüklerinden bahsedilmiştir (Mançuca Metin, 2009: 65).

Eski Türk Dönemi’ne ait kaya resimlerinde at üzerinde avcılık edenleri ve savaşçıları gösteren resimler de bulunmaktadır (Ser-Odjav, 1970: 23).

Orta Asya’da (Moğolistan coğrafyası) bulunan kurganlarda, yoğun miktarda at kavralarına da rastlanmıştır. Eski Türk topluluklarında yüksek dereceli kişilerin cenazelerinde atı beraber gömölme geleneği, çok yaygın olarak görölmekteydi. Moğolistan’ın Arhangay Eyaleti’nin başkenti Cecerleg’in 30 kilometre kuzey batısında, Asya Hunları Dönemi’ne ait kurganlarda doğrudan doğruya atın kavrasına rastlanmakla birlikte, at zırhı veya koşum takımına ilişkin parçalar bulunmaktaydı (Roux, 2006: 54). Arkeolojik kazılarda açığa çıkarılan kalıntılar arasında at kemikleri ve atla ilgili eşyaların bulunması, eski göçebe toplulukların dinî iktisadî ve sosyal hayatında atın büyük bir rol oynadığını en belirgin şekilde ortaya koymaktadır.

Moğollar’ın sosyal hayatını incelediğimizde atçılık ön plana çıkar. At sadece eti, sütü ve derisi (sütü kımızın hammaddesidir) için değil, aynı zamanda bir savaş aracı olarak yetiştiriliyordu. Bu açıdan bakınca, ekonominin de temel taşlarından birisi olduğu gibi görölmektedir. Eski Türkler de attan faydalanıyorlardı. Bu yüzden Türkler’in hayatında önemli olan iki şeyden birinin at, diğerrinin de demir olduğunu söyleyebiliriz. Bozkır hayatında at olmadan hiçbir şey yapmak kolay değil. Moğollar’ın bir tabirinde, “atsız er güçsüz” derlerdi. Bu sözün manası ve derinliği kavrandığında, bozkırda yaşayanların neden bu kadar ata kıymet verdiği de anlaşılır. Eski Moğol ve Türk topluluklarda genellikle komşu ülkelere başta at ve hayvan ürünleri satıyorlardı. Mesela Çin Devleti’nden ipek, kumaş, porselen ve diğerr malzemelerin karşılık olarak at, deri ve kürk gibi hayvan gıdaları pazarlıyorlardı. Ticaretin en mühim mallarından biri at idi. Eski Uygurlar döneminde VIII. asrın ikinci yarılarında, Çin’e bol miktarda at ihraç etmeye başladığı ve her atın yerine ipek aldıkları biliniyordu. Çin Yıllıkları’nda eski bozkır toplulukları anlatırken, evlerinin tekerlekli arabaların üzerinde olduğunu, at ve öküz tarafından çekildiğini, bu şekilde göç

ettiklerini yazmıştır. Bunun dışında Moğollar'da eski zamandan beri atın bazı meşhur cinslerinin olduğu, yetiştirilen bölgelerin özelliklerine göre Tesiin gol, Gal shar gibi farklı isim koymuş olduğu bilinmektedir. Moğollar'ının ata karşı çok değer verdiklerinin bir ispatı, at eyerini ve diğer malzemelerini gümüşten çok süsleyerek yapılmış olmasıdır. Çünkü Moğol atlarının eyer, yular, gerdanlık, göğüslük, kamçı gibi diğer araçlardan ibaret etmektedir. Bu takımların her biri sanat eseridir. Kısrak sütünden yapılan kırmızı içeceği de geçmişte ve günümüzde Moğollar'ın ve eski Türkler'in özel bir içkisi sayılmaktadır. Eski Bozkır Kavimleri'ne ait atla ilgili geleneklerden bazıları; at resmi tasvir edilen bayrağı evin kapısına asarak bol şansları getireceğine; at esnediğinde ya da rüyada görülürse dileğin gerçekleşeceğine inanılmaktadır. Moğollar için at tarih boyunca insanın en yakın dost ve en çok kıymet gösterildiğinden bütün şenliklerin başında ve hatta at kollarından geleneksel olarak bir enstrüman yapılmıştır. Moğol iktidarın sembolü olan bayrakların da at kuyruklarındaki kılardan yapılmaktadır. Bununla beraber çok eski zamandan eski Moğollar ve Türkler on iki hayvanlı takvimin bir yılını ata ayırmışlardır. Bunu gibi eski Moğol ve Türk topluluklarında at ile ilgili gelenekler ve inanışlar sayılmakla bitmez. Örneğin, Eski Türk destanlarından biri olan Oğuz Kağan Destanı'ndan Türkler'in kurmuş oldukları medeniyet ve kültürü; atın buradaki rolünü kavramak hiç de güç değildir. "At Türk hayatının eski dönemlerinde sadece binek hayvanı olarak değil; savaş aracı, yiyecek, içecek ve giyecek kaynağı idi. Yani beslenme ve giyinme ihtiyacını karşılamak suretiyle attan yararlanıyordu" (Çınar, 1993: 1) Bozkır kavimlerinin temel geçim kaynağı hayvancılıktan oluşmakla birlikte, coğrafya olarak da hayvan yetiştiriciliği açısından uygun ortamlar sunmaktaydı. Hayvanlar içinde özellikle at, eski göçebe Moğollar'ın ve Türkler'in iktisadi, askeri, sosyal hayatlarında tesirini göstermiştir.

3.1.9. Köpek Kültü

Moğollar'da eski zamandan beri köpek hayvanını totem olarak kabul etmek, değer vermek, sevmek düşünceleri bulunmuştur. Bozkır kavimlerinde bazı hayvanların, onların hayatlarında önemli bir yeri işgal ettiğini, kurganlarda bulunan arkeolojik kalıntıların neticesinde öğrenebiliyoruz. Bozkır kavimleri tarih boyunca çeşitli inançlara sahip olmuşlardır. Eski Moğollar'da köpek totemciliğinin olduğuna delil olarak köpeğin ata tanınması, ona karşı saygı duyulmuş olduğunu gösteren buluntular ve gelenekler gösterilmiştir. Eski Bozkır Kavimleri'nin totemizmi hakkında araştırma yapan Moğol araştırmacılardan biri olan S.Badamhatan, totemizmi atalara tapma inancı ile açıklamıştır.

İlkel eski insanların ölen atalarının ruhlarının, hayvanlarına göç ettiklerine inandıklarını, onların hayvanlara geçerek kutsal bir karakter olduklarını ifade etmektedir.

Moğol köpeğinin dış görünüşü, sırt kısmı yüksek, kalp civarı beyaz, dört tane gözlü, çenesi ve başı büyük, uzun tüylü, paçası büyük olarak tanımlanır.

Uzun zamandır çocuğu olmayan bir ailede çocuk dünyaya geldiği zaman, köpek yavrusu üç gün boyunca evin dışında bağlayarak bekletilir. Bunun sebebi ise, yeni doğan bebeğe herhangi bir zarar gelmesini önleyici olarak beklediğine inanmalarıdır. Genel olarak köpeğin görevi, ailesinin bekçisi ve onları her tür zararlardan koruyup muhafaza etmektedir. Eski zamanlarda köpeği olmayan aileler dış kapılarının üzerine köpek resmi takıyorlarmış.

Hayvan totemciliğin Eski Bozkır Kavimleri arasında yerleşmiş olduğunu gösteren birçok kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtlardan birisi, kaya resimleridir. Paleolitik Dönem’nde yaşayanlar kendi düşüncelerini, bakış açısını resim şekilde taş veya kaya üzerine çizerek anlatıyorlardı. Moğolistan coğrafyasında bulunan Paleolitik Çağ’a ait arkeolojik kalıntıların içinde hayvan iskeletine bol miktarda rastlanmaktadır. Bu dönemden itibaren köpeğin evcilleştirilmeye başlanmış olduğu göstermektedir. Taş devrinde insanlar, ağaç, su, taş gibi nesnelerin her birinde bir canlı ruhun bulunduğuna inanmaya başlamışlardır. Hatta birisi vefat ettiğinde, ölen kişinin ruhunu muhafaza etmek amacıyla mezarlığının içinde köpeği bulundurulmaktadır (Barton, 1940: 136). Bu geleneğinin tam olarak ne zaman meydana gelmiş olduğu hala net olmamasına rağmen, insan ve hayvanlar arasındaki ilişkinin uzun yıllar önce başladığını kanıtlanmaktadır. Köpeklerin hem arkeolojik buluntularda hem de yazılı kaynaklarda mevcut olması, insanoğluna en yakın olan hayvanlardan birisi olması ile açıklanabilir. Dolayısıyla köpeklerin çok eski dönemden evcilleştirilmiş oldukları ve insanlar ile birlikte yaşamaya başladıkları arkeolojik buluntulardan açığa çıkarılmaktadır. Köpeğin eski Türk kültüründe simpatik bir yer almış olduğunu tevsik eden en değerli tanıklardan birini, islami olmayan on iki hayvan adlı Türk takviminde, bir yıl adının “it” adile adlandırması teşkil etmektedir (Chavannes, 1906: 122).

Eski Bozkır Kavimleri’nde genel olarak, onların inanç düşüncelerin içinde kendi atalarının herhangi bir hayvandan türediğini düşünürlerdi. Bu inançlardan ötürü hayvanlarla yakın ilişki içinde bulunma, değer verme düşünceleri ortaya çıkmaktaydı. Arkeolojik araştırmaları bize eski kavimlerinin inanç düşüncelerini öğrenmemiz açısından büyük bir

katkıda bulunuyor. Arkeolojik buluntular ise, eski dönemdeki farklı yaşantı tarzlarını yansıtan insanoğlu tarafından yapılan manevî bir kültür tipidir. Köpek totemi ile ilgili bilimsel kanıtlarının arasında eski Moğollar'da ölü ile beraber çeşitli hayvan (köpek) gömülme geleneği çok yaygın olarak görülmekteydi. Eski Moğollar'a ait türeyiş destanların içinde kurt hayvanı önemli yer tutmaktadır. Moğollar'ın türeyiş ile ilgili destanlarda geyik toteminden bahsedildiği birçok yere rastlanır. Özellikle Cengiz Han'ın atalarını Börte çino ve Hua maral olarak tarihi kaynaklarda yazmışlardır. Bu konuda Moğol bilimadamı S. Dulam önemli bir açıklamada bulunmuş: kurt ya da Hua maral (geyik) hayvanları bizim atalarımızın eski kült totemin olduğunun bir ispatı, eski Moğol bayanlarının başlığının üst kısmında bulunan, kuş tüyünden yapılan yüksek tepesi geyikten (hua maral) geldiğinin bir belirtisidir (Dulam, 1989: 34).

Orta Asya'da Paleolitik Çağ'ın 40-35 binden 12-10 bin yılına kadar devam ettiğini söylerler. Bu dönemine ait kaya resimlerinde, kurt ve köpeği tasvir ettikleri belirgin şekilde görülmektedir. Genelde kurtların uzun ve ince olarak çizildiği görülmekle beraber özellikle kuyruğu aşağıya doğru uzun şekilde ise, köpek kuyruğu yukarıya doğru yuvarlak şekilde tasvir edilmişlerdir. Moğolistan Uvs bölgesindeki kaya resimlerde geyik, kurt, köpek gibi çeşitli hayvanlar bulunmaktadır. Eski Türkler'in türeyiş ile ilgili efsanelerin içinde yer alan kurt hayvanı, eski atalardan gelen totemin olduğunu düşünebiliriz. Köpek totemin olduğunu ispatlayan arkeolojik buluntuların en belirgin örneği, Eski Hang İmparatorluğu'na ait köpek şeklinde bronzdan yapılan heykelin çok sayıda bulundurulmasıdır. Eski yazılı kaynaklara göre, köpek totemi Doğu Asya'dan Orta Asya'ya doğru yayıldığını gösterir. Totemizm, Eski Bozkır Kavimleri'nin tarihi ve kültürü açısından son derece önem taşımaktadır. Eski Moğollar'da köpek hayvanı çeşitli geleneklerin içinde, farklı işlemlerde kullanılmaktaydı.

Bunlardan birisi, evi kötü enerjilerden arındırmak için, bir köpeği çadırın dışında beyaz renkli keçenin üzerinde süt içirip, köpeğin ayağını çadırdaki ocağa bağlayarak, değerli içecekler ve yiyeceklerden Gök Tanrı'ya vererek dua ederlerdi (Purev, 1999: 42).

Bozkır coğrafyasının sert bir ikliminden dolayı, soğuk mevsimlerde hayvanların çok sayıda telef olma ihtimali yüksektir. Bu konuya bağlı eski bir geleneğinde, bol miktarda hayvan yok olmasın diye köpeğin ayağını beyaz ya da siyah renkli iple bağlayıp, uğursuzluğunu engelliyor olduğuna inanıyorlardı (Badamkhatan, 2012: 394). Bozkır kavimlerine ait arkeolojik kalıntıların içerisinde köpeğin bulunması, köpeklerle ilgili eski

geleneklerin olması insan ve hayvan arasındaki ilişkilerin önemini gösterir diyebiliriz (Harold Blau, 1964: 97). Moğolistan'daki Hulunbuir bölgesinde bulunan Dalai gölüne yakın yerden eski Moğollar'a ait mezarlıkların içinde at, sığır ve köpek iskeletleri bulunmuştur (Su Bai, 1977: 50).

Mezarlıkların yapısının eski Hunlar'la benziyor olduğunu açıklamışlar. MÖ. 265 yılına ait eski Hun kaynaklarında eve bakan, hayvanlara dışarıdan herhangi bir zarar gelmesinden koruyan evcil köpeklerin olduğu tespit edilmekle beraber, Hunlar'ın köpek görünüşü dev ve dört ayağı güçlü, geniş göğüslü ve cesaretli demiş (Sukhbaatar, 1980: 31). Bu ifadeye göre, bazı tarihçi bilimadamlar, günümüzdeki Moğol köpeklerine benziyor olduğunu söylemişler. Liao Hanedanı'na ait mezarlıkların duvarı üzerine çizilen resimlerde köpekle beraber, avcılık eden kişilerin tasvir edildiği kısımlara çok sayıda rastlanmıştır. Eski Bozkır Kavimleri'nin inanç düşüncelerini yansıtan arkeolojik kalıntıların içinde hayvanların olduğu yer bilhassa (köpek tasviri) bol miktarda karşımıza çıkmaktadır. Bu tür arkeolojik buluntular eski kavimlerde inanç gelişimlerin hangi biçimden bugüne kadar geldiğini belirlenmektedir. Köpeğin önemli görevlerinden biri, avcılık etmektir. Köpek kendi sahibi ile birlikte ava çıkıp, ölen hayvanları toplayıp sahibine götürmek, bekçi olarak hayvanları tam zamanında yakalamak gibi büyük yardımlarda bulunmaktaydı (Lonjid, 1962: 3). Böylece köpekler av işlerine bolca müdahale etmekle birlikte, bir sürü önemli işlemlerin içinde de yer almaktadır. Örneğin, av yapan kişi uğursuz duruma düştüğü zaman (bol av yapamadığı takdirde) herhangi metaldan köpek şeklini yaparak, bir kısım et ile bağlayıp, giriş kapısının altında bıraktıktan sonra oraya doğru vurarak o işlem tamamlanır. Bunun dışında bahar dönemine rastlayan yeni yıl bayramında ava çıkan kişi ile yolda köpek karşılaşırsa o sene boyunca bol av yapacağının göstergesi ve büyük uğur getirdiğine inanırlar. Moğollar'ın içinde geçmişten günümüze kadar köpekle ilgili genel düşüncesi ise uğur getiren hayvan olarak görülmesidir. Çünkü köpek, kendi sahibinin ona verdiği yemeğini, seçicilik yapmadan her ne olursa yer ve aç kalmaz. Bu yönden köpek olumlu ve uğurlu ve güvenli bir hayvan olarak tanınmıştır. Buryatlar'ın da köpek hayvanına karşı olumlu bakış açısı olduğundan bir köpeğe yemek verirken, eğer cimrilik yapılırsa büyük günaha sayılır. Moğolistan'ın Batı bölgesinde olan Zahçin toplumunda ziraat işi başlarken önce köpekler iyice beslenirse, sonra toprak gelirinin bol olacağını inanırlarmış. Sonra hazır olan hasatlardan süt ile karıştırıp, köpeğe yemek olarak veriyorlarmış. Köpek inanişinin Doğu Asya'dan Orta Asya'ya doğru gelmiş olduğunu, Çin'e (Hang İmparatorluğu) ait köpek şeklinde bronzdan yapılan heykellerden görünmüştür. Köpek toteminin oluşmasının bir

sebebi, eski dönemlerde yaşayan insanlar için, hayvanlar onların ilgisini çekerek merak edilmesinden kaynaklanmaktadır. İnsanların en yakın çevresinde bulunanlardan birinin köpek olması ve onun sadık ve güvenli karakteri insanlar tarafından sevilmesinin sebebi olmuş olabilir. Diğer yönden de, insanlar köpeği evcilleştirmeye başladıkça, köpeğin çok uyanık olduğunu ve önceden herhangi bir şeyi kendi hisleriyle tahmin edebileceğini fark ettiğinden, avcılık yaparken de köpeği yanına alarak onun sezgisinin yardımıyla önemli işlerini hallederler.

Eski Hunlar ve Siyenpiller'in mezarlığı içinde (ölenleri köpekle beraber) gömme geleneği yaygın olarak görülmektedir. Bilhassa Hunlar Dönemi'ne ait mezarlıkların içinde çok sık rastlamaktadır (Menes, 1992: 92). Moğolistan'ın (Uvurkhangai semt) Tewsh adında bir dağın yakınında bulunan eski Hun mezarlıklarından köpek iskeleti, köpeğin beyin kemiği ölen kişinin yanında gömülmüştür (Tseveendorj, 1999: 66).

Moğollar'da yaygın görülen köpekle ilgili inanışlardan birisi, çocukların süt dişi dökülünce, o dökülen dişi et ile sararak “bu dişin yerine daha sağlıklı dişler çıksın” diye söyleyerek bir köpeğe verirler. Eski Moğollar'ın türeyiş destanında köpek inancı olduğunu, bazı Moğol soyların köpekten meydana geldikleri hakkında tespit edilmiştir (Potanin, 1883: 194). Çin'in doğu ilinde köpek heykellerin yüksek miktarda bulunmakta ve M.Ö. XVI-XI. yüzyıla aittir. Yaklaşık 200 tane köpeğin ağızları açık ve kulakları da uzun müthiş bir şeklindedirler (Sima Qian, 1993: 77). Araştırmacıların görüşlerine göre, bu eserin bulunmasının sebebi, köpek toteminden dolayı olduğunu söylemiştir. Eski Orta Asya toplumlarında her kabilenin bir kutsal hayvanı vardır. Moğollar'ın inancına göre köpek, sadakatin, cesaretin simgesidir. Moğollar'ın Gizli Tarihi'nde, atalarının sarı bir köpekten türemiş olduklarını anlatılmaktadır. Orta Asya kültürlerine baktığımızda, köpeğin mitolojik anlatılarda yer aldığı ve dini unsurlarından biri olduğunu görebiliriz. Bununla birlikte, köpekten türemiş olma inancı da kültürlerini önemli ölçüde etkilemiştir. İnsana en yakın olan hayvanların en başında gelen köpeklerin, şifa ayinlerinde önemli bir kült hayvanı olarak yer aldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla arkeolojik veriler bu durumu göstermekle beraber, çok sayıda yazılı kaynaklardan detaylı bilgilere ulaşmak mümkün görünmemektedir. Her ne rolde olursa olsa, söz konusu eski bozkır toplumlarında hem sosyal hem de dinî hayatta, köpeklere “koruyucu ve şifa verici” özelliklerinin yanı sıra, “kötü enerjiyi önleyici” bir misyon da bulunmaktadır.

Sonuç olarak, eski insanlar için hayvanlar kesinlikle bir gizemdi. Köpeklerin, özellikle insana en yakın olanların içgüdüleri, itaat ve sadakat, canavarların güçlü vücutları ve kuşların uçuşu, zayıfların hayranlığını uyandırarak, onlara olan inançlarını artırmış ve hayvanlara tapmalarına neden olmuş olabilir. İnsanlar köpekleri evcilleştirmeye başladıkça, köpek avcısının içgüdüleri sürü hayvanlarına yardım etmeye başlamıştır. M.Ö 265'teki bir rapora göre, Hunlar'ın çiftlik hayvanlarını korumaktan sorumlu evcil köpeği vardı: "Xiongnu köpeği büyük, ayakları güçlü, agresif ve şiddetlidir" (Sukhbaatar, 1980: 31). Örneğin, Ortaçağ Moğolları arasında köpeğin günlük hayatı ve cenaze törenlerinde önemli yere sahip olduğunu ispatlayan biçimler, resimler çok sayıda tasvir edildiği görünmektedir.

3.2. Eski Bozkır Kavimleri'nde Mezar Kültürü

Yazılı olmayan arkeolojik buluntular da atalar kültüne ait olan ritüellerin olduğunu göstermektedir. Paleolitik Çağ'da yaşamış olan insanlar, cenaze törenleri yapmışlardı; cesetleri mağara içindeki ocakların yanına gömerek, öbür dünyaya yollamışlardı. M.Ö. III. bin yıldan itibaren, Andronovo kültüründen sonra yakma geleneği, daha sonraki Karasuk ve Tagar kültürlerinde görülmektedir. Özellikle Tagar gibi Taşlık kültüründe cesetlerinin yanında toprağa gömme olayı da görülmektedir (Roux, 1999: 219). Bu dönemlerde Moğolistan coğrafyasında çok büyük dikey olarak dikilmiş, işlenmemiş taşlardan yapılmış mezarlar bulunmuştur. Dikdörtgen şeklinde yapılan bu mezarlar doğu ve batı yönüne bakarak güneşin doğuşu ve batışını simgelenmiştir. Mezarların güneyinde toprağa derin gömülmüş bekçi taşlar yer almaktadır.

Türkler'e ait mezar kültürüne önceki Andronova kültüründeki madencilik, Karasuk kültüründeki geyik kabartmasının, Tagar kültüründe süt ürünlerinin yaygın kullanılması derin olarak etkilenmiştir. Ama Hunlar öbür dünyaya inandıklarından dolayı cesedi çift tabut içine koyup, defnedilme geleneğini bulunmaktaydı. İskitler'de hem yakma hem de toprağa gömme geleneklerinin varlığı belirtilmiştir (Herodot, 1972: 71). Bu geleneklerin Göktürkler'de de olduğu dile getirilmektedir (Roux, 1994: 219). Çin yazılı kaynaklarında Göktürkler'in ölüm gelenekleri hakkında:

İçlerinden biri ölünce, cesedi çadıra bırakıyordu. Ölen kişinin çocukları ve akrabalarının her biri birer koyun ve at kesip kurban olarak çadırın önüne koyuyorlardı. Sonra atlarına binerek, çadırın çevresinde yedi kez dolaşıyorlar, çadırın önüne geldiklerinde bıçakla yüzlerinin yaralıyorlardı. Sonra herhangi bir gün belirliyorlar ve o gün cesetlerini atın üzerine koyarak yakarlardı (Liu Mau Tsai, 2006:

64). Sonra küllerini uygun bir zaman gömmek üzere topluyorlardı. Eğer biri, ilkbahar ya da yaz ayında ölmüşse, ağaçlardaki yapraklar sararınca kadar bekleniyordu, şayet sonbahar ya da kış aylarında öldüyse, bitkilerin tohumlanması ve açma mevsiminin gelmesi gerekiyordu. Sonra bir çukur hazırlıyor, içine küller gömülüyordu. Defin günü akrabalar yine ellerinde kurbanlarıyla geliyorlardı, mezarın etrafında dönerek yüzlerine bıçakla kesiyorlardı. Defin töreni de tıpkı ölüm günü yapılan törene benziyordu. Gömme işi bitince, üst üste dizdikleri taşlardan biri “hatıra direği” yapıyorlardı, taşların miktarı, ölen kişinin öldürdüğü insanların sayısı kadar oluyordu. Sonra kurban kestikleri bütün koyun ve atların kafalarını taşlardan yapılmış direğin tepesine asıyorlardı (Liu Mau Tsai, 2006: 22).

Türkler’in kendilerine özgü yas âdetleri olduğu gibi, yine kendilerine özgü ölü gömme (defin) törenleri de vardı: Türkler’de ölüm olayından sonra hemen ceset yıkanp, temizlenmekte ve “eşük” adı ile anılan bir kefene sarılmaktaydı. Eğer ölen hanedandan veya beylerden biri ise, iç organları alınarak mumyalanmaktaydı. Kefenlenmiş veya mumyalanmış ceset, kişinin kendi çadırına konmaktaydı. Bundan sonra ölünün yakınları çadırın önünde toplanmakta, at ve koyun kesilmekteydi. Ayrıca, çadırın etrafında, at üzerinde yedi defa dönülmekte ve bu arada yüzler bıçakla çizilerek kanlı yaşlar akıtılmaktaydı (Eberhard, 1942: 86). Ölü için, yerin altında odalardan oluşan bir mezar hazırlanmaktaydı. Bu mezar, “kereksür, kegür, korıgan, (kurgan), oba, bark (anıt mezar), kara orun, yırçü, sin, tünerik, tulbu” gibi çeşitli adlar altında anılmaktaydı (Koca, 2000: 178).

Yukarıda söz edilen ölüm geleneği ise gökyüzü, güneş ve aya tapınmanın önemli bir yer tuttuğu eski Türkler’in (mezar üstüne taş yığma geleneğinin sürdürülmesi) ölümden sonraki yaşama inandıklarını göstermektedir. Mezarların çevresinde rastlanan insan biçimindeki dikilitaşlar bu inanç geleneğinin önemli olan anlamı olabilir. Orhun Yazıtları’nda “balbal” adıyla anılan taşlar hakkında bilim dünyasında tartışmalar bulunmaktadır; Moğolca olarak “zel chuluu” denilen bu balbalları, ilk kez Radloff “bir ölü için anıt olarak dikilen taştan bir tasvir” demiştir (Roux, 1999: 169). Arkeolog L.A. Evtyuhova ile L.R. Kızlasov’un ispatlarına göre, heykellerin hiçbiri balbal değildir, balballar ölen alpin, hayatında öldürdüğü düşmanların adına mezarına konulan taşlardan ibarettir. Bir kahraman alpin yanında bir sıra taşlardan birinde: “İşbara Tarkan Balbalı” (Ongin Yazıtında). Mezardaki kahramanın öldürdüğü düşmanlar için dikilen “balbal” taşlar sembol olarak konulurdu (İnan, 1986: 231). Rus Tarihçisi Barthold ise, Çinli Budist rahip Hsuan-tsang’ın 630 yıllarında Türk ülkelerini gezerken, Türkler’in mezarları üzerine öldürdükleri düşmanların heykellerini diktiğinden söz ederek, bu bilgidен hareketle Orhun Abideleri’nde bu bilgilerin doğrulandığını belirtmektedir (Barthold, 1942: 19). Ama Jean Paul Roux, bu görüşün üzerine sonuç olarak;

“Öldürülen düşman ya da onun ruhu olmasının burada bir önemi yoktur. Şimdilik, balbalın ölümün yaşamsal gücünün toplandığı yer, ölüm sonrası ikamet yeri olduğunu belirtmekle yetinelim. Belki de ölünün bizzat kendisidir” demektir (Roux, 1999: 65). Türk kültüründe mezar kültü ile ilgili heykel geleneğinin Orta Asya coğrafyasında Geç Bronz Çağı’nda ortaya çıktığı kabul edilmektedir.

Genel olarak mezar taşları ise bu dünya ile öbür dünya arasında bağlantı kurulan bir nesnedir. Mezar taşları, vefat edenlerin geride kalanlar tarafından hatırlanma yeri olmakla beraber bilhassa, Atalar kültürüne bağlı olan Türk toplumunda diğer toplumlara göre daha çok mezar taşları önem verilmektedir.

3.2.1. Mezar Taşı Hakkında

Atalar kültürüne bağlı olan geleneklerin arasında Göktürk Dönemi’ne ait çok sayıda bulunan insan tasvirli dikili taşlar dikkati çekmektedir. “Geyikli Taşlar” başta olmak üzere heykeller ve balballar olarak gruplandırılan taş anıtların içinde heykeller daha ayrıntılı ve detaylı işlenmiştir. Göktürk Dönemi heykelleri arasında Bilge Kağan, Kültiğin ve Tonyukuk mezarları en belirgin örneklerindendir. Bu dönemde insan tasvirli heykel yapma geleneğinin daha da geliştiğini ve anma törenleri için kurulan vazgeçilmez bir ögesi haline geldiği görülmektedir (Ovchinnikova, 1992: 208). Burada Eski Bozkır Kavimleri’nde rastlanan mezar taş anıtları ele alınarak bunların simgesel anlamları hakkında değerlendirilecektir.

Özellikle Göktürk Dönemi “geyikli taşlarında” insan figürüne benzetilmeye çalışıldığı görülmektedir. İnsan yüzünün tasvir edildiği taşın yan taraflarında tam kulakların olması gereken yerde halka biçimindeki küpeler dikkati çekmektedir. Göktürk Dönemi soyut insan figürü biçimindeki “geyikli taşların” üzerinde insan yüzü dışında beldeki kemer ve bazı askeri detayları da tasvir edilmektedir (Evtyuhova, 1952: 113). Orta Asya coğrafyasında dikilmiş olan “geyikli taşların” sembolik anlamı ve dikiliş amacı yıllardır açık bir konu olarak tahminlerde bulunmaktadır. Genel olarak bu taşların öldürülen düşmanların anısına dikilmiş olabileceği, üzerlerindeki çapraz çizgilerin ise ölüm işareti şeklinde yorumlanabileceği kabul edilmektedir. Yapılan araştırmalar neticesinde Göktürk Dönemi “geyikli taşların” mezar alanlarında ve kurgan çevresinde değil, daha çok özel merasim ve ayin yapılan bölgelerde dikildiği, genellikle anma ayin sırasında verilen sunakların bu taşlarla ilgili olabileceği tahmin edilmektedir (Novgorodova, 1984: 218).

Moğolistan'ın Haşaat bölgesinde bulunan bir levhanın ön cephesinde üç tane oturan figür tasvir edilmiştir. Levhanın merkezde bağdaş kurarak oturmuş ve tam önüne bakan bir figür yerleştirilmiştir. Başında yüksek yuvarlak başlığı, bir elinde kadeh, diğer elinde ise testiye benzer bir nesne tutmaktadır. Merkezi figürün sağında ve solunda dizlerini bükerek oturan diğer iki figüre göre daha küçük boyutlarda ve yüzlerini merkezdeki figüre doğru çevirmiş ve saygıyla eğilmiş şekilde tasvir edilmiştir. Ellerinde birer bardak tutmaktadır. Figürler sanki kendileri için düzenlenen yas merasimine katılmış gibi tasvir edilmişler. Ayrıca levhanın sağ üst köşesindeki kuş tasviri geleneksel olarak ölen kişinin ruhunu temsil etmiş olmalıdır (Rudenko, 1955: 321). Bu örnekten anlaşıldığı gibi Göktürk Dönemi taş heykelleri ölen kişinin hatırasını ebedileştirmek amacıyla yapılmakta ve üzerindeki hayvan tasvirler ölen kişinin kendisini canlandırmaktadır. Günümüze ulaşan Göktürk Dönemi insan figürlü heykelleri arasında bağdaş kurarak oturmuş figürler az sayıda olsa da mevcuttur. Bu heykeller arasında Kül-Tigin (732), Bilge Kağan (735), Tonyukuk (725-732) anıt mezar külliyeleridir (Alyılmaz, 2005: 151). Orhun Anıtları olarak bilinen bu külliyeler Atalar Kültü ile doğrudan bağlı olan Göktürk Dönemi anıt mezarlarındandır. Bu yapıtların amacı ölen kişinin kahramanlığını yüceltmek ve hatırasının ebedi yaşamasını sağlamaktır. Heykellerin ellerinde tuttukları nesnelere bakıldığında en sık rastlanan kadeh veya diğer biçimde içki kabı dışında ellerinde kuş, müzik aleti ve insan kafatası tutan heykeller de bulunmaktadır. Kuş simgesinin Türk kozmoloji ve mitolojisinde önemli yeri vardır. Orta Asya halklarının inanışlarına göre, ölen kişinin ruhlarından birisi kuşa dönüşerek bir yıl boyunca yapılan yas merasimlerinde iştirak etmekte ve yıl tamamlandıktan sonra öbür dünyaya göçmektedir (Rudenko, 1955: 321). Şaman geleneğine göre insan öldüğü zaman ruhu bir kuş gibi uçarak vücudundan ayrılmaktadır. Türk mitolojisinde ölen kişilerin ruhları kuşlara dönüşerek hayat ağacına konmaktadır. Yeryüzünde doğan insanlara can veren bu kuşlar aynı zamanda yaşamın sonsuzluğunu ve dönüşümünü de simgelemektedir (Çoruhlu, 2012: 120). İnsan figürlü heykellerin elinde veya yakınlarında bulunan kuş tasvirleri, öbür dünya, ölüm ve ruhla ilgili simge şeklinde yorumlanmaktadır. Göktürk Dönemi heykellerin, Eski Bozkır Kavimleri'ne ait kültüründe derin izler bırakılmış "Atalar Kültü" ile bağlantılıdır. Bazı araştırmacılara göre bu tür taş heykeller ölen kişinin yerine, onun anısına yapılan yas ve anma merasimlerine katılmak için yapılmış bir çeşit modeller olmuş kabul edilirler (Kızlasov, 1964: 39). Göktürk Dönemi'nde toplumun üst düzey yöneticileri için yapılan mezar külliyelerinde kült geleneğine göre balballar dikilmişlerdi. Bazı yapılarda balbal sayısı 170'i bulmaktadır (Belli, 2002: 910). Bu balbal taşların anlamını ölen kişinin yaşamı sırasında öldürdüğü düşmanlarını temsil ettiği düşüncesi çoğu bilim insanları tarafından

kabul görmektedir (Çoruhlu, 2007: 88). Balbalları yapılan bu kişiler öteki dünyada ölen kişiye hizmet etmek için mezarının çevresinde hazır durmaktadır (Divitçioğlu, 2000: 15). Moğolistan'da bulunan Göktürk Dönemi heykelleri Rus bilimadamı L.A. Evtyuhova tarafından incelenmiş ve genel nitelikleri özetlenmiştir (Evtyuhova, 1952: 120).

3.2.2. Portre ve Atalar Kültü

Eski Bozkır Kavimleri'nin inanç düşünceleri içinde yer alan Atalar kültü, ataların gelecek nesillerinin hayatlarına yardım etmek, güç vermek, korumak suretiyle müdahale edebildikleri inancına bağlı olarak atalara saygı duymaktan başlayarak onların dini törenleri ve kültür hayatında önemli yer almaktadır. Atalar kültü kapsamında portreler, heykeller, yazıtlar, sunaklar, ataların için sunulduğu tapınaklar girmektedir. “Yer-su” ruhları olarak adı geçen Gök Tanrı inancına bağlı kavramın atalar kültüründen oluşmuştur. Mesela: Eski Türkler'de Gök Tanrı, yer-su ruhları ve atalar için yapılan dini ibadetler en önemli idi. Eski Türkler'in inanç sistemine bakıldığında, “*atalar kültü*” karşımıza çıkmaktadır. Ölmüş atalara tazim, onlar için kurbanlar kesilmesi hadisesi “pederşahi (patriarcale) aile”de baba hâkimiyetinin inanç sahasındaki belirtisi sayılmaktadır. Baba ve genellikle atalar, öldükten sonra dahi, ruhları vasıtasıyla aile efradını korumaya devam ettiklerinden, onlara karşı duyulan minnet hissi türlü şekillerde ortaya konmaktadır. Türkler öbür dünyada ikinci bir hayatın varlığına ve ruhların ebediliğine inanıyorlardı. Eski Türkçe'de (Gök-Türk, Uygur) ruh, can manasında “*tin*” kelimesi kullanılıyordu. Bu, aynı zamanda “*nefes*” demekti. Ölümü nefesin kesilmesi, ruhun bedenden çıkıp uçması şeklinde tasavvur ediyorlar, böylece bazen öldü yerine “*uçtu*” diyorlardı (Dikici, 2005: 14). Zira Türkler VIII. yüzyıldan itibaren eski atalarının doğrudan kendilerine seslendikleri paha biçilmez bir mirasa sahiptirler. Orhun Yazıtları'nda “*ata*” kelimesini tanımlayan Eski Türkçe'si *apa* ve *açü* kelimeleri de sıklıkla ikileme şeklinde geçmektedir (Şirin, 2010: 249). Vatan toprağı ve atalar arasındaki ilişkinin anahtarı, “*eçümüz apamız tutmuş yir sub*” (Kültigin Yazıtı, 19. satır: 248-249) ifadesinde saklıdır. *Han Shu*'da, Hunlar'ın yılın beşinci ayında Lung-Cheng'de yapılan büyük toplantıda atalar, Gök, Yer ve ruhlar için kurban verildiği tespit edilmiştir (Onat, 2004: 8). Tabgaçlar'da ataları tazim etmek için Türk bozkır kültüründe yer alan atalar mağarası geleneğinin bir devamı olarak dağ tepelerinde inşa edilen mağara tapınaklarında at, sığır ve koyundan oluşan hayvanları atalarına sunarlardı. Çin kaynaklarının I. Göktürk Kağanlığı Dönemi kayıtlarına göre, Türk kağanı her sene boy beylerini atalar mağarasında adaklar sunmak üzere toplardı (Liu Mau Tsai, 2006: 23). Ölmüş ataların temsilleri konusuna gelince,

Eski Türkler’de mezar yakınına dikilen sanat ürünü taştan heykeller veya alçak kabartmalardan oluşur. G. Kubarev’e göre, eski Türk heykelleri, kahramanları anmak amacıyla, gerçek kişilerin temsilleridir. Altay Türkleri’nde ateşe adaklar ve yemek sunulması örneklerinde görülen ocak kültü, muhtemelen atalar kültü ile ilişkili idi (Güngör, 2007: 77). Atalar kültünü araştırırken, insan figürlü taş heykellerin yanı sıra portreler, önemli olan kaynaklarındandır. XX. yüzyılın yarısında Avrupa’lı kültürlerin geliştikçe insanın dış görüntülerini ve iç ruhunu betimleyen “*portrait*” olarak adlandırılan batı dünyasının bağımsız bir güzel sanatlar da gelişmiştir. Eski Moğollar kendi atalarını vefat ettiğinde onların hatırası için keçe veya taşlardan portrelerini yapmaları yaygındır. Günümüzde Moğolistan’da bulunan taş heykeller ve kaya resimleri yerel halkların, eski atalarının portreleri olarak algılanırlar (Bayar, 2002: 153). Bildiğimiz gibi Cengiz Han’ın portresini, onun vefatından çok daha sonra 1278 yılının Şubat ayında Kubılay Kağan’ın isteğine göre çizilmiş olduğu kabul edilmektedir (Bayar, 2002: 13). Ayrıca eski geleneklere değer veren yaşlı insanlar, hayattayken kendi fotoğraflarını çekirtmeyi, portrelerini çizdirmeyi hiç sevmezler. Bunun nedeni ise eski zamandan itibaren ölmüş olan atalarının anısı için portrelerini yaparak, ona tapınma geleneğini olduğundan yaşını kısaltacağını düşüncelerinden “*fotoğrafınızı fazla çekirtmeyiniz*” diye öğüt verirlerdi. Eski Moğollar’ın inanç düşüncelerinin içinde önemli yer tutan atalara ait portrelere tapınma geleneğinin hakkında XIII. yüzyılda Moğol İmparatorluğu’na ziyaretçi olarak kalmış olan Wilhelm Rubruk şu şekilde anlatmış: Moğollar ya da Tatarlar putlara tapınma geleneğinden dolayı ölen insan figürünü keçeden yaparak kağının içinde bırakırlar. Bu kağına kimseyi dokunulmadan dini imamlar nöbet tutarlar (Rubruk, 1988: 149). Bunun dışında yukarıda söz edilen insan figürlü taş heykelleri, Türk, Uygurlar’a ait taş anıtları, hatta Bronz Dönemi geyik heykellerinin tümü vefat ettikleri olan eski atalarının ruhları için dikilmiş olan putların olduğunu bu konuda yapılan araştırmalardan kanıtlanmaktadır. Mesela, eski kavimlerinde taş heykellerin dikildikleri ve ona tapındıklarının bir nedeni eski ataları tarafından yapıldıkları olan başarılarını ebedileştirmek niyetini göstermektedir (Bayar, 2002: 166). Portre kelimesi hakkında Rus bilim insanı Mihaylov: “*görmek*” anlamında olan bir Türk kelimesi demiştir (Mihaylov, 1987: 184). Ama Moğol bilimadamlarının görüşlerine bakıldığında,

Moğollar ataları öbür dünyaya gideceği zaman yapılması gereken adetleri gerçekleştirerek, vücudu soğuduğunda mezarlık törenini hazırlamaya başlardı. Burada bahsedilen “*vücut soğutmak*” kavramı ise insanın kalbi durup son nefes alındıktan sonra

hücrelerde bulunan enerji ve metabolizma durana kadar vücuttaki sıcaklığının giderilmesi sürecidir. Bu süreçte vefat eden kişinin vücudundaki ruhu bu dünyayı artık bırakır.

Bu bağlamda, ‘Portre’ kelimesinin Etimolojisine bakıldığında, bunu Moğolca’sı olarak “hörüg” denilir. Moğolca’sı “höröh” Türkçe’si “soğutmak” anlamına gelen kelimeye bağlanarak düşünüldüğünde, bu kelimelerin kökeni “hörü-”, bunun üzerine “g” isim eki eklenerek “hörüg” veya “portre” kelimesi oluşulmuştur.

Sonuç olarak, Atalar kültünün cenaze törenlerinin gelişimi ile ilişkili olması mümkündür. Aynı zamanda Atalar kültüne ait geleneklerin içerisine giren mezar kültüründe bulunan taş heykelleri ve çeşit malzemeleri, önemli olan bazı hayvanlarla ilgili inançları; özellikle insan figürlü taş heykellerde bunu yapan eski kavimlerinin atalarını temsil edilmesinin yanı sıra, farklı dönemlerde yaşamış olan toplumların yaşam tarzları da yansıtmaktadır. Bu nedenle taş portreleri ise mezarlarda yer alan figürün içerisinde bulunan ataların ruhuna nesilleri tarafından istedikleri zaman tapınmasını sağlanmış açısından kutsal bir mekan olmuştur. Günümüzde Moğol halklarında heykellerin boynuna bezler bağlayarak onlara tapınma geleneği yaygın olarak görülmektedir. Rus arkeolojisinde taş heykellerinin genel ismi “*kamennaya baba*” Türkçe’si “*taş babası*” diye adlandırmaktadır. Eski Kıpçaklar’a ait taştan yapılan heykellerin çoğu kısmı sakallı olan adamlar tasvir edildiği görülmektedir. Bu ‘baba’ kelimesi Türkler’in atalarına verilen sevgili bir isimden olduğu Moğollar’ın arasında da aynı anlamında eski zamanından bu yana kullanılmaya devam etmektedir.

3.3. Orta Asya’da Ateş Kültü

Arkeolojik veriler insanın ateşle çok eski bir zamanda tanıştığını kanıtlamaktadır. Alt Paleolitik Dönem’in kalıntısı olarak kül katmanları, mağaralarda ateşle desteklenmiş hayat izleri bulunmuştur. Eski insanlar ateşle nasıl tanışmışlar? Kuru ağaç parçalarını birbirine sürtmek yoluyla ateşin elde edilmesi ortaya çıktı. Çünkü çakmak taşının yardımıyla ateşi elde etme günümüzde de yaygın olmasına rağmen bunun en eski şekil olmadığını düşünürler. Zaman geçtikçe ateş, özellikle ev ocağıyla ilgili inançlar, batıl yasaklarla yayılmıştır. Ateşe tükürülmez, işenmez, pis şeyler atılmaz. Ateşe kötü davranmak, kirletmek ve hakaret etmek kesin olarak yasaklanmıştır. Ateşin yakılması belirli kurallara göre yapılmalıdır. Bunlar ateşin temizleyici bir özelliğini kanıtlamaktadır. Ateşin tedavi edici fonksiyonları

sayılmayacak kadar çoktur. Eski göçebe topluluklarında ateşin sahibi kavramı yer almaktadır. Örneğin: Moğollar'da “Galin- ejin” (ateşin sahibi) denir. Ateşin temiz olduğu düşüncesini koruyan ispatlar ve ateş tapınakları günümüzde arkeolojik kazılardan ortaya koyulmaktadır. Korunma, ısınma, avlanma, haberleşme gibi pek çok gelişmenin merkezini teşkil eden ateş, insanoglunun zihinsel gelişimine de katkı sağlamıştır. Her toplulukta ateş ve yakıldığı ocak kutsal bir unsur olmanın yanı sıra tanrının tezahürü olarak kabul edilmiştir. Kendine özgü bir ruhu olduğuna inanılan ateş, temizleyici, iyileştirici, koruyucu aksi takdirde cezalandırıcı, yok edici bir unsur olmuştur. Orta Asya göçebe kavimlerinin hayatında iki çeşit ateş olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki, ısınmak, yemek pişirmek gibi gündelik işlerin halledilmesi için yakılan ateş, ikincisi ise Tanrı ve ruhlarla temasa geçmek üzere yakılan ‘kutsal’ ateştir. Şaman geleneğinde Tanrı'ya ulaştırma işini de ulu ateş üstlenirdi. Örneğin, Moğol şaman geleneğinde kutsal bir dağın tepesinde kurban etinin pişeceği ulu ateşi yakarak kurban sunarlardı. Bir çok coğrafyada görülen ateş yoluyla defin geleneğinin Moğollar tarafından da uygulandığı ve bazı boyların ölümlerini yaktıkları anlaşılmaktadır. Bazı toplulukların önemli bayramlarını ateşlerle kutladıkları bilinmektedir. Eski Türkler'in Ejderha takımyıldızına bağlı bir mevsimin başında ağaçları ateşe vererek ayin yaptıkları anlaşılmaktadır (Esin, 1979: 29). Ateş, Orta Asya kavimleri arasında kehanet aracı olarak da kullanılmaktaydı. Hükümdar tarafından yakılan ateşine çeşitli kurbanlar sunulurdu. Eski göçebe kavimlerin hayatında önemli geçiş törenlerinin ateşin başında gerçekleştirildiği bilinmektedir. Gök Tanrı inancına bağlı Orta Asya göçebe topluluklarına göre ateş; gök, güneş, ay, yıldızların sembolü olmuştur. Nitekim bazı şaman geleneğinde ateşin “ay ve güneşten ayrılmışsın”, “Tanrı'dan fermanlısın” şeklinde övüldüğü görülmektedir (Ögel, 1971: 523). Genel olarak bozkır kavimlerinde aile kavramının Ata'nın yaktığı ateş anlayışı üzerinde temellendiği görülmektedir. Ateş, bozkır toplulukları için birleştirici bir görevde bulunurken, ocak da kutsallık kazanarak ailenin temel sembolü haline almıştır. Bilhassa ocağın sönmemesi, soyun sürdürülmesiyle ilgili büyük bir önem taşımıştır. Birçok bozkır toplulukları töresine göre; kardeşler evlenip yeni evler kurduklarında, ailenin en büyüğü babasının evinden ateş korlarını alıp, kendi yeni kurmuş olduğu evin ocağına koyup ateş yakma geleneğini gerçekleştirir, böylece baba ocağını devam ettirir. Ama en küçük oğul ise eski ateşin sahibi olur, Moğolca'sı “Otçigin” (ateş prensi) ata ocağını sürdürür. Yakutlar'da yeni bir eve ocak yapılırken kurban kesilir ve kanı ocağa sürülüp ateşe serpilirdi (İnan, 1986: 118).

Orta Asya şamanların yaptığı törenlerde ateş yakılmakta, özellikle kurban törenlerinde kurban edilen hayvanın bir parçası ateşe atılarak, ateş ruhuna sunulmaktaydı (Purev, 1999: 35).

Şaman inancına göre; ateş kötü ruhları kovarak her şeyi temizlemektedir. Eski Moğol ve Türk mitolojik kültüründe Gök ve yer ibadetiyle bağlantılı olan ejderha, Gök luu olarak düşünülmüştür. Gök luu olarak adlandırılan ejderha, güneş ve ay sembolizminin yanı sıra dört yönü de simgelemektedir.

3.3.1. Moğollar'da Ateş Kültü

Ateşin bulunuşu ile ilgili bir efsanede ateşin insan hayatına nasıl girdiği şu şekilde anlatılır:

Yeryüzü ve bütün canlılar yaratıldıktan sonra Tanrı insanlara ateşi vermemiş. Kuşların kendi sıcak yuvaları ve tüyleri olduğu için rahat yaşıyorlardı. Hayvanlar da inleri ve derileri olduğu için sıcak içindeydiler. İnsan ise çırlıçıplaktı. İnsanın evinde ateşi yoktu. Eti de pişiremiyordu. Soğuktı. Sonra insanlar kuşlardan yardım istediler. Kuşlara siz dağları denizleri geçip her yerde uçuyorsunuz, ateşi bizim için sadece siz bulabilirsiniz, dediler. Kuşlar çeşitli yerlere uçtular. Fakat ateşi bulamadılar. Ateş kuşu: Akağaçta mantar yok mu, kayada taş yok mu, insanın çeliği yok mu? İki taşı alıp birbirine vursanız ateş olur, der. Böylece insanlar ateşe kavuştular (Direnkova, 1940: 284).

Eski Türk boylarında ateş üzerine şöyle bir efsane söylenmektedir:

İlk insanlar meyve ve otlarla beslendikleri için ateşe ihtiyaçları yoktu. Tanrı onlara et yemelerini emrettikten sonra ateşe ihtiyaç hasıl oldu. Ülgen gökten bir kara, biri ak iki taş getirdi. Kuru otları avucunda ezerek bir taşın üzerine koyup diğeriyle vurdu, otlar ateş aldı. Ülgen böylece ilk defa ateş yakmasını insanlara öğretip “bu ateş atamın kudretinden taşla düşmüş ateştir” dedi (İnan, 1976: 42).

İnsanoğlunun ateşe tapınmalarının nedeni ise, ateşin insan hayatında birçok ilerlemeleri getirdiğine inanmalarına bağlıdır. Ateş kültü ise Moğollar'ın tarihi, kültürü, dini inanç gelenekleri ve günlük yaşam tarzını yansıtan geleneksel ve kültürel mirastır. Moğollar'ın ateş ayini eski Şamanizm uygulamalarıyla ilişkili benzersiz özelliklere sahip geleneksel bir törendir. Eski Moğol kavimlerinin inanç düşüncesine göre; ateş, insanlara ılık ve ısı veren bütün kötülükleri sterilize etme gücüne sahip, kutsal bir muska olarak

algılanırlardı. Hatta devletin yükselişi ve ilerleyişinde ateş gücünün önemli olduğu kanıtlanması için devlet armasının üzerinde ateş tasviri bulunmaktadır. Moğollar'ın ateşe tapmalarının bir nedeni eski zamandan beri evin merkezinde yer alan ocağına değer vermelerinden kaynaklanmıştır. Moğollar'ın eski bir âdetine göre; ailenin en küçük oğlu babasının evinde kalarak, ocağının ateşi devam ettirirdi. Diğer oğulları ise babasının evinden çıkıp kendi ocağının sahibi olurlardı. Örneğin, Cengiz Han vefat ettikten sonra onun en küçük oğlu olan Tuluy, ocağının ve mallarının mirasçı olarak kalmaktaydı. Cengiz Han'ın en küçük kardeşinin ismi Otçigin idi. Anlam olarak ateş sahibi ve ocağının bekçisidir. Cengiz Han bir kez kendi dayısı olan Daritay Otçigin'in ona karşı ihaneti yüzünden sinirlenip, ölüm cezası vermeye karar alındığı zaman onun en yakın dostu olan Boorçi “kendi akrabalarına zarar vermesi ocağına yok etmek gibi, babanın soyundan bir tek bu dayınız kaldı. Sen ona ölüm cezası verebilecek misin?” diye sorduğunda Cengiz Han, dost sözlerine razı olup dayısını affetmiş. Adı geçen Daritay Otçigin ise Cengiz Han'ın babası Yesügey'in en küçük kardeşi imiş (Nyambuu, 1990: 22).

Göçebe halklarının hayatın ayrılmaz bir parçası ateş olduğundan, ateş kültüne bağlı olan ateşin kesilmemesi, ateşi korunması ile ilgili birçok ritüel bugüne kadar gelmiştir. Özellikle Moğol göçebe halkların hayatında en önemli olan şey şüphesiz ateştir. Bu nedenle de Moğollar ateşi en kutsal olarak görürler. Moğol halkları arasında ateşe değer verme düşüncesinden gelen farklı gelenekler ve yasaklanmış âdetler bulunmaktadır.

Moğolların ateşle ilgili inançlara bakıldığında,

Ocak ve ateş hep kutsal tutulmalı. Ateşe tükürülmez. Çünkü ateşe tükürenin ağzı hastalanır der. Ateşe pis şeyler atılmaz. Bunu yapanın gözü kör olur. Ateşe su dökülmez. Ateşe su dökenin beden gücü tükenir. Ateşin üzerinden atlanmaz. Ateşe bıçak sokulmaz. Ateş Tanrısı sinirlenir. Ateşe tapındığı zaman ocak makası gözde görünür yerde bırakılmaz. Ateşe kurban sunulduğu zaman gebe kadınların orada olmasını yasaklanır. Ateşle oynanmaz, ateş hakkında kötü şeyler söylenmez. Aksi takdirde ateşe maruz kalır. Açık alanda ateş yakıldıktan sonra tamamen söndürülmeli. Ateş makası evin kapısına dokunulmaz. Evin kapısında bulunan Tanrı sinirlenir. Evin ocağına su dökülmez. Zira ateş ve su zıttır. Ocak küllerine sert dokunulmaz. Dokunanın hayat dengesi bozulur. Ateş makası açık bırakılmaz. Aksi takdirde kavga çıkar. Ateşin yanında ağaç ya da kemik kesilmez. Ateş Tanrısı huzursuz olur. Ateşe süt dökülmez. İnek sütü azalır. Ateşe soğan, sarımsak sokulmaz. Hayvanın

gözleri hastalanır. Ateşin yerine basılmaz. Ateşin yerine basanın mutluluğu sona erer. Süt ürünlerinin tümü ateşe sunulmaz. Fakat et, yağ, içki, tütün ateşe sunulabilir. Ateş tamamen kutsaldır. Kutsal ateşe kirli şeyler atılmaz. Ateşin alevleri bütün kötü şeyleri arınır ve kovar. Ateşin alevi insana güç kuvvet verir. Ateş iyesini kızdırıp hiddetlendirecek, ona zarar verecek işler yapılmaz (Nyambuu, 1990: 26).

Göçebe halkların evinde çadırın tam merkezinde ocağının yerleştirilmesi, açık ocağın üç ayaktan oluşmanın nedeni, erkek, bayan cinsi ve gelini temsil edilmiş olmasındandır²⁴.

Ateş evin merkezidir. Bu nedenle yeni evlilik yapan çiftlerin düğün sırasında ocağına tapınırken söylenmesi gereken nimet sözlerinde:

... Bütün karanlığı aydınlatan

Güneş ışınları gibi ısıtan

En kutsal bir ocağına

Yağ sunalım (Nyambuu, 1990: 25).

Moğol halkların düğünlerinin önemli bir parçası olarak yeni damat ve gelin tarafından ocağına tapınma geleneği gerçekleştirilmelidir. Özellikle yeni gelin eve girince ocağına ateş yakarak şu şekilde iyi niyetli sözler söylenir.

Um aa hum!

Um aa hum!

Um aa hum! ²⁵

Yüce ateş Tanrısına

Sevgili evladınız tarafından

En harika mücevherlerden

Güzel kokulu bitki

²⁴ Nyambuu, 26.

²⁵ İyi niyetli duaların en başında söylenmesi gereken Tibetçe bir kelimedir.

Kutsal kımız ve yağından kurban sunarak

Hayatımız boyunca mutlu geçsin diliyoruz.

Um aa hum!

Hurai, hurai, hurai!²⁶

Bazı Moğol halkların arasında ocağa tapınma geleneği tamamlandıktan sonra üç gün boyunca ateşi izleyerek otururlardı. Genel olarak Moğol halklar sağlıklı, mutlu ve huzurlu yaşamı sembolize ettiğinde ateşe tapma ve kurban sunma ayini gerçekleştirmektedir.

Çünkü bütün Moğol halkları ve Altay toplumlarında özel günlerde yiyecek sunmak suretiyle, ateşi doyurmak oldukça önemlidir. Ateşe yiyecek verildikten sonra genellikle dua ederler.

3.3.2. Moğollar'ın Ateşle İlgili Törenleri

Ateş, tarih boyunca hatta bugüne kadar bütün insanlığın, özellikle göçebe toplumların günlük hayatlarında en önemli rolü oynamaktadır. Eski Bozkır Kavimleri'nde ateşin önemi onu kült seviyesine çıkarmıştır. Günlük hayat içinde ateşe karşı yapılması gereken işleri yapmayan, ateşe saygı göstermeyen kişilerin felâkete uğrayacağına inanılır. İki ateş arasından geçme yoluyla arınma geleneği Moğollar'ın inanç düşüncesinin içinde önemli yer almaktadır. Moğolistan'daki bazı bölgelerde aileye giren yeni gelinin arınmış hale gelmesine, mezar törenine katılan kişilerin de arınması için iki ateş arasından geçmesi gerekir.

Moğol halkların günlük hayat ve inançlarında ateşin yeri ve özellikleri şu şekilde aktarılabilir:

1. Hayatın içinde yer alan unsurlara dair başlangıç ve bitiş noktalarında gerçekleştirilen törenlerinde ateş, bu anların sembolü olmaktadır. Evlenen çiftlerin evlerinde ateş yakma geleneği, bu evliliğin tanrı tarafından kabul edileceğini, ölüleri için yapılan mezar töreninde yakılan ateşin de ölünün öbür dünyasına sorunsuz şekilde ulaşacağını düşündüklerinden yapılmaktadır.

²⁶ İyi niyetli sözler söylendikten sonra dilediği gibi olsun anlamı ifade eden eski Moğolca bir tabirdir.

2. Ateş, evi ve aileyi koruyucu özelliğe sahiptir.
3. Ateşin yardım edici özelliğinin içinde, herhangi bir şey yaparken önce ateş iyesinden yardım istenmesidir.
4. Ateşin cezalandırıcı özelliği ise, ona karşı gerekli saygı gösterilmediği, zarar verildiği (ona yanlış dokunulduğunda bunu yapan kişinin başına düşen cezası) durumda cezalandırma.
5. Ateşin tedavi edici ve arındırıcı özelliği (bazı hastalıkları bilhassa ruhsal bozukluklarında tütsüleme ile birlikte kullanılır)
6. Ateşin insan ve tanrı arasında bir araç olma özelliği (yakılan ateşlerin gökyüzüne iletişim kuracağına inanılması)
7. Ateşin bolluk ve şans getirme özelliği (kendisine gerekli saygının gösterilip, kurban sunulan ateşin, evine bolluk ve iyi şanssı getireceğine inanılması)

Bozkır ailesinin asıl unsuru olan en değerli şey ateştir. Evin en kutsal mekanı ise merkezinde bulunan ocağıdır. Her göçebe topluluğunun hayatı, ocağının başından ve at direğinin dibinden başlar.

3.3.3. Kurban Sırasında Yapılması Gereken İşlemler

Moğolistan'daki göçebe halklar kış ayın sonundan itibaren evin iç ve dışında derin temizlikleri yaparak, güzel kokulu bitki ve tütsü yakıp, ateşe kurban sunma işlemi için hazırlıkları başlatırlar. Bunun anlamı, bütün sene içinde birikilmiş olan kötü enerjileri kovarak, yeni yılı en temiz şekilde karşılamak istediklerindendir. Özellikle 23 Aralık'ın sabah saatlerinde hayvanları otlattıktan sonra ocağına kurban sunma törenine hazırlanırlar. Önce yapılması gereken şey, kuzu göğüs eti, ilikli kemiği, kürek, dört kaburga, sığır boynu etleri, tuz katmadan haşlanır. Bunun dışında saf yağ, kurutulmuş peyniri, kırmızı erik, üzüm, melasları karıştırıp Amus²⁷ adında bir besin pişirir. Bu töreni ise çok eski zamandan bu yana kadar gelen yerleşik geleneklerden biridir. Haşlanmış etleri bir tabağa koyup üzerine yeni bezle örterek ocağın yanına bırakır. Diğer ürünleri de hazır şekilde koyar. Kurbanlık eşyalarının tamamlandıktan sonra çim otları ve karaağaçları bir sepete koyup ocağına yakın yerde bırakırlar. Böylece bütün her şeyi hazır ederek, akşamın alacakaranlığında bazı

²⁷ Amus ise pirinç ve süt ürünlerinden yapılan ateşe kurban sunma töreninde kullanılan en önemli besin türü.

bölgelerde gece yıldızların çıktığında evin sahibi, eşi ve çocuklarının tümü yeni kıyafetlerini giyiniş, evdeki ocağın önüne yeni keçe döşeyerek, üzerine evin sahibi oturarak, ocağına çim ve karaağaçlardan koyarak, ateşini yakar. Çok eski zamanda ateş töreninde ev sahibi çocuklarıyla orada olurlar. Onun eşi hiç müdahale etmezdi. Çünkü gelinler ise başka bir soyundan geldikleri için bu iş onu ilgilendirmez imiş (Bulag, 1995: 33).

Ateş töreni sırasında evdekiler yaş sırasına göre ocağın etrafında otururlar. Önce birisi ateş eseri okuyup, Ateş Tanrısı'nı çağırır. Genellikle ailenin bir oğlu bunu okur. O Ateş Tanrısı'nı çağırdıktan sonra, tabağında olan eti kaldırıp, dokuz tane mum yakarak, ocağının önünde durup güneşe doğru bakarak, üç defa hurai sözü söyleyerek elde tutmuş olduğu etinden Ateş Tanrısı'na kurban sunar. Sonra evdeki herkes ateşe ibadet ederler (Bulag, 1995: 22). Bu noktada ateş için kurban şiirleri söylenir. Yaş sırasına göre ocağına içki, saf yağ gibi süt ürünlerinden kurban sunulmakla birlikte kaç kez dua edilir. Kurban töreni bittikten sonra, yaşlılara genç olanlar tarafından içki sunulur. Yine yaşlılar tarafından gençlere ve çocuklara yiyecek dağıtılır. Kurban törenine katılamayan, yakın olan kişilere de yiyecekler bırakılır. Yaşı büyük olan kişiler geleneksel içkisine tutularak, nimet sözleri söylenir.

Ateşe kurban sunma töreni ise Moğollar'da eski zamanlardan beri kalıtsal olarak devam ettirilmiş tabiata tapınma geleneğine bağlı önemli olan âdet türüdür. Ateşe kurban sunulma törenleri arasında özel, resmi, ailenin, birleşik, düğün töreninin içinde çok çeşit şekilde yapılmaktadır (Bulag, 1995: 25). Eski göçebe Moğollar üç tane doğal taştan ocağı kurarak, ona çok saygı gösterirlerdi. Ailenin en küçük oğluna babasının serveti ve ocağın kalır. Ateş Tanrısı'na "Othan" denir. Ot- kelimesi Altay kökenli ve Türkçe'si ateş anlamına gelir. Bu nedenle Moğollar'da babasının evinde, ocağının bekçisi olarak kalan en küçük oğula "Otgon" adını verir. Eski Moğolca yazılan kaynaklarında, Ateş Tanrısı'nın anaerkil dönemde dişi cinsten temsil ettirerek "ateş anası", "ateş kız tanrısı" olarak adlandırılmış ve sonra ataerkil döneme gelince "gök oğlu", "ateş kağanı", "ateş tanrısı" olarak isimlendirmeye başlamış. İlk başta ateş ruhları ateş alevleri şeklinde tasvir edilirdi. Ama sonra kadın tasvirine geçmiştir. Ateş ile özdeşleşen ocak da eski Türk inancında Tanrıça Umay ile birleşmiş, bazı Türk topluluklarında Umay, "ateş ruhu" olarak da kabul edilmiştir (Çoruhlu, 2002: 44).

Ateş ve ocak iyesinin kişiselleştirilmesinde, Altay Türkleri, ateş iyesini beyaz ve parlak genç bir kız gibi tasvir ederler (Direnkova, 1927: 64). Minusinsk Tatarları için ateş

ruhu iyesi, “60 tane beliği ve 40 tane dişi olan, sürekli olarak boz kısrak üzerinde seyahat eden, altın yaprakları olan akağacın gölgesinde dinlenen ve Yenisey’in yukarı kısımlarında yaşayan bir bakire”dir (Katanov, 2004: 127). Tokarev bu görüşlere ek olarak, mitlerde ateşin tanrılaştırılması ve kişiselleştirilmesinin bulunmadığı, önemli olanın ateşi bulan kültür kahramanı olduğu, dolayısıyla bu tipin yerleşime geçmemiş avcı hayata cevap verdiğini belirtmektedir. Ona göre özellikle Sibiry ve kuzey halklarında görülen ateşin kadın tipi ise yerleşik aşamaya uygundur (Tokarev, 2006: 259). Ateş ve ocak iyesinin kadın tipli oluşunda, aile oluşumunun başlangıçta anaerkil bir yapı sergilemesi ve daha sonraki aşamalarda ataerkil bir yapıya dönüşmesinin daha etkili olduğu görünmektedir. Aile anlayışının başlangıcı anaerkil bir esasa dayanmaktadır; anaerkil aile sistemine göre ailenin soyunun devamında kadının rolü erkeğe göre esas ve üstün tutulmaktadır (Durant, 1980: 66). Ama ataerkil aile anlayışında soyun babadan oğula geçtiği ve aile ocağının erkek evlat tarafından sürdürüleceği anlayışı hâkimdir.

3.3.4. Kırmızı Rengi Hakkında

XIII. yüzyılda Moğollar kırmızı rengi günlük hayatında nasıl kullanmış olduğu, bunun anlamı hakkında bilgiler “Moğolların Gizli Tarihi” ve Chanchuni Bombo, Plano Karpini, Rubruk’ların seyahatnameleri içinde yer almaktadır. Bunlardan “Moğolların Gizli Tarihi” eserinde insanların giyindikleri şeyleri Moğol geleneksel kıyafetleri arasında başlık, kemer, gömlek, yelek, kürk, barınaklara ait tabirler tespit edilmiştir. Burada kırmızı renkli kıyafetlerin üzerine durulacaktır.

146. Bölümünde: ...Gün gelince askerlerin çoğu dağıldığında mülteci kişileri göreyim diye Cengiz Han’ın bir tepenin üzerine çıktığı zaman kırmızı kıyafetli olan bir bayan karşısına çıkarak Temüçin diye yüksek sesle bağırmış. Bunu duyan Cengiz Han bu kimmiş? diye sorguladığında Sorhon Şar’ın kızı Hadaan olduğunu öğrenerek ona yardım ettiğinden bahsedilir (Bayar, 2012: 490).

Burada dikkat çeken tabirin eski Moğolca transkripsiyonunda ...hula’an de’eltü em gü’ün. (Kırmızı renkli kıyafet giyinen bayan). Yani kırmızı renkli kıyafetli evli bir bayan anlamına gelir. Başka bir örneğinde,

238. Bölümünde: ...Cengiz Han çok sevinerek, **altın kemerin tokasından, al kıyafetin parçasından** beşinci oğlumuz olarak gücünüzü verirsiniz. Bunun anlamı ise kızımı vereyim, benim beşinci oğlum olsun. Bunun eski Moğolca transkripsiyonu:

altan büse-yin qorgi-dača

al de'el-ün hürtesün-eče ol= u= asu. Buradaki **al de'el** tabiri ise kıp kırmızı kıyafeti demektir.

251. Bölümünde: Cengiz Han köpek yılında Kıtan'a savaş açmış. ...**kırmızı renkli kıyafeti** giyinmiş askerlere Tun Gon tepesini açmayınız (Bayar, 2012: 1134). Yani kırmızı kıyafetli asker ordusuna karşı savaşmış olduklarından bahsedilmektedir. Kıtan ise (Altan devleti) kuzey yönünde Moğollar gibi hayvancılık ve avcılık ile uğraşan eski göçebe topluluklardan birisi olduğu için güneş ve ateşe tapınırlardı.

Yukarıdaki örnekler bakıldığında, Sorhon Shar'ın kızının kırmızı renkli kıyafetli olduğunu, Cengiz Han'ın kıpkırmızı kıyafet giyinmiş olduğunu, ordu komutanın kırmızı kıyafetli olduğundan bahsedilmesi çok ilgi çekmektedir (Daoruntibu. 1979: 298).

Moğollar'ın inanişına göre, geleneksel kıyafeti, başlık, kemerlere çok değer verilmekteydi. Söz konusu olan kırmızı rengi hakkında kültür ve gelenek ile bağlanarak açıklama yapılmaktadır. Yukarıda söz edilen Hadaan adında bayanın kırmızı renkli kıyafeti ile tasvir edilmesi "Moğolların Gizli Tarihi'nde": ...Moğol Devleti'nin bir valisi olan Behi beyaz renkli kıyafeti giyinip beyaz ata binerek kurban sunulsun. Cengiz Han'ın bir buyruğuna karşılaştırıldığında, kırmızı renginin beyaz renginden daha farklı üst bir kavramın olduğu anlaşılmaktadır. Beyaz rengi ise Moğol inanişında en kutsal, temizliğin ve saygının sembolüdür. Ama kırmızı rengine yorum yapılması için Cengiz Han'ın al kırmızı kıyafetine bağlanması mümkündür. Zira Cengiz Han'ın kıpkırmızı al renkli kıyafetin giyindiğinin vurgulanması sıradan bir figürü değildir. Eski Moğolca kaynaklarında, arz şimten amtat, ariun toson uuhun ideşt, **al torgon umsgult**. (kırmızı kıyafetli) (Bulag, 1995: 81).

Al kelimesi Türk dilinde kırmızı renk demektir. Moğolca'da al kelimesinin anlamı da kırmızıdır. Kaynaklardaki anlamı, kırmızı renkli kıyafeti devlet hükümdarın giyinmesi otorite, güç, korunma, gelişim ve büyümesini simgelenmiş görünmektedir. Yukarıda yer

alan “altın kemerin tokasından, al kıyafetin parçasından” tabirin de Cengiz Han’ın altın urug soyundan, kızının rica etmiş olduğunun belirtisi olmuş. ... Cengiz Han kabul ederek Al Altun adında kızını göndermiş cümlesi bunu ispatlamaktadır. Kırmızı renk ise değerli nadir, muhteşem, estetik zevki temsil ettiği altının özelliklerine kıyaslayarak anlatılmıştır. Önce Cengiz Han’ın canını kurtarmış olan Sorhon Shar’ın kızı Hadaanın kırmızı kıyafeti hakkında tabiri onun otoritesi ve soyunu hükümdar gibi kırmızı rengi ile tasvir edilme yoluyla övgü ve saygısını göstermiş olabilir (Bayar, 2012: 765).

XIII. yüzyılda kırmızı renginin üst düzey kişilerin belirtisi olması hakkında Chanchuni Bombo’nun Seyahatnamesi’nde, ... Moğol bayanları aşağı yukarı iki dersek yüksekliği olan siyah ya da kahverengi ipekle örtülü yüksek başlığı takarlar. Ama zengin olanların kırmızı renkli ipekle bürünmekle beraber tepesi kaz boynuna benzer görünmekteydi. İsmi ‘Gugu’ denir, kimsenin dokunulmasını yasaklanır (Li Zi Tsian, 1993: 65).

Plano Karpininin Seyahatnamesi’nde: ... Onların tümü beyaz renkli kıyafet giyinerek sonraki gün kırmızı rengine geçerler. O gün Guyuk Kağan beyaz çadıra gelmiştir (Karpini, 1987: 65). Kırmızı renginden bahsedildiğinde Moğol inanç geleneğinde ateş kavramı ön plana çıkmaktadır. Moğollar’ın ateş kültü ile ilgili XIII. yüzyılın yarısında Moğol İmparatorluğu’na seyahat etmiş Plano Karpini’nin “Moğolların Tarihi” adında eserinde: Bütün her şey ateşle temizlenir olduğuna hepsi inanırlardı. ...

İki tane yakılmış ateşin arasında yürüyerek kötü enerjilerinden arındırıp, felaketleri önlerler (Karpini, 1987: 65). Ateşin anlamı ise kötü şeylerden kurtarmak, kötü enerjileri önleyip temizlemek. Moğol halkların iki ateş arasına yürütme geleneğinin bir anlamı da ateş alevleri gibi gelişip büyümesini simgelenmektedir. Tarihöncesi dönemde yaşayan insanlar ilk başta güneş ışığından ısınmayı öğrenerek, sonra ateşi bulduğunda ısınmak, yemek yapmak, felaketlerden kendilerini korumak için ateşten yararlanmaya başlamıştır. Bu nedenle eski insanların inanç düşüncesinde güneş ve ateş büyüsünün olduğuna inanıldığında ateş büyük güçlerin kaynağı olarak kutsal kült haline gelmiştir. Sonunda insanların mecaz düşüncesi ve bilişinde güneş ve ateşi kırmızıya bağlanma eğilimi başlamıştır. Kırmızı güneş, kırmızı ateş, ateş gibi güneş, kıpkırmızı güneş, kıpkırmızı ateş, kırmızı yangın, kırmızı alev, mercan gibi kırmızı ateş gibi tabirlerden ‘kırmızı’ renk sembolüne geçerek kökeni olarak doğa dünyası ve insan uygarlığının en önemli bir fenomen olmuştur (Dulam, 2009: 234).

Kırmızı rengin koruma özelliğinin ispatı olarak, savaşlar sırasında bazı askerlerin giydiği kırmızı renkli zırh, kılıcın sarkaç ucu, yeni doğan bebeği olan evin üzerinde kırmızı bez bağlanma gibi geleneklerine bakıldığında, Moğollar arasında ‘kırmızı’ rengin en güçlü sayılan koruma özelliğine sahip olduğu görünmektedir. Bunun dışında kırmızı rengi güneş ışığı, ateş alevi gibi gelişip, yükselmesini simgeler. Bunun ispatı da Moğol halklar tarafından değer verilen mercan başlı toz sigara kutusu başlığının üstüne asılan kırmızı ipleri hatta Buryat ve Torgut etnik grubunda olan kişilerin başlıklarının üstündeki kırmızı fiş vs. olmasıdır. Böylece renk sembolü insanların somut ve soyut düşüncelerini etkilenerek dünya bakış açısı ve inanç düşüncesinin oturtmasına neden olmuştur (Ungerer, 2009: 11).

Yukarıda söz edilen “kırmızı renkli kıyafetli bayan” tabiri ise övgü ve saygının göstergesi imiş. Cengiz Han’ın al kırmızı kıyafeti ise kurtarma, koruma, güç gelişimi göstermektedir. Kitan ordusunun kırmızı zırhlı askeri dediğinden kırmızı renginin felaketlerden korunma, kötülükleri önlenme gücünü temsil edilmektedir.

Kırmızı rengin sembolik anlamına bakıldığında, bazı toplumlarda saltanat ve iktidarın simgesi olarak kabul edildiğinden asilzadelerin, generallerin, hanların, imparatorların ve padişahların rengi olmuştur. En üst din adamları da kırmızı rengi tercih etmişlerdir (Willins, 1984: 65). Batı kültüründe ise kırmızı, dur veya tehlike anlamına gelebilir (Ambrose, 2003). Ateşin rengi olan kırmızı, cehennemin, şeytanlığın rengi olarak da sembolize edildiği görünmektedir. Ayrıca, Göktürkler, Uygurlar ve Moğollar’da al kaftanın ve al damganın hakanlık sembolleri olarak kullanıldığı rastlanmaktadır (Ögel, 1984: 36).

3.3.5. Ateş Tanrısı’nın Yaratılışı ve Ateşe Kurban Sunma Geleneği

Moğol kavimlerini arasında Ateş Tanrısı ve ona tapınılmasına dair birçok efsane ve masallar yer almaktadır. Onların birisinde, çok eski zamanda Han Hurmasta Tanrısı’nın yumuşak yürekli küçük kızı bu dünyaya inmiştir. Bu prenses ateşçi birisinden hoşlanmış. Bunu onun babası olan Hurmasta Tanrı öğrenince şöyle söylemiş: Alt dünyasında olan kişiden hoşlandığın için “o ateşçi birisi ile beraber aşağıda kalsın!”. diyerek gökten kovmuş. Bunu anne tanrısı öğrenerek, Han Hurmasta tanrısını ikna edip, o ateşçi kişiyi Ateş Tanrısı olmasını kabul ettirmiş. Bundan sonra ateşçi birisi Ateş Tanrısı, gök prensesi ana ateş tanrısı olarak alt dünyada kalmışlar. Ana Ateş Tanrısı alt dünyasında olan kişilerin sıkıntılarını paylaşp, fakir olanlara yemek verirdi ve yardım ederdi. Ana ateş tanrısını Han Hurmasta

Tanrısı, hep alt dünyada kalsın istediği için o sadece senede bir kez üst dünyaya çıkıyormuş. Bir kez ana Ateş Tanrısı üst dünyasına çıkıp geri döndüğünde bir sürü yiyecek ve kıyafetleri alt dünyasındaki insanlar için getirmişti. İnsanların tümü ocağının etrafında oturup, ana Ateş Tanrısı'nın geri dönmesini bekliyorlarmış. O geldiğinde bütün herkes mum, tütsü ve ateş yakarak karşılamışlar. Onun döndüğü gün 30 Aralık'a denk gelmiş. Bundan sonra alt dünyasında olan insanlar her sene 23 Aralık'ta hazırlıkları başlatıp, 30 Aralık'ta ateşe kurban sunmaya başlamış, bunun nedeni ise ana Ateş Tanrısı'nın alt dünyasına indiğini düşünerek, onu karşılamak için yapılmış anlamına gelmektedir (Bulag, 1995: 25).

Ateşe kurban sunma töreni ile ilgili başka bir efsanede: Çok eski bir zamanda Mashid Yalgusan adında bir hükümdar yaşıyormuş. Onun tahta oturduğu dönemde kıtlık, salgın gibi hep kötü olaylar yaşanmaya başlamış. Hükümdar Bodisadwa²⁸ Tanrısı'na dua ederek, devletimde hep sıkıntılar çıkıyor. Bu kötü olaylardan bizi kurtarır mısınız! diye rica etmiştir. Ona Bodisadwa Tanrısı dedi ki, “İyi dileklerde bulunarak, şanssı getirirseniz, bütün kötülükler geride kalarak, huzur ve mutluluğa kavuşacaksınız”. Bunu duyan hükümdar: Nasıl iyi dileklerde bulunup şansları getirebilirim? diye sorduğunda, Bodisatwa Tanrısı şöyle bir uzun hikaye anlatmış:

Çok erken dönemde bir fakir yaşlı adamın zengin birisine yardım karşılığında, bir koyun ona verilmiş. Yaşlı adam koyun etinden Ateş Tanrısı'na tapınıp, bolluk ve bereket getireyim diye düşünerek, koyunun göğüs etini haşlayıp, ateş rengin kırmızı olduğunu düşünüp eti kırmızı ipe sarmış. Hayvanları arttıkça otlatılacak otlağı olsun diye etin üzerine çim otları ve karaağacından koymuş. Güzel kokulu olsun diye tütsü de katmış. Hatta çeşitli ipek, tahıl tohumları da koyarak, çocuğu olduğunda onların yiyeceğı olsun diye ilikli kemiğı, kürek, kaburga eti, hayvanlarının sütü artsın diye saf yağ ve içki de hazırlamış. Ocağına kötü enerjiler girmesin diye etrafında tütsü ve mumları yakmış. Böylece bütün her şeyi hazır ettikten sonra bir imamı çağırıp, Ateş Tanrısı'na kurban sunmuşlar. Tören tamamlandıktan sonra güneşe doğru bakıp, dua ederek kurbanlık yiyeceklerinden insanlara dağıtıp, kalan şeyleri özel bir kutuya koyarak, iyi şanslar geldiğini düşünüp saklamıştır. Biraz zaman geçtikten sonra o adam çocuklar edinip, hayatın sonuna kadar çok mutlu yaşamıştır. Bunları dinleyen hükümdar da Ateş Tanrısı'na kurban sunulmasının neticesinde istediğı huzur ve mutluluğa kavuşmuş. Bu uygulama ve inanışlardan dolayı insanlar ateşe tapınmaya başladı

²⁸ Yüksek seviyeye geçmiş olan aydınlanmış tanrıların genel bir ismi.

ve zaman geçtikçe önemli bir kült haline gelmiştir (Bulag, 24). Genel olarak, eski bozkır göçebe kavimlerinde “ateş”, ateşin yandığı yer olan “ocak”, kutsal ve tanrısal bir varlık olagelmiştir. Bu açıdan “ateş” ve “ocak” etrafında kutsal inanış ve davranışları oluşturarak bir kült haline gelmiştir. Ateş ve ocakla ilgili inanış ve uygulamalara baktığımızda, ateşin ve ocağın kutsal ve saygı duyulan bir varlık olduğu görülmektedir. Diğer taraftan ateş ve ocak, kutsal olduğu kadar tehlikeli bir unsur olarak da değerlendirilebilmektedir. Nitekim ateş ve ocağın bu iki zıt duyguyu birlikte barındıran bir canlı varlık olduğu anlaşılmaktadır.



DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ESKİ BOZKIR KAVİMLERİNE AİT ARKEOLOJİK VERİLER ÜZERİNE DEĞERLENDİRME (TARİH ÖNCESİNDEN XIII. YY. KADAR)

4.1. Orta Asya'nın Paleolitik Petroglifleri (MÖ 15000-8000)

Petroglifler, kadim insanların dilinin ve ruhunun önemli bir temsilidir. Kaya resimleri, insanların ve hayvanların birbirine çok yakın yaşadığını göstermektedir. Moğolistan'daki petroglifler bize antik sanatın zenginliğini ortaya koymaktadır. Moğolistan'da Üst Paleolitik Dönemin yaklaşık 40-35 bin yıl önce başladığı ve 12-10 bin yıl öncesine kadar sürdüğü düşünülmektedir. Aynı zamanda, barınak yapımı gibi üretici güçler ve ekonomik eğitimdeki gelişmeler de sosyal organizasyonda büyük değişikliklere yol açmıştır.

Paleolitik Dönem insanları ise, avcılık ve besin toplayıcılığı ile geçinen en eski göçebe topluluklardı. Bu topluluklar soğuktan korunmak için yaşam alanları olarak mağaraları seçtiler. Her ne kadar Neanderthaller, mağaralarda yaşamış olsalar da sanat yaratma konusunda becerikli değillerdi. Orta Paleolitik Dönemde, ateşin yaratılışı ile dinin temelleri oluşmuştur. Ama Üst Paleolitik Dönemde yaşayan Homo-sapiensler mağara duvarlarına resimler çizdi. Onların mağara duvarlarına yaptıkları resimlerde, genellikle yaşadıkları dönemde varolan hayvanları resmettikleri görünür. Böylelikle, Üst Paleolitik Dönem sanatı olarak bilinen dönem başlamıştır. Bu dönem, sanatlar içerisinde aslan betimlemeleri, fildişinden yapılmış kadın figürleri, taş veya kemikler üzerine çizilmiş değişik işaretler, mağara ve kaya resimleri yer almaktadır. Böyle kazıma yoluyla oluşturulan resimler genellikle boynuz, kemik diş gibi objelerin üzerinde yapılmaktadır. Paleolitik Dönemde yaşayan insanların entellektüel kültürü ve dünya görüşünü tanımlarken onların geride bıraktıkları sanat eserleri aynı zamanda önemli bir araç olarak kullanılmaktadır. Üst Paleolitik Dönem kaya sanatlarında genellikle siyah ve kırmızı rengi tercih ettikleri bilinmekle beraber, doğada daha kolay bulunabilir olmasından kaynaklandığı görüşü hakimdir. Bu dönem insanları, yaşadıkları mağara duvarlarına ve kayalara hayvan biçimli betimlemeler resmetmekten başlamışlar. Arkeolojik kazılarda bulunan Üst Paleolitik sanat anıtları arasında fildişi figürler, taş oymalar ve mağara resimleri bulunmaktadır (Tseveendorj, 2010: 55).

Kaya resimlerinde kurt ve köpek tasvirleri kolaylıkla tanınabilir. Kurtlar genellikle uzun, ince vücutlar, sivri burunlar ve geride sarkan uzun kuyruklarla tasvir edilirken, köpekler genellikle kuyrukları kaldırılmış olarak tasvir edilir (Tseveendorj, 2010: 55). Paleolitik Çağ'ın sonuna tarihlenen mağara duvarlarına yapılmış at, boğa, dağ keçisi, öküz, aslan, fil resimleri bulunmaktadır. İnsanların avladıkları hayvanların niteliği ile birlikte duvar resimlerinde bazı türler artarken bazılarının daha az resmedildiği dikkat çeker. Hayvanların bolca yer almasına rağmen insan figürlerin son derece az olduğu görülmektedir. Var olan insan figürleri genellikle savaşırken ya da güç durum içindeyken çizilmişlerdir. Hayvan ve insan figürlerinin birleştiği resimler Üst Paleolitik Dönem sanatının önemli bir parçası olarak kabul edilir. Söz konusu döneme ait Moğolistan'da bulunan kaya resimlerinin en belirgin örneği ise Hovd vilayetindeki Hoit Tsenher mağarasında bulunmaktadır. Hoit Tsenher mağarasının açık renkli duvarlarında çizilmiş boyalı resimlerde hayvan ve ağaçlar tasvir edilmiştir. Hayvanlardan geyik, boğa, aslan fili, dağ keçisi, devekuşu, iki bilekli deve çizilmiştir. Bunun dışında Üst Paleolitik duvar boyama sanatının örneklerden biri "Chandmana Har Uzuur" kaya resimlerinde çeşit hayvan figürleri kazıma tekniği ile tamamlanmıştır. Buradaki ana karakteri olarak at, sığır, geyik, dağ keçisi başta olmak üzere kurt, tilki ve yılan figürler de yer almaktadır.

Eski insanlar duvar resimleri yaparken, kömürün siyahını, demirli toprağın kırmızı ve sarısını ezip toz haline getirdikten sonra hayvan yağıyla karıştırarak sürülebilir hale getirdiler. Boyaları sürmek için, hayvan kollarını ya da deri parçalarını kullanmış oldukları sanılmaktadır. Üst Paleolitik sanatının önemli temsilcisi olan "İshgen Tolgoi" kaya resimlerinde 150'e yakın hayvan figürlerinden net olanları; 1 insan figürü, 18 at, 13 sığır, 19 geyik ve dağ keçisi, 17 tane keçi bulunmaktadır.

Mezolitik ve Neolitik Dönemlere ait arkeolojik buluntuların içerisinde de kaya sanatı önemli yer tutmaktadır. Moğolistan coğrafyasındaki bu dönemlerden kalan kaya resimlerinin temsilcileri olan "Mojo" kaya resimlerinde geyik, deve, köpek, sığır ve insan figürleri mevcuttur (Batsaikhan, 2002: 64).

Özellikle Neolitik Dönem'de dekoratif sanat anıtlarının önemli yer tuttuğu görülmektedir. Günümüzde Moğolistan'da bulunan Neolitik Dönemi dekoratif sanat anıtlarından biri de "Norovlin" dağlarında yer alan mezarlardan çıkan malzemeler dikkat çekicidir.

Bayan-Ulgii aimag'ın Ulaankhus'daki Tsagaan Salaa petroglifleri, Khanbogd'un Javkhant Khaikhan petroglifleri, Ulaanbaatar yakınlarındaki İkh Tenger ağzının petroglifleri eski ibadet biçimlerinin birçok tasvirine sahiptir.

Taş Muskası: Oval ve uzun biçiminde olan bu muskanın üzerine insan surati ayrıntılı bir şekilde tasvir edilmekle beraber ince ay kaşları, büyük gözleri, uzun burnu, küçük yuvarlak ağzı da net olarak betimlenmiştir.

Kemik Kolyesi: Hayvan dişlerinden yapılan iki uçlu ve ay şeklinde süslü bir kolyedir.

Domuz Şeklinde Süs Eşyası: Büyük ağızlı, kısa boyunlu ve kalın ayaklı domuz figürüdür.

Kirpi Şeklinde Süs Eşyası: Dörtgen ince tahtanın üzerine testere dişleri gibi köşeler işlenmiştir. Yukarıda söz edilen Neolitik Dönem arkeolojik buluntular bir taraftan sanat eserleri ve diğer taraftan o dönemlerde yaşayan insanların dünya görüşünün yansımalarıdır.

4.1.1. Bronz Dönemi Dörtgen Mezarlar (MÖ III. –I. Bin)

Ölüm, sosyal bir değişim ve ibadetin temeli olarak kaçınılmaz şekilde toplumun yapısına bağlıdır. İnsan bu dünyayı terk ettiğinde, kullandığı her şey, tüm sosyal statü ve ruhsal alan boş bırakılır. Bu boşluğu doldurmanın bir yolunu bulma ihtiyacı, cenaze törenleri ile yerine getirilmiştir. Dini açıdan ölüm ve yeniden doğuş birbirine paralel iki şeydir, bu nedenle her ikisi de çeşitli ritüel ve törenler taşır. İnsan cenazesinin başlangıcı dini gelişim aşamasıdır, ancak hayvanların ve diğer nesnelerin insanla birlikte gömülmesi ilk ibadet töreni olarak kabul edilmektedir.

XVIII. yüzyıldan itibaren Dörtgen Mezarlar hakkında araştırmalar başlanmasına rağmen gerçek bilimsel araştırmalar XX. yüzyılın başından yapılmıştır. 1920'li yılların ortasında G.İ. Borovko, Moğolistan'daki Tuul Nehri havzasında olan “Dörtgen Mezarlarından” 400'den fazlası üzerine araştırmalar yapmıştır. 1928-1929 yılında G.P. Sosnovskiy, 50'den fazla Dörtgen Mezarları kazarak araştırmalar yaptıktan sonra “Dörtgen Mezar Kültürüne” dair daha geniş açıklamalarda bulunmuştur. Dörtgen mezarların şekillerine göre:

1. Dört köşesinde düz taşlı, yüksek taş korkulukları olan mezarlar;
2. Düşük kare taş korkuluğun üzerine düz taşları olan mezarlar;
3. Yanları içe doğru düz taşları olan mezarlar diye üç olarak sınıflandırıldı.

1950’li yılında Moğol bilim insanlardan D.Navaan, Moğolistan’da bulunan 200’den fazla Dörtgen mezarları üzerinde yaptığı araştırma sonucunda dörtgen mezarların menşei Hun kültürüne bağlı olduğunu açıklamıştır. E.A. Novgorodova, Dörtgen Mezarları üzerinde her yönden ayrıntılı araştırmalar yapmıştır. Dörtgen Mezarların yayılma alanları ise, Moğolistan’ın doğusundan Altay Dağları’na, Bayköl’den Gobi’ye kadar ki bölgelerde taş duvarlarla çevrili dörtgen mezarlıklar bulunmaktadır. Dörtgen mezarların bulundukları bölgelerin özelliklerine bakıldığında,

1. Doğal kaya ve taşlara yakın;
2. Yüksek alanlar ya da dağın yamaçları;
3. Benzersiz özelliklere sahip olan yerler;
4. Bozkırdaki açık alanlarda olduğu görülmektedir.

Dörtgen mezarların sayısı ortalama olarak 3-5, 10-15’ten oluşmasına rağmen 50’ye yakın mezarları bulunan mekanlara da rastlanabilmektedir. Bazen kereksürlerin yan yana konulan dörtgen mezarlar da bulunmaktadır. G.P. Sosnovskiy, ilk dörtgen mezar sınıflandırmasını yapmıştır. Ancak N.N. Dikov, dörtgen mezar şekillerinin genel olarak hepsinin aynı olduğundan bahsetmiştir (Dikov, 1958: 32). Onun görüşüne göre, bütün dörtgen mezarların, ortak bir prensibin üzerine kurulduğunu söylemiştir. Dörtgen mezarların tarihine dair araştırmacıların bir kısmı, İskit- Tagar Dönemine (M.Ö. VIII-III. yüzyıl), ya da Hun Dönemi ve ondan sonraki III. yüzyıla ait olduğu hakkında bilgi vermektedir. Fakat dörtgen mezarlara bakıldığında, bu iki görüşün doğru olmadığı gözlemlenmektedir.

Moğolistan’daki Bronz Dönemi Dörtgen Mezarları; Tuv vilayetindeki Tuul ve Herlen Nehir vadileri, Uwurhangai vilayetindeki Orhun vadisi, Dundgobi’nin güney tarafı, Bulgan vilayetindeki Ege Nehir vadisi, Bogd, Suhbaatar, Dornot vs. ilçelerde bulunan 500’den fazla mezar kazılmıştır. Burada değinilen dörtgen mezarlar eski Bronz Dönemi kültürünü yansıtmış örneklerden biridir. Bronz Dönemi mezarlarından çıkan arkeolojik buluntular ise, ayı, geyik, at, kurt gibi çeşit hayvan tasvirlerin bulunan tunçtan yapılmış plakalar olarak

karşımıza çıkmaktadır. Zira eski insanların atla ilişkileri, atın ehlileştirildiği çağlardan çok sonra başladığı ve totem döneminde kült haline geldiği bilinmektedir. Attan, önceleri koşum aracı olarak faydalanılmış M.Ö. II. Bin yıllarda binek olarak kullanılmış ve atın kurban edilmesi de bu bin yıllık dönemde başlamıştır.

Moğolistan coğrafyasında bulunan Bronz Döneme ait önemli olan diğer bir arkeolojik anıt; Uvurhangai vilayetindeki ‘Tevsh’ Dağları’nda bulunan Dörtgen Mezarlarında çok net şeklinde betimlenmiş olan geyik tasvirli iki tane altın iğnedir. Diğer buluntulardan geyik, ayı, at, kurt vs. hayvan tasvirli tunçtan yapılmış çok amaçlı çeşitli eşyalar bulunmaktadır. Orta Asya bozkır kültüründe atın esrarengiz güçleri bulunmaktadır. Ölümün eşiğindeki insanoğlunun yardımına at koşar, bu dünyada olduğu gibi öteki dünyada kılavuzu olur (Caferoğlu, 1953: 201).

Moğolistan topraklarında bulunan “Dörtgen” mezarlarından Rus bilim adamı V.V.Volkov tarafından kazılmış olan mezarlardan hayvan kemiklerine 18 kez, vahşi hayvan kemiklerine 9 kez rastlanılmış olup, 8 tane mezardan at kemikleri, 5 tane mezarda koyun ve keçi kemikleri, 5 mezardan sığır kemiğinin olduğu saptanmıştır. Rus bilim adamı V.V.Volkov, Moğolistan’daki Bronz ve Erken Demir Çağları’na ait arkeolojik buluntular incelediğinde yukarıda söz edilen dörtgen mezarların bir farklı biçimi olan, Karınca denilen mezar yapıların üzerine vurgulanmış (Volkov, 1967: 15).

Moğolistan’ın orta kısmı, Altay Dağları’nın güneydoğu bölgesi olan “Tevsh” Dağları’nda bulunan Bronz Dönemi’nden kalma mezarların üzerine V.V.Volkov tarafından yapılan araştırmalar sonucunda kafası olarak dağ keçisi dekorasyonlu altın takılar başta olmak üzere tunçtan yapılmış 500’den fazla çeşit eşya keşfedilmiştir.

Bronz Dönemi’ne ait “Dörtgen” mezarlar ve “Karınca” şeklindeki mezarlarda, ölüleri güneşin doğduğu doğu yönüne doğru yerleştirildikleri gözlemlenmiştir. Bu şekilde ölü gömme geleneği Orta Asya topraklarında, hüküm süren eski göçebe toplulukların ölümle ilgili dini inanışları içerisinde yaygın rastlanır. Bunun dışında ölümden sonra hayatın devam ettiği inancı ve tekrar diriliş inancıyla ölen kişiler için mezar yapmak, o mezarlar üzerine taş dikmek, binlerce yıldır süregelen bir âdet olarak karşımıza çıkmaktadır. Dörtgen mezarlardan çıkarılan arkeolojik malzemeler arasında büyük oranda at kemiği, sığır kemikleri ve az sayıda deve kemiğine rastlanmaktadır (Navaan, 1975: 65).

Moğolistan coğrafyasındaki dörtgen mezarlarda sıkça rastlanan dikkat çekici bir şey gömülü kişilerinin başı altında koyulmuş yastık benzeri taşlardır. Bu gelenek, Moğolların eski bir atasözü ile karşılaştırıldığında farklı anlam temsil edilir. “Hayatta olan kişinin şahidi olmak yerine ölen kişinin yastığı ol” tabirine göre eski Moğollar arasında ölen kişi için taş yastığı hazırlama geleneğinin derin bir anlamı vardır. Bronz Çağı’nın cenaze törenlerinde köpek, at gibi hayvanların gömülmesi, hayvan kültürünün ön saflarında yer almış olduğunu kanıtlamaktadır (Tseveendorj, 2007: 52).

Bronz Dönemi’nde meydana gelen bu geleneğin devam ederek Hunlar’a aktarılmış olması muhtemeldir. Arkeolojik kazılar, cenaze törenlerinin incelenmesinin eski bozkır kavimlerinin inanç ve düşüncelerinin birçok yönünü açıklayabileceğini göstermektedir.

4.1.2. Kereksür ve Geyik Heykelleri (M.Ö. II-I. bin)

Ölünün içine defnedildiği üzeri toprakla örtülü çukur “mezar” denilmektedir. Mezarlarla birlikte türbe, kurgan, kereksür gibi taş yapılar da kullanılmaktadır. Bunlardan kereksür; karmaşık özelliğe sahip, eşsiz bir taş yapıdır. “Keresür” denilen bu taş yapı Rus Altay, Tuva, Kuzeybatı Moğolistan’dan Güney Buryat ve Doğu Moğolistan’a kadar yayılmıştır. Moğolistan’da görülen kereksürler genel olarak, dörtgen mezarların yanında yer almaktadır. Moğolistan’da 46’ya yakın kereksürler kazıldığına dair haber bulunmakta idi. Moğolistan coğrafyasında kereksüre çok sayıda rastlanmasına rağmen diğer mezarlara göre yeterli seviyede araştırmalar yapılmamıştır. Bunun nedeni ise;

1. Büyük taş yığınlarının, yuvarlak şekilde yerleştirilmiş olan kereksürlerin üzerine kazı yapılması için çok vakit ve emeğe ihtiyaç duyulması.

2. Kereksürlerin çoğu kurban niteliğine sahip olması sebebiyle, çeşitli eşyaların bulunmaması. Bu nedenlere göre bugüne kadar kereksür mezarların üzerine detaylı çalışmalar yapılmamaktadır. Kereksür mezarlarında ölüleri genel olarak batı ve kuzey batı yönüne doğru yerleştirilmiş olduğu görülmektedir. Çoğu durumda öğütülmüş toprağın üzerinde ölülerin yer aldığı görülmüştür. Kereksür mezarlar buluntu yönünden pek zengin değildir. Bazı mezarlarda hayvan kemikleri, özellikle at iskeleti bırakılmıştır.

Eski Bronz Dönemi'ne ait harika anıtlardan biri ise, geyik şeklinde tasvir edilmiş olan heykellerdir. Bu heykellerde, uzun taşların dört tarafını düzelterek üzerine gerçeği aratmayan geyik betimlenmekteydi. Geyik heykellerinde, savaşçı adamların silahları tasvir edilmekle beraber bazen geyik tasvirinin yanı sıra at, dağ keçisi gibi hayvanların da çizildiği rastlanmaktadır. Geyik taş heykelleri, Moğolistan ve Doğu Sibirya bozkırlarında, Selenge, Orhun, Tuva ve Yenisey Nehirleri'nin vadilerinde yaygın şekilde görülmektedir (Tseveendorj, 1999: 84).

Moğolistan coğrafyasında bulunan Bronz Dönemi'ne ait geyik heykellerinden günümüze kadar 550'den fazla araştırmacı tarafından incelenmiş durumdadır. Heykellerin ilk sınıflandırması Rus bilim adamı V.V.Volkov'a aittir (Volkov, 1967: 70).

V.V.Volkov, Geyik Heykellerini dış görünüşüne göre üç bölüme ayırmıştı:

1. Moğolistan'ın İç Doğa'daki geyik figürlü heykelleri
2. Sayan Altay'daki "gerçek" figürlü geyik heykelleri
3. Asya ve Avrupa'nın hayvan tasviri olmayan geyik heykelleri

Yukarıda söz edilen biçimlerde olan heykellerin bulundukları bölgeler; Moğolistan'ın Arhangai, Uvurhangai, Zavhan, Bulgan, Gobi-Altay, Tuv, Huvsgul, Selenge, Hovd, Bayan-Ulgii vilayetlerinde çok sayıda rastlanmaktadır (Tseveendorj, 1999).

Burada söz edilen heykellerde geyik tasvirinin çok net şekilde görünmesinin yanı sıra güneş, ay ve silahlar da betimlenmiştir. Geyiklerin şekli genel olarak zarif ve uzun boyunlu, yüksek sırtlı, yuvarlak burunlu, kısa kuyruklu, ince uzun ayak ile tasvir edilmiştir. Özellikle geyik ağzı kuş gagası gibi uzun ve ince, boynuzları desenlere benzer biçimde çoklu dallanarak, arkasına doğru geri yatırarak, yalnız iki çatalı yukarıya iterek, uç kısmını daha yüksek şekilde betimlenir. Geyik gözleri ise büyük ve net, boynuz ve boyun arasında uzun kulakların olduğu belirgin görünmekle beraber iki bacağını bükerek, atlıyor gibi görünüm göstermektedir. Heykelin gövdesi ise söz konusu geyik tasvirleriyle sarılmış şekilde, geyik boynuzları arkasına doğru yatırarak, geyik sürüsü tümüyle atlıyorlar gibi görünüş ifade edildiğinden ihtişamlı durmaktadırlar.

Moğolistan'daki Arhangai vilayetinde bulunan dikkate değer bir geyik heykelinin bir yanında at tasviri yer almaktadır. Geyiklerin, mitolojide kadınları temsil ettiğini göstermek dünya çapında yaygındır. İskit ve Pazırık'ın yanı sıra Kuzey Kızılderililer'in efsanelerinde geyiklerinin atalarından kalma ilişkileri ve dişi cinsi temsil edildiği yaygındır. Geyik boynuzları güneş ışınlarına benzetilerek, geyikler ruhların ana temsilcisi olarak seçilmiştir.

Geyik tasvirli heykeller, Bronz Çağı'nın ortasına doğru Moğolistan bölgesinde ilk ortaya çıkışından itibaren Demir Çağı'na gelene dek daha çok alana yayılarak, Tuva, Baykal Gölü'ne kadar hatta Orta Asya, Kazakistan, Orenburg Eyaleti, Kuzey Kafkasya, Elbe Nehir havzasına kadar yayılmış olan alanların tarihi anıtı olarak karşımıza çıkmaktadır. Geyik heykeli sadece bir Tunç Çağı tablosu değil, aynı zamanda bir aristokratın ölümü üzerine geyik tasviri çizme geleneğine de yaygın rastlanır. Bu geyik tasviri, ölülerinin ruhlarını en yüksek olan ebedi gökyüzüne taşımanın bir yolu olduğu inanışına bağlıdır.

4.1.3. Kurban Törenleri Hakkında

Her türlü kurban töreni, o dönemin insanların dini, ekonomik hayatı ve dünya görüşü ile ilgili olmalıdır. Özellikle atların başları, boyunları ve toynaklarıyla geyik heykellerine kurban sunulmasının nedeni;

1. Atı, heykelin sahibi için bir araca dönüştürmek.

2. Heykel sahibinin ruhunu yatıştırmaya yönelik olabilir (Purev, 1999: 135). Ancak yanmış kemikli sunak ise heykelin sahibi için bir yemek gibi görünür. Genel olarak geyik heykeli ve kereksür olan kurban yapılarında atın başını, boynunu ve toynaklarını yerleştirme uygulamasının daha sonraki göçebelere geçtiğini arkeolojik araştırmalar ispatlanmaktadır. Örneğin, Hunlar'ın sıradan mezarlarında çok sayıda at kemikleri bulunur ve başları, çeneleri, boyunları, kuyrukları, toynakları ve derileri bütün atı temsil etmektedir (Turbat, 2004: 75). Bu geleneğin bir başka örneği de, eski Türk mezarlarında bütün atların ve at koşum takımlarının bulunmasıdır.

4.1.4. Kaya Resimleri

Moğolistan bölgesinde hüküm sürmüş olan Bronz Dönemi insanların önemli kalıntılardan biri kaya resimleridir. Bu döneme ait kaya resimlerini, kırmızı boyalı çizgili ve

oyma resimleri olarak ikiye ayrılmaktadır. Kırmızı boyalı çizgiler, Moğolistan'daki eski Bronz Çağı'nın temsilidir. Bu çizgilerin, çizilme tarihi farklı dönemlere ait olduğundan anlamı ve gösterdiği tasviri çok farklıdır.

Moğolistan'da çok yaygın görünen kırmızı boyalı çizgilerin bulundukları bölgeler, Bogd Han Dağlarının İkh Tenger'n Vadisi, Gachuurt, Huvsgul vilayetindeki Bayanzurh, Selenge vilayetindeki Tsagaan Nuur, Hentii vilayetindeki Dadal, Orhun vadisi vs. olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kayalar üzerine yapılan resimler, milletin manevi kültürünü yansıtmaktadır. Kaya resim sanatı için doğanın önemi çok büyüktür. Bronz Dönemi insanların dünyaya bakış açısı ve inanç düşüncesinin temsili olan diğer anıt ise oyma resimleridir. Bu tür anıtlara, Moğolistan'daki kayalı bölgelerde çok sayıda rastlanmasına rağmen, bazen karışık şekilde çizilmiş olanlar da görülmektedir. Bu nedenle kaya resimlerinin tam olarak hangi dönemlere ait olduğunun belirlenmesi çok kolay değildir.

Genel olarak Moğolistan'daki kaya sanatının gelişimi Bronz ve Demir Çağları'nda en yüksek seviyeye çıkmıştır. Bilhassa Bronz Dönemi'ne ait oyma resimlerinin, düzeni ve çizilme yöntemleri diğer resimlerden açıkça ayırt edilebilir. Her şeyden önce herhangi bir hayvan tasvirini yaparken, doğrudan doğruya o hayvan biçiminin gösterildiği gözlemlenir. Geyik gibi bazı hayvanların, bu şekilde direkt olarak tasvir edildiği mevcut biçimleri Bronz Dönemi'nin ortasından itibaren Demir Çağı'na kadar devam etmiştir. Bu dönemlerde tek tek betimlenmiş hayvan tasvirlerinin yanı sıra, çeşitli olaylara müdahale eden hayvan sürüleri anlatılmaya çalışılmıştır. Bunun belirgin bir örneği, İkh Tenger vadisinde bulunan kaya resimleridir. Bu kaya resimlerinde aynı noktada birçok renkten yapılmış atlarla birlikte insan tasvirleri yer almaktadır.

Moğolistan topraklarında yaşamış olan eski Bronz Dönemi insanların zihinsel gelişimleri gösteren önemli anıtlardan birisi oyma resimleri idi. Oyma resimleri, Moğolistan'da bulunan kaya ve taşların üzerinde yaygın görülmesine rağmen, kronolojik olarak karışık şekilde çizilmişlerdir. Bu dönem kaya resimlerinde sıklıkla tasvir edilen hayvanlar; geyik, dağ keçisi, sığır, at, deve, kurt ve köpektir.

Eski Bronz ve Demir Çağları'nda Moğolistan topraklarında hüküm süren toplumlara ait hayvan sürüsünün temelini koyun olduğunu ispatlayan buluntular, eski kurganlarda yapılan kazılarda ortaya çıkarılmıştır. Zira Demir Çağı'nın başlarında yaşamış olan toplumlar at, sığır, koyun, keçi ve deveden ibaret olan beş çeşit hayvan yetiştirme yoluyla yaşamını sürdürürlerdi. Bu söz edilen hayvanlar dışında insanların hayatında, bekçi köpeği veya avcı köpeğinin de önemli rolü olduğuna dair kanıt, söz konusu dönemlere ait mezarların içerisinde yer almaktadır. Mesela: Demir Çağı'na ait "Chandman" Dağları'nda bulunan eski kurganlarda ölümlerle beraber köpeklerin gömülmüş olduğu mezarlar dikkat çekmektedir.

Bunun dışında Çin Han Hanedanlığı'ndan kalma bronz köpek heykelleri ve diğer köpek heykelleri büyük ilgi çekmekte olup, çok sayıda bulunmuştur. Bu arkeolojik dağılımlardan, köpek ibadetinin Doğu Asya'dan Pasifik ve Orta Asya'ya kadar yayıldığı varsayılabilir.

Eski Bronz ve Demir Çağları'nda yaşamış olan eski toplumlara ait mezar eşyalarına bakıldığında, onların ölmüş atalara karşı saygı duyma, tapınma geleneklerinin mevcut olduğu görülmektedir. Bunun nedeni, onların inanç düşüncesinde öbür dünyaya giden kişilerin orada da hayatını devam ettirdiklerine inandıklarından kaynaklanmıştır. Bu nedenle, bir kişinin öldükten sonra ona ait olan eşyalarından yanına koyarak gömülme geleneği bulunmaktadır.

Eski göçebe kavimler arasında güneş, ay, gökyüzü, ateş ve ata değer vererek onlara tapınma âdeti çok eski zamandan beri gerçekleştirilmiştir. Bilim insanlarının araştırmalarına göre, ateşin gücüyle bütün kötü enerjilerden arınılabileceğine dair düşüncenin ortaya çıkışı, insanların güneşe karşı saygı duyarak ibadet etmesinden başlamış olup, bu geleneği Asya ve Avrupa'daki birçok göçebe kavimlerin arasında zaman ilerledikçe daha da yaygınlaşmıştır.

Bronz ve Demir Çağları'nda atalar kültü, totemizm ve gizli güçlere inanma gibi eski dini inanç kavramlarının biraz değiştirilmiş olan biçimleri kullanılmaktaydı. Söz konusu dönemlerde gizli güçlere inanma ve atalar kültürünün yaşamış olduğunun bir kanıtı, eski mezarlarda bulunan çeşitli eşyaların olduğunu bilim insanları tarafından açıklanmıştır. Mesela, mezarlarda yer alan bazı değişik eşyalar ve muskalar, bilim adamları tarafından genellikle totemizm inancına bağlanmıştır. Eski kabilelerin kökeni, herhangi bir hayvandan yaratıldığı görüşüne bağlı olan totemizm kavramı, çeşitli hayvanlar şeklinde

anlaşılmaktaydı. Bu nedenle, farklı eşyalar ve silahların üzeri hayvan biçimiyle süslendiği, savaşa ve ava giden kişilerin onu yanına alıp kullanmış olmaları, gizli bir anlamı da totem olan ve kutsal hayvanlardan gelen güçlerin insanlara büyük fayda sağlayacağına inanıldığı düşünülmektedir. Moğolistan’da bulunan tarihöncesi dönemlere ait anıtların içerisinde geyik, dağ keçisi ve pars tasvirlerinin yaygın olarak rastlanılmasının nedeni, bahsedilen hayvanların hızlı ve güçlü olmalarının yanı sıra gizli güçlere sahip olabileceğinin düşünülmesinden kaynaklanmaktadır.

Bronz ve Demir Çağları’nda Moğolistan topraklarında hüküm süren eski göçebe boylarından kalan özel sanat eserleri; dekorasyon, taş heykelleri ve kaya resimlerinden oluşur. Bunların ana özelliği ise, “Hayvan Biçimli Sanatı’nı” değişik bir biçimdir. “Hayvan Biçimli Sanat” M.Ö. VII-III. Yüzyıllarda, Asya ve Avrupa’daki bozkırlara yaşayan eski boyların arasında geniş bir ölçüde yayılan ve köken olarak Bronz Çağı’na ait olduğu düşünülen sanattır. Burada söz edilen “Hayvan Biçimli Sanat’ın” niteliğinde yapılmış olan anıtlar, ilk olarak İskitler’in, sonra Sibirya’da bulunduğu için “İskit-Sibirya’nın Hayvan Biçimli Sanatı” olarak adlandırılmıştır. Bu sanatın ana teması hayvan tasvirleridir. Genel olarak “Hayvan Biçimli Sanat’ın” içeriği gerçeklerin eşyaların üzerine yapılmış dekorasyon özelliğine sahip tasvirlerdir. Bu sanat biçimi günlük olarak kullanılan ev eşyaları ve silahların üzerine dekorasyon şeklinde yansıtılmıştır. Çünkü eski dönemlerde yaşayan insanların yakın çevrelerinde genellikle çeşitli hayvanların olması ve insan-hayvan arasında kolay iletişime geçebildikleri için, el sanatının ana karakteri olarak hayvanlar seçilmişlerdir. Söz konusu sanatın ana karakterleri ise; insanların en yakınında bulunan ve hayatlarında önemli rol oynamış olan geyik, dağ keçisi, pars, Kanada geyiği, bazı kuşlar, at, sığır, deve gibi hayvanlardır.

Bu tür hayvan biçimleri taş, tunç, altın, kemik, ağaç ve çamurdan yapılmışlardır. Hayvan Biçimli Sanat’ın kökeni ile ilgili üç farklı görüş bulunmasının yanı sıra bu sanatın öz anlamında, hayvan totemi ile bağlantılı olduğu söylenmektedir. Yani “Hayvan Biçimli Sanat’ın” içinde yer alan hayvan karakterleri, belirli bir kabile ve etnik grupların totemi betimlenmiş olabilmektedir. Dolayısıyla çeşitli eşyaların üzerine yer alan hayvanlar, klanın koruyucusu olan ongun ruhlarından olabilir.

Moğolistan topraklarında bulunan kaya resimleri ise eski güzel sanatların temsilcisidir. Kaya resimleri farklı dönemlere ait olmasına rağmen Bronz ve Demir Çağları’nda en geniş

alanlara yayılmıştır. Bu dönem kaya resimlerinin, diğer resimlere göre öne çıkan bir özelliği ise, yukarıda söz ettiğimiz “Hayvan Biçimli Sanat’ın” olmasıdır. Kayaların üzerinde ayrıntılı ve özenli şekilde işlenmiş, başta geyik olmak üzere diğer hayvan tasvirlerine çok sayıda rastlanmaktadır.

Arkeolojik buluntular ise, bir milletin varlığını kanıtlayan, niteliğini taşıyan en önemli tarihî eser ve belgelerdir.

Tarih öncesi dönemler’e ait arkeolojik buluntulara bakıldığında, eski boyların kendi inanç düşüncelerini doğal taşlara yansıtan, normal olan kaya taşları ise anıta dönüştüren, kendilerine has sanatlar üretmiş oldukları anlaşılmaktadır. Bunun en güzel örnekleri kuşkusuz kaya resimleri olmuştur.

4.1.5. Bronz Dönemi İnsanlarının İnanç Düşünceleri

Dörtgen mezar malzemeleri, o dönemde hüküm süren insanların dünyaya bakış açısını ifade eder. Dörtgen mezarlarda, ölülerin sol yönüne / doğu tarafa doğru yerleştirildiği görülmektedir. Bu yerleşim, insanların güneşin doğan yönüne değer vermelerinden kaynaklanmaktadır. Bu geleneğin sadece Moğol halkları arasında değil, bütün Orta Asya kavimleri arasında yaşandığı anlaşılmaktadır. Özellikle ölülerin yanında yer alan çeşitli eşyalardan özellikle at kafası, at dişleri ve diğer hayvan kemiklerinin arasında at veya sığır kürek kemiklerinin bulunması da önemli bir adet olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca ölülerinin başı altında yastık, ayağının altında fitiğinin koyulmasıyla beraber tabuda kırmızı boya dökülmesi de eski Bronz Dönemi insanlarına ait geleneklerinde ilginç olan bir ayin türü idi. Bu Bronz Dönemi insanların ritüel geleneği günümüzde kadar gelmiş olduğunu, Moğol halklarında vefat eden kişinin gömülürken başının altında yastık olarak taş koyulması kanıtlamaktadır. Diğer benzerlik ise, öldürülme ile kaderine kavuşmuş kişinin, öldürülmeden önce var gücüyle düşmanına karşı saldırarak bazılarını öldürmesini, Moğollar “yastık alıp ölmek” deyimini ile tanımlamaktadır. Eski Moğolların “Hayatta olan kişinin şahidi olmak yerine ölen kişinin yastığı ol” tabiri de bu konuya bağlıdır. Yukarıda söz ettiğimiz Bronz Dönemi mezarlarında kasıtlı olarak kürek kemiğinin bırakılması, Arkeolojik kazıların sonucunda Orta ve Doğu Moğolistan bölgelerinden çok sayıda rastlanması hakkında bilgiler bulunmaktadır (Okladnikov, 1971: 50).

Günümüzde Moğol kavimleri de kürek kemiğine çok değer verirler. En değerli olan misafirlere kürek kemiği ve dört kaburga sunulur. Eğer taşınan bir ailenin, yeni evinin toprağında kürek kemiği bulurlarsa iyi sezginin olduğuna inanılır. İnsanların, kürek kemiğini direkt dişleyerek yenmesinin yasaklanması da ona çok değer verildiklerinin bir ispatıdır. Bronz Dönemi arkeolojik buluntuları arasında, dörtgen mezar gibi korkuluğun içerisinde üç tane taş koyarak yakılan ateşin kalıntısının ortaya çıkarılması da bir dini inancı göstermektedir. Üç tane taşı ocak şeklinde kullanarak ateş yakma geleneğinin Neolitik Dönemde ortaya çıkıp, sonra Bronz Dönemi'ne dek dayandığı bilinmektedir. Bronz Dönemi'ne gelince üç ayaklı toprak kaptan, bronz tencere haline kadar gelişmiştir. Ateş odakları ise ebedidir, ateşin başlangıcı eski insanların davranışlarına bağlanır. Bronz Dönemi Dörtgen mezarlarında görünen malzemeler incelendiğinde, eski dini inanç düşüncesine ait görüşleri de görebiliriz. Bronz Dönemi insanların inanç düşünceleri genel olarak doğal güçleriyle ilgiliydi. Doğanın dehşetini ve doğa mucizesinin gerçek anlamını çözebilmesi için zihinsel olarak zayıf olduğundan sadece doğal fenomenlere karşı saygı duyarak ibadet ederlerdi. Bu yüzden güneş, aya tapınma, dağ ve sulara kurban sunma, hayvanlara tapınma geleneklerinin olduğu arkeolojik kanıtlardan ispatlanmaktadır. Buna göre Bronz Dönemi'nde klan idolü ve tanrı oluşumu inancı başlamıştır. Sonraki dönemlerde bu kavramların daha da gelişerek gökyüzü, toprağa önem verilen Şamanizm'in başlangıcı olmuştur (Okladnikov, 1971: 51).

4.2. Eski Bozkır Kavimlerine Ait Arkeolojik Anıtlar

4.2.1. Hun ve Göktürk Dönemi'ne Ait Arkeolojik Verilerin Üzerine Değerlendirme (MÖ III.- II. Bin)

Orta Asya'nın geniş bozkırlarında büyük bir imparatorluk kurmuş eski Hunlar'ın kalıntıları Moğolistan topraklarında çok sayıda bulunmaktadır. Asya Hunları'na ait arkeolojik buluntuların yayıldığı bölgeler; Altay'dan Hyangan Dağları'na, Baykal Gölü'nden Çin Seddi'ne kadar geniş alanı kapsamaktadır.

Hunlar'a ait arkeolojik buluntular; kurganlar, kentler, kaya resimleri olarak sınıflandırılabilir. Eski Hunlar kendilerine özgü dinsel inanışları ve ölü gömme gelenekleri ile dikkat çekmektedir. Orta Asya'da hüküm sürmüş önemli topluluklarından birisi olan

Hunlar'ın dini inanışları ve uygulamalarının gelişmesinde, yaşadıkları coğrafya ve yaşam tarzlarının önemli bir etkisi olduğu anlaşılmaktadır.

4.2.2. Hun Kurganları

Orta Asya'nın bozkır topraklarında üzerine toprak yığılarak yapılan karakteristik mezar yapılarına “kurgan” denir. Kurganların cenaze töreni, dış görünüş ve ölüye eşlik eden eşyalarına göre aristokratik veya sıradan mezar olarak ayırt edilebilirliği kolaydır. Mezar kurganların dış görünüşleri ve düzenlenmesi, hatta kurgandan çıkan eşyaların büyük farklılık gösterdiği görülmektedir. Hunlar hükümdarları veya statü olarak yüksek olan kişiler için oldukça büyük boyutta türbeler yaptırıyorlardı. Moğolistan'ın çeşitli bölgelerinde bunun bir örneği olan eski kurganlar bulunmaktadır. Arkeolojik kazılar sonucunda bulunan Hunlar'a ait en eski kurganlar Pazırık ve Noin-ula Kurganlarıdır. Noin-ula Kurganı M.Ö. I. yüzyıla tarihlenir. Burada 1956 yılında T. Dorjsuren başta olmak üzere diğer arkeologlar 300'den fazla mezar üzerinde çalıştılar. Noin-ula Kurganları, Selenge Nehri yakınında (Ulan-Bator'un kuzeyine 122 km mesafede) Noin-ula Dağları'nda yer almaktadır. Kurganda yer alan buluntuların içinde, yünlü kumaştan keçe üzerine işlenmiş geyik, kartal tasviri içeren örnekler, hayvan başı biçiminde çaydanlık, geyik başı biçiminde maskeler, at koşum takımları, kurt figürlü kemikten yapılmış takılar gibi birçok eşya çıkarılmıştır.

Kurt figürü, silindir şeklinde oyulmuş, kanatlı ve boynuzlu mitsel bir yaratık olarak tasvir edilmiştir. Noin-Ula Kurganı'nda bulunan bu kurt tasvirinin yanı sıra kurt başı biçiminde bir tunç taç bulunmakta idi. Bu kurganlarda rastlanan bir özellik ise 85 adet at kuyruğu örgülü kadın saçının bulunmasıydı. Ölen aristokrat bir kişi için en az on dört at kurban edilmesi eski Hunların gömü geleneklerinde önemli olan bir âdettir. Bu durum ise ölen kişinin statü yüksekliğinin belirtisidir. Eski göçebe kavimlerinde vazgeçilmez bir vasıta olan at, eski geleneklere göre kişinin sağlığında olduğu kadar öldükten sonra da yanına olup işini yapmaktadır.

Eski göçebelerin mezar geleneklerinin incelenmesi sadece bilişsel değil; onların dünya görüşü, dini, menşei, sosyo-ekonomik durumunu ortaya koymasından büyük bir katkıda bulunur. Hunlar'ın eski göçebe kavimlerden ilk kez güçlü bir devlet kurarak, sonraki bozkır kavimlerinin devlet ve sosyal organizasyon, dini ve kültürel hayatı üzerinde derin bir etkisi olduğu bilinmektedir. Ne yazık ki Moğolistan'da Hunlar'ın mezar gelenekleri üzerine

yapılmış bilimsel büyük araştırmalara henüz rastlanmamaktadır. Fakat Rus ve Batılı araştırmacılar tarafından yapılan örnek çalışmaların arasında, İskitler'in mezar ve kurban ritüelleri hakkında B.S.Olihovskiy'in kapsamlı bir araştırması bahsetmeye değerdir. Kurban ritüeli ise bir taraftan din ve ideolojisine bağlı olan pratik yönlerine sahip bir etkinliktir. Diğer taraftan da cenaze töreni tamamlandıktan belli bir süre sonraki anma törenidir.

1. Mezarlığın yapısı ve durumundan, eski göçebe kavimlerin iç dünyası, hayal gücünün bazı yönleri gözlemlenebilir.
2. Mezar türbesinin dış ve iç yapılarından çiftliği, yaşam tarzı, evreni nasıl hayal ettiklerini öğrenebilir.
3. Ölülerini nasıl yerleştirdiklerinden kültürel ve etnik kökeni hakkında bilgi edinebilir.
4. Mezarlığın içinde bulunan kurban eşyaları (hayvan kemikleri) cenaze töreninin önemli bir parçasıdır. Özellikle kurban sunulmuş olan hayvanları, o kavimlere ait dünyanın hayal gücü ve dini inanç düşüncesini göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Mezarlığının içerisinde hayvan kemiklerinin bırakılmasının nedeni ise, o hayvanlar efendisiyle birlikte öbür dünyaya giderek ona hizmet etmesi anlamına gelmektedir. Bu gelenek, Moğolların eşsiz geleneklerinden biridir. Eski Hunlar'a ait kurban hayvanlarının içinde ceylan, at, geyik, bazı kuşlar ve köpek de yer almaktadır. Bunlardan köpek ile ilgili olan gelenek özellikle ilgi çekicidir. Ölülerin köpeklerle beraber defnedilmesi hatta köpeğin ayrı gömülmesine de Hun Dönemi mezarlarında rastlanmaktadır. Bu konu, tarih ve etnografya bağlamında geniş olarak araştırılmalıdır. Mesela, Neolitik Dönem mezarlarının bazılarında başlayarak, Çin yıllıklarında tespit edilmiş Wuhan'ın cenaze töreni, XIX-XX yüzyıla ait Moğolların ölü gömme ritüellerinde de söz konusu hayvanla ilgili âdetler mevcuttur. Cenaze töreninin amacı, ölülerin öbür dünyaya engelsiz, kolay varması için yapılmaktadır. Şimdi bir örneğe bakalım; eski insanların inanç düşüncelerinden kaynaklanarak mezarlarda ölülerini nasıl yerleştirilmesi değişiklik göstermektedir. Eski Hunlar'a ait mezarlarda, ölülerin başının kuzey yönüne doğru yerleştirilmiş olmaları Hunlar'ın dini düşüncesine göre öbür dünyanın bulunduğu yönü belirlemiştir. Hatta kurban geleneği de öbür dünya kavramı ile sıkı sıkıya bağlanmaktadır. Zira eski göçebelerin inancına göre insan vefat ettikten sonra öbür dünyaya geçerek orada aynı şekilde hayatını devam ettireceğine inandıkları için, kurban geleneğine çok büyük önem verirler. Eski Hun

mezarları Moğolistan'daki Uvs, Hovd, Dornod, Altay, Hangay Gobi bölgelerinde bulunmaktadır. Mezarların bulundukları pozisyona bakarsak, verimli ve bereketli otlak olan yerler, büyük ve küçük nehir vadileri, dağ yamacı gibi yüksek alanların seçildiği dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, Moğolistan'daki bozkırlarda kışlak olan yerlerin genellikle dağ yamacı kısmında bulunmakta ve insanların orada uzun süre kaldıkları bilinmektedir. Bu bilgi ışığında, bazı araştırmacılar tarafından “Avrasya'daki göçebe kavimler, ölen kişileri kışlak olan yerlerde defnederler” sonucunu çıkarmışlardır.

Hun mezarlarında çok sayıda bulunan hayvanlardan biri de köpektir. Evcil bir hayvan olan köpek, beş çeşit sürüler gibi ekonomik önemi olmasa da, göçebe hayatında önemli yer tuttuğu görülmektedir. Köpek, insanın en yakın dostu olduğundan, ailenin bir üyesi sayıldığı için sahibiyle beraber gömülme âdeti içinde ona da rastlanır. Bu geleneğin oluşmasının nedeni, köpek sahibiyle beraber diğer dünyada bulunarak yine onu korunabileceği anlamına bağlıdır. Bunun dışında Wuhanlar'ın ölü gömme gelenekleri içerisinde, ölülerin diğer dünyaya gittikleri zaman köpek yol gösterici olarak yanında olduğu hakkında bilgiler Çin yıllıklarında yazılmıştır (Taskin 1984: 328). Hun dönemi mezarlarında köpek kemiklerine sıkça rastlanmakla beraber, bazen ayrı gömülmüş köpek mezarı da bulunmaktadır.

Mezarların içerisinde köpeğin bulunması, Neolitik Dönem'den Orta Asya'ya yayılmış (Menes, 1992: 76). Moğol bilim adamı D.Tseveendorj, Moğollar köpeği Hoilog²⁹ denirler. Çünkü eski zamandan beri köpeğin sahibiyle beraber gömülmeye başladığından, köpekle kurban sunma geleneğinin oluştuğundan bahsetmiştir (Tseveendorj, 1999: 43).

Hunların mezarlarında çeşitli hayvan kemikleri, tunçtan yapılan aynalar, güneş ve ay şeklinde eşyalar bırakıldığı görülmektedir. Onların öbür dünya görüşü ile ilgili mezarın içine aynayı parçalayıp bırakmaları, yarım ay şeklinde bronz plakayı tabutun baş kısmına asmaları da güneşi sembolize ettiklerini göstermektedir. Bunu Moğol bilimci Ts.Dorjsuren, Hunlar'ın dini inanç ve düşüncesine bağlı olduğunu açıklamıştır. O şöyle bir açıklamada bulunmuştur; ahşap korkuluklu mezarların arka duvarlara asılmış olan güneş ve ay şeklinde altın süsleri ise Hunlar'ın güneş ve aya tapındıklarından ötürü ölülerin baş kısmına asılmaktadır (Dorjsuren, 1961: 20). Diğer ilgi çekici olan bir şey ise, çiçek şeklinde plakaların da tabutun duvarlarına asılmış olmasıdır. Bunların anlamı, evrenin dört yönünü

²⁹ Moğolca 'Hoilog' kelimesi Türkçe olarak 'Kurban' anlamına gelmektedir.

sembolize edebileceğini, dolayısıyla Çin cenaze anıtlarında böyle süslere rastlandıkları için bunun belki güney etkisinden oluşmuş bir âdetin olma olasılığı belirlenmiştir. Hunlar'ın neredeyse bütün mezarları içerisine çeşitli hayvanlar ile kurban sunmuş olmaları görülmektedir.

4.2.3. Hunlar'ın Öbür Dünya Hakkındaki Görüşü

Bizden 2000 yıl önce yaşamış olan eski kavimlerin dini gelenekleri, özellikle öbür dünya hakkındaki soyut kavramlarını tamamen çözebilme imkânımız mümkün olmasa da Hunlar'ın diğer dünya hakkındaki bakış açısına dair belgeler eski Çin Yıllıkları'nda tespit edilmiştir. Ancak bu konu bağlamında biraz araştırma yapmaya çalıştık. Öncelikle Hunlar, öbür dünyanın ne tarafta nerede olduğunu hayal etmişler. Bunun bir cevabı olarak Moğol halkların yön belirleme sistemi hakkında bilim insanlarından B.Kotvich, A.Fon Gaben, V.V.Barthold, A.N.Kononov, L.L.Viktorova, G.Menes, A.V.Podosinov tarafından araştırmalar yapılmış. Orta Asya bozkırlarının eski kavimleri, özellikle Moğollar insanın içinde ruhun bulunduğu inanırlardı. Hatta insan öldükten sonra, onun ruhu diğer dünyaya geçerek orada da önceki gibi yaşayacağını düşünürlerdi. Plano Karpini'nin Seyahatnamesi'nde: eski Moğolların görüşüne göre “insan ölümünün ardından da öbür dünyada yaşamını sürdürerek, hayvan besleyerek, önceki gibi yaşayacaklarına inanırlar” demiştir (Karpini, 1987: 31). Bu nedenle ölüleri defnederken öbür dünyanın hangi tarafta bulunduğunu düşünerek o tarafa doğru yerleştirilmişlerdi. V.V.Barthold'un görüşüne göre; Moğolistan'da Hitay Dönemi'nde güney yönüne değer verilmeye başlandığını vurgulamış (Bartold, 1966: 392). Cengiz Han Dönemi'nde bu görüş daha resmi olarak kabul edildiği için, bütün çadırların kapısı hep güney tarafa bakmaktadır (Bartold, 1966).

Bu konuda A. N. Kononov, Moğolların geleneksel yönünde, güney taraf ise öğlen güneşiyle buluştukları için değer verilmektedir (Kononov, 1978: 78). Bunun hakkında daha derin araştırma yapan G.Menes, eski göçebe kavimlerinden Wuhuan, Siyanpi, Juan Juan, Hitaylar da Hunlar'ın doğu ve güney yönüne değer verdiklerine dair görüşünü netleştirmiştir (Menes, 1992: 87). Eski Moğolların inanç düşüncesinde diğer dünyanın kuzeydoğu yönünde bulunduğuna inanmışlardı. Mesela; Moğol halklara ait eski efsanelerde yön farklılıklarına dair bilgiler açıkça belirtilmiştir. Doğu- güneşin doğan tarafı; güney- güneşin çıkış tarafı; batı-güneşin batan tarafı; kuzey-güneşin giriş tarafıdır. Hatta doğu yönünü iyi, batı yönünü kötü olarak değerlendirirler. Bu yüzden efsanelerinde kahramanlar, güneşin doğan

tarafından güzel perilerin peşinden koşarken güneşin batan tarafından yetmiş iki tane boynuzlu, şiddetli, siyah canavar karşısına çıktığını anlatmışlardır (Katuu, 1966: 60). Buradan güneşin doğduğu tarafa önem verildiğini görebiliriz. Şimdi Moğolistan'da bulunan arkeolojik anıtlarda, kuzeydoğu yönünün nasıl yansıtıldığına bakalım. Moğolistan'daki Bronz Dönemi'ne ait 'Dörtgen mezarlarında' doğu yönüne önem verildiyse Hun kültüründe doğu ve kuzey yönlerine odaklanıldığı gözlemlenir. Hunlar'ın çadır kapısının doğu yönüne bakmış olduğunu eski kaynaklarda, doğu tarafa bakan yuvarlak çadırın içinde otururlar demiş (Biçurin, 1950: 142). Ama Büyük Moğol Dönemi kültürüne gelince, kuzeydoğu yönünün büyük önem taşıdığı görülmektedir. Antik ve Ortaçağ Moğolları, eski Hun ve Türklerde yaygın bir uygulama olan öğle güneşine tapıyorlardı (Viktorova, 1980: 86).

Eski Moğollara ait arkeolojik kültürlerinde ölü gömme geleneği ve Moğolların geleneksel düşüncelerinin arasında sabit bir bağlantı olduğu arkeolojik anıtlar tarafından ispatlanır. Öbür dünya görüşüne dair diğer bir düşünce ise, ölümler oraya nasıl gideceği ve hangi aracı kullandıkları hakkındadır. Cenaze törenlerinin gösterdiği gibi, eski Türkler ve Moğollar arasında at ibadeti yaygın görünmektedir.

Hunlar'ın da günlük hayatında atın önemi büyük olduğundan, onların öbür dünyaya ait törenlerin başında at bulunmaktadır. Bu nedenle at, sahibinin yanında birlikte defnedilir, bazı durumlarda mezar heykeline bağlanarak bırakılırdı. Karpini'nin notlarına göre, eski Hunlar, ölen kişinin öteki dünyaya gidebilmesi ve yaşayacağı bir evi ve bineceği bir atı olabilmesi için tam teçhizatlı bir atla gömülmekteydi (Karpini, 1987: 20). Atlara ek olarak, arabaları da eski Hunlara ait cenaze törenlerinde özel bir rol oynamaktadır. Başka bir deyişle, ölümleri öbür dünyaya taşımaktan sadece atlar değil arabalar da sorumluydu (Turbat, 2000: 290). Hun mezarlarının bir diğer özelliği de mezarın arka duvarına çakılan güneş ve ay şeklindeki altın süslemelerdir. Moğol arkeologlarından Ts. Dorjsuren, onu dünyanın güneşini ve ayı sembolize eden eski Hunların dininin önemli bir temsili olarak tanımlamaktadır (Dorjsuren, 1961: 20).

Bunlar dışında Moğolistan coğrafyasında yer alan Bronz Dönemi bazı mezarların dış kısımlarında dikilmiş olan "bekçi taşı" denilen (Dikov, 1958: 63) heykeller hakkında araştırmacılar, atalar kültüne bağlı, klanın ya da ailenin Tanrısı ve ölümlerin koruyucusu olarak değerlendirmişlerdir. Bu görüşü, birçok araştırmacılar tarafından desleklenmekle beraber Tuva, Altay ve Moğol kavimlerine ait mezarların üzerine heykel dikme geleneğinin

nedeni, eski atalar kültüne bağlı olduğunu açıklamış (Aseyev, 1984: 24). Avrasya kavimlerinden olan Moğol ve Türk topluluklarında at kültü yaygın görüldüğü için, ölü gömme geleneklerinin içerisinde önemli yer tutmaktadır. Moğol, Buryat, Tuva, Yakut, Hakas, Altay kavimlerinde mezar için at kullanma ritüeli bulunmaktadır. Batı Buryat bölgesindeki mezar geleneğinde, ölen kişi için bir ya da iki tane atla kurban sunarak beraber defnedildikleri (Semeinaya, 1980: 91), Hakas ve Yakutlar'ın ölü gömme geleneğinde de at önemli idi. Mezarın yanında at kuyruğu, toynaklı derisi ve kafası başlığı ile beraber asılır (Semeinaya, 1980: 108). Sibiry Tatarları da ölen kişinin atını mezar direğine bağlayıp bırakırlar. Moğol ve Buryatlar'ın arasında at takımı ve direğine değer verme âdeti vardır. Bu inanın, hayvancılığın ilk oluştuğu dönemlere dayandığını bazı araştırmacılar tarafından değinilmiş (Mihailov, 1980: 191).

Türk ve Uygur toplulukların da ölüleri atla beraber defnetme gelenekleri dikkat çekmektedir (Turbat, 2003: 105). Büyük Moğol Dönemi'nde ölen kişi için dikilen mezar direğine kurban olan atı bağlanarak, kurt hayvanın yem olsun diye bırakma geleneği rastlanmaktadır. Hunlara ait ölü gömme geleneğinin içinde at önemli yer tutmakla beraber, hayvan arabaların da önemli anlamı bulunmaktadır. Çünkü ölüleri öbür dünyaya götürme aracı olsun diye bazen kağrı ile beraber gömme geleneğinin yaşandığını arkeolojik buluntular ispatlar. Birçok araştırmacının görüşlerine göre, M.Ö. XVI-XIII. yüzyıllarda Moğolistan bölgesinde hayvan arabaları kullanılmaya başlamıştır (Novgorodova, 1984: 65).

Hunlar döneminde 4-6 atlı, hatta iki ya da dört tekerlekli olan ev arabaları kullandıkları hakkında Çin yıllıklarında bilgiler bulunmaktadır (Rudenko, 1962: 51). Söz edilen araba şekli Moğolistan'daki Dundgovi bölgesinin Ulziit vilayetinin 'Del' Dağları'ndaki kayanın üzerine çizilmiş olan çift tekerlekli sığır arabasıdır (Battulga, 1998: 115).

Bunlardan eski göçebe kavimlerinin arasında, özellikle Hunlar Dönemi'nden başlayarak ölü gömme geleneğinde hayvan arabası ve atın önemli rol oynamış olabileceği tahmin edilmektedir.

4.2.4. Mezarlara Gömülü Hayvanlarla İlgili Genel Bir Çalışma

Eski Hunlar'ın inanç düşüncesine göre, ölülerin öbür dünyaya ulaştıktan sonra da orada hayatlarını devam edeceğine inandıkları için belli sayıda at ve hayvanı beraber gömme

geleneği yaygın görülmektedir. Mezarlardan çıkan hayvan kemiklerinin çoğu, sahibini diğer dünyaya kadar takip etmesi gereken bütün bir hayvanı temsil eden kurban hayvanlarının kemiği ve etinden oluşmaktadır (Toporkova, 1991: 124). Örneğin, Burgaz'da kazılan 33 Hunlar mezarında 47 hayvan kemiği bulunmuştur. Bunlar arasında 7 mezardan 13 koyun, 12 mezardan 19 sığır, 5 mezardan 8 keçi, 2 mezardan 2 geyik kemiği ve 3 mezardan 2 köpek kemiği bulunmuştur (Konovalov, 1976: 162). İncelenen 174 mezardan 170'inde hayvan kemikleri bulunmuştur. Hunlar, neredeyse tüm ölüleri hayvanlarıyla birlikte g m yorlardı (Giscard, 2001: 96).



Toplam	Koyun	Keçi	At	Sığır
35 Erkek Mezarı	7-15%	8-17%	19-41%	12-26%
39 Kadın Mezarı	4-10%	7-18%	9-22%	20-50%
23 Çocuklar ve Ergenler	2-13%	1-7%	6-40%	6-40%
73 Bilinmeyen Mezar	14-30%	4-10%	14-30%	14-30%

Yukarıdaki tablo, hayvan kemikli 35 mezardan en fazla at çıktığını göstermektedir. Bu oran yüzde 41, sığır ise yüzde 26'dır. Ayrıca erkeklere daha çok atların, kadınlara sığırların daha çok eşlik ettiği sonucuna varılabilir.

Aynı zamanda Hun mezarlarında çok sayıda rastlanan hayvan köpektir. Köpeğin aile içindeki konumu ve insanlara yakınlığı, çok eski zamanlardan beri köpekleri sahipleriyle birlikte gömme geleneğinin oluşmasını tetiklemiştir. Çünkü bu durum, köpeğin öbür dünyada da efendisini ve sürüsünü koruyacağına inanıldığından kaynaklanmıştır (Taskin, 1984: 328). Ek olarak, köpek sahibini öteki dünyaya yönlendirmekten sorumlu olabilir. Moğol arkeolog Ts. Dorjsuren, mezarlarda bulunan köpek kemiklerinin, onların inanç düşüncesine ilgili olabileceğini belirtmiştir (Dorjsuren, 1961: 20). Neolitik Dönem'den beri köpek cenazesi Orta Asya'da yayılmaya başlamış (Menes, 1992: 76). Moğol bilim adamı D.Tseweendorj, köpek cenazelerinin eski Moğolların varlığına tanıklık edebileceğini belirtmiştir (Tseveendorj, 2000: 43).

4.2.5. Göktürk Dönemine Ait Arkeolojik Veriler (VI.-VIII. Yüzyıllar)

Orta Asya'nın geniş coğrafyasında VI-VIII. yüzyıllar arasında imparatorluk kuran Göktürklerle ait arkeolojik buluntular Moğolistan topraklarında çok sayıda bulunmaktadır. Özellikle Göktürk Dönemi insan tasvirli dikili taşlar dikkat çekmektedir. Orta ve İç Asya'da özellikle Bronz Çağı'ndan itibaren gelişen menhir tarzındaki dikili taşların, bilhassa Proto-Türklerle ilişkisi ileri sürülen Andronovo³⁰ devrinden itibaren Türk sanatı ve arkeolojisiyle ilişkili oldukları kabul edilmektedir (Mutlu, 1965: 27).

Bu taşlar zaman içinde üzerinde bir kısım ruhlar veya inançlarla ilgili tasvirler ve sembollerin bulunduğu mekanlar olarak gelişimini sürdürmüşlerdir.

³⁰ Genel olarak M.Ö. 1500-1200, M.Ö. 2000'e kadar indirilmektedir.

Atalar kültürüne bağlı olan bu dikili taş anıtların bir kısmına bağımsız alanlarda rastlanır, büyük çoğunluğu ise özel olan alanın içinde dizilmiştir. Kökleri Paleolitik Çağ'a uzanan atlı göçebe bozkır kültürü Göktürkler, Hunlardan miras olarak almış ve geliştirmişlerdir (Çoruhlu, 2007: 154). Günümüze ulaşan Göktürk Dönemi heykellerin en belirgin örnekleri, Bilge Kağan, Gültiğin ve Tonyukuk mezar külliyesleridir. Bu heykellerin özel anma merasimleri için sınırlandırılmış alanda dizildiği bilinmektedir (Evtyuhova, 1952: 115). Göktürk Dönemi'nde insan tasvirli heykel yapma geleneğinin daha da geliştiğini, anma törenleri için kurulan yukarıda söz edilen anıtlardan görebiliriz. Genel olarak Göktürk Dönemi arkeolojik anıtları; mezar kurganları, insan tasvirli dikili taş ve heykelleri; geyikli taşlar, taş anıtları ve balbalları, kaya resimleri diye sınıflandırmak mümkündür. Orta Asya'da Göktürk Dönemi'ne tarihlendirilen anıtlar; granit, bazalt ve breş türlü taşlardan, ender olarak mermerden yapılmıştır (Çoruhlu, 2007: 202). Göktürk Dönemi arkeolojik anıtlar özellikle mezar kurganları Avrasya'daki geniş topraklara yayılarak, Güney Sibirya, Altaylar, Moğolistan, Kazakistan ve Kırgızistan topraklarında devam etmiştir. Moğolistan'da bulunan Göktürk kurganlarının genel coğrafi konumu ise, nehir havzaları olan Orhon, Tuul, Herlen, Tamir, Hanui, Hunui, Ongi, Terh, Tui Nehirleri'nin yakınında yer alır.

4.2.6. Göktürk Kurganları

Kurgan tipleri kare veya dikdörtgen biçimde, yer seviyesinin altında, kaya duvarları olan odalardan oluşmuş, üzerine toprak yığılarak yapılan karakteristik mezar yapılarıdır. Mezar yerinin belli olması için gömülerin üzerine toprak ve çakıl taşları yığılıp etrafı taşlarla çevrilir. Eski Türkler ölümlerin defnetmesinin yanı sıra, ölen kişinin ruhunu rahatlatma amacıyla insanların toplanıp, kurban geleneğinin tamamlanması için ayrı bir kutsal külliye kurmaktadır. Bu külliyelerin kalitesi, ölen kişinin hangi soydan geldiğine bağlı olarak büyük ya da küçük boyutta olmakla beraber organizasyon yapıları olarak da farklı olabilmektedir. Mesela, sıradan kişiler için yapılan külliyelerin genel şekli, döşeme taşı yere oturtularak yapılmış dörtgen korkuluğunun önünde insan tasvirli taş heykel yerleştirilerek, güneşin doğan yönünden gelen taş balbalların dikilmesidir. Eğer ölen kahraman bir kişi ise, kurganın

etrafına sağlığında öldürdüğü düşman sayısı kadar “*balbal*”³¹ dikilmekteydi (Liu Mau Tsai, 2006: 42).

Eski Türklerin inanışına göre, bunlar ölünün uşaklarıdır. Cennette ona hizmet edeceklerdir (Şeşen 1975: 36). Ama aristokrat mezarlar ise cilalı ve dekore edilmiş, desenlerle süslenmiş olan dört tane döşeme taşlardan korkuluğu yapılarak, onun önüne egzotik şeklinde insan tasvirli taş heykeli yerleştirip, çok sayıda taş balballar dikilmektedir. Türk devletlerinde onurlu, asker ve komutanlar özellikle büyük kağanları için yapılmış külliyeleeri, büyük çamur duvarlardan oluşmuş ibadet tapınakları kurarak çok geniş bir düzenle üst düzey kompleks şeklinde yapılmıştır. Büyük anıtların batı tarafında yer alan ve en önemli olan kısmı sunak taşlarıdır. Bu sunak taşlarının anlamı hakkında bilim insanları, Göktürkler’in hayat tarzı, din ve dünya görüşüne bağlı olarak açıklama yaparlar. Mesela, kurganların içindeki taş korkulukları insanın evi temsil edilerek yapılmış ve ölen kişinin diğer dünyada yaşamını sürdürürken orada oturacağı düşünülerek tasarlanmıştır. Buna bağlı başka bir görüş ise, yüksek dağın tepesinin tasviri olabileceği, yani ölen kişinin ruhu bir süre oraya sığınarak sonra diğer dünyasına gideceği fikrini içermekteydi.

Eski Türkler’in ölü gömme geleneğine bakıldığında, ölen kişiyi bir çadıra bırakınca onun evlatları ve akrabaları, at veya koyun kurban ederek, sonra ata binip çadırın etrafında yedi kez dolaştıktan sonra, yüzlerini bıçakla kesip yaralayarak yas tutmaktaydılar. Genellikle, vefat eden kişinin atı ve eşyalarıyla beraber yakıp, külünü çamur bir tencereye koyarak uygun olan mevsimde toprağa gömerek, üzerine insan tasvirli taş heykeli dikerek, ibadet tapınağı kurmaktadır (Biçurin, 1950: 230). Hatta ibadet tapınağının duvarlarına, ölmüş olan kişinin yaşamındaki hatıralarını resim şeklinde çizmekteydi. Eski Türkler, güneşin doğduğu doğu yönüne değer verdiklerinden bütün çadır kapıları doğu tarafa bakmaktadır. Ölen kişiyi atla beraber gömme geleneği, Göktürk Dönemi’nde önemli yer tutmaktadır. Göktürk mezarlarında, ölen kişinin kafasının kuzey ya da kuzeydoğu yönüne doğru bırakılmış olduğu görülmektedir. Mezarlarda ölümlere eşlik eden at, eyer ve diğer malzemeleriyle beraber, ölen kişinin sol ayağının bulunduğu kısımda yer alır (Kızlasov, 1964: 19).

³¹ Türkler, öldürülen düşmanın taştan kabaca yontulmuş suretlerini temsil eden heykellere balbal adını veriyorlardı.

4.2.7. Göktürk Dönemi Heykelleri

Altay, Tuva vilayeti, Baykal Gölü ve Ural Nehri çevresi, Kırgızistan, Kazakistan ve Moğolistan topraklarında rastlanan Göktürk Dönemi dikili taşları arasında geyik tasvirli taş heykeller önemli yer tutmaktadır. Göktürk hakanlarının damgasının üzerine yer alan dağ keçisi aynı zamanda ölümsüzlük simgesi şeklinde de yorumlanmaktadır (Esin 2003: 207).

Tasvirlerin üzerindeki insan yüzü arka tarafta, üst kısmında rastlanmaktadır. Bazı insan yüzü tasvir edildiği taşın yan cephelerinde, tam kulakların olması gereken yerde halka biçiminde küpeler dikkati çekmektedir. Bu taşların boş kalan alanlarında, çeşitli hayvan tasvirleri arasında geyik, at figürleri uygulandığı görülmektedir. Orta Asya coğrafyasında dikilmiş olan “geyikli taşların” sembolik anlamı ve dikiliş amacı uzun zamandır tahminlere açık konu olarak kalmaktadır. Genel olarak, bu taşların ölen savaşçıların anısına dikilmiş olabileceği kabul edilmektedir (Olihovskiy, 1989: 48-62). Geyikli taşların, sembolik anlamı hakkında bilim insanları tarafından farklı görüşler bulunmaktadır. Genel olarak anıtın üzerindeki oymaların baş kısmı, orta kısmı, alt kısmı olarak üçe ayrılır. Bu kısımlarda insan, insan yüzü, gökyüzü, dekoratif şekiller, silah ve eşyaları dahil edilir. Geyik tasvirli heykeli veya kereksürlerine ait sunak taşlarının üzerine at kafası veya toynakları bırakılma geleneğinin bulunmakta ve çoğu bozkır kavimlerine devam ettiği görülmektedir. Mesela, Hun mezarlarında at kemiğinin çok sayıda rastlanması ve kemikler arasında at kafası, boynu, kuyruğu, toynağı, derisi yer almaktadır (Turbat, 2004: 75).

Eski Türkler’in mezarlarından bütün at iskeleti ve at aksesuarlarının bulunması da yukarıdaki geleneklerin bir örneğidir. Herhangi bir kavme ait geleneklerin gizli anlamı, o dönem insanların dini inanç düşüncesi, hayvancılığı ve dünya görüşüne bağlıdır. Göktürk Dönemi geyik tasvirli heykellerine ait sunak taşlarının üzerinde at kemiklerinin bırakılmasının nedeni, heykel diktirilmiş olan kişinin öbür dünyada atın, onun aracı olsun anlamına geldiği düşünülmektedir (Purev, 1999: 35).

Göktürk Dönemi kurganlarında önemli bir yere sahip olan insan tasvirli taş heykelin özelliği ise, o dönemde yaşamış olan insanların genel görünüşü, giysileri, kullanılan eşyaları, süsleri, silahları hakkında bilgi edinmesi ve inceleme yapılması için önemli katkıda bulunur. Söz konusu heykellerden Göktürk Dönemi güzel sanatlarının gelişimi ve güzellik anlayışını ortaya çıkarır. Eski Türk kültüründe mezar kültü ve yas merasimi ile bağlı olarak gelişen taş

heykel geleneğinin Orta Asya coğrafyasında Geç Bronz Çağı'nda ortaya çıktığı kabul edilmektedir (Belli, 2002: 910).

Bu gelenek hakkında en erken bilgilere XIX. yüzyılda çözülen Orhun Yazıtları dışında, Çin kaynaklarından ulaşılmaktadır (Liu Mau Tsai, 2006: 10). Yazılı kaynaklar dışında arkeolojik bulgular da bu konuda bilgi edinmemize olanak sağlamaktadır. Göktürk Dönemi insan tasvirli heykellerine, çeşitli boyut ve biçimlerde genellikle kült merkezleri ve mezar alanlarında rastlanmaktadır. Bunların ölen kişinin kendisinin tasviri olabileceği ve onu ebedileştirmek amacıyla yapıldığı kabul edilmektedir. Genel olarak Göktürk Dönemi mezar külliyesinin parçaları ise, insan tasvirli taş heykeli ondan sola doğru dikilen balballardan oluşmakta ve bunların ölen kişi tarafından öldürülmüş düşmanlarını ya da yas törenine katılan kişileri temsil ettiği düşünülmektedir (Bayar, 2002: 72).

Tapınak olarak ifade edilen, Köl Tigin mezar külliyesi de tören yapılan ve kurban sunulan bir yerdi. Burada tören yolunun iki tarafına sıralanmış heykeller, kaplumbağa kaideli ve ejder kabartmalı yazıt, bark ve kurban kanının akıtıldığı yuvarlak bir taş sunak bulunuyordu (Diyarbakirli, 1972: 199). Sibiry ve Moğolistan'da daha çok "taş baba" veya "taş nine" denilen insan biçiminde yontulmuş taşların bazıları üzerinde Göktürk kağan damgası "dağ keçisi veya kotuz" damgası bulunmaktadır (Klyashorniy, 1974: 239). Hunlar da olduğu gibi eski Türkler'in inanışlarında, insan öldükten sonra bu dünyadakine benzer başka bir hayat yaşayacaktır. Bu Çin yazıtlarında anlatıldığı gibi arkeolojik kazılarla açılan kurganlar da daha kuvvetli bir şekilde kanıtlamaktadır (Çoruhlu, 1998: 47). Çoğu durumda mezar külliyesinin yanında bir tane insan tasvirli taş heykelin bulunduğu ve heykelin ise ayakta ya da bağdaş kurarak elinde bir bardak tutar halde tasvir edildiği görülmektedir. Bu figürler, sanki yas merasimine katılmış kişilerin tasviri gibidir. Moğolistan'daki Tuv vilayetinin Altanbulag ilçesinde bulunan "Ungutiin Hushu" külliyesinde 28, Gültiğin külliyesinde 10, Shiveet Ulaan külliyesinde 9, İkh Hushuut külliyesinde 6, Tonyukuk ve Bilge Kağan külliyesinde 5 tane insan tasvirli heykeller dikilmişti. Bazı heykellerde bulunan kuş simgesinin önemli anlamı vardır. Orta Asya halklarının anlayışlarına göre, ölen kişinin ruhları kuşa dönüşerek bir yıl boyunca yapılan yas merasimlerine iştirak etmekte ve yıl tamamlandıktan sonra öbür dünyaya göçmektedir (Rudenko, 1962: 321). Eski Türklere ait yazıtlarında ölen kişiler için genelde "uçtu" tabirinin kullanılır. Örneğin, Gültiğin abidesi üzerindeki yazıtta Gültiğin'in kendisi ve akrabaları için öldü yerine uçtu denilmektedir (Malov, 1952: 38).

Göktürk Dönemi insan figürlü heykellerinin elinde veya yakınındaki kuş tasvirleri, öbür dünya, ölüm ve ruh ile ilgili bir simge şeklinde yorumlanmaktadır.

Göktürk Dönemi insan tasvirli taş heykellerinin baş kısmında tasvir edilmiş taç, oyma kartal simgesi dikkat çekicidir. Çünkü eski Bozkır Kavimleri, en güçlü olan hayvanlara idol olarak ibadet ederlerdi. Eski Türkler de kurt kültü bulunmaktaydı (Biçurin, 1950: 221). Doğu Slavlar'da kartala tapınırdı (Suhareva, 1954: 325-333). Ama Orta Çağ Dönemi Moğol kavimlerinde, başlıklarının üstüne kuş tüylerinin takılması da geçmişten kalan geleneklerden biriydi. XIII. yüzyılına kadar Orta Asya'daki üst soydan gelenler geçeden yapılmış yüksek başlıkların takıldığına dair bilgiler bulunur (Tertiyakov, 1953: 180-182).

Bu bağlamda, Göktürk Dönemi taş heykellerinin baş kısmında bulunan taçlar, sıradan bir başlığın simgesi değil, sadece üst düzey kişilere ait, özel olan başlık olarak kaldığı görülmektedir. Eski göçebe kavimlerin genel inanç düşüncesinde, insan ölse de onun ruhun hep hayatta kalarak kendi ailesine bakar. Bu yüzden ruhunu üzmemesi için sürekli kurban sunulmalı. Buna bağlı olarak eski Türkler tarafından ölümlerin hatırası için dikilmiş heykellerin, sabit oturan şekilde olmasının nedeni de ölümlerin ruhunu kendilerinin yanında kalsın, hiçbir yere gitmesin düşüncesine ait imiş. Diğer yönden bakıldığında da ataların ruhunu üzmeden hep beslemeli düşüncesi çerçevesinde, göçebe halkların her sabah yeni demlenmiş çayından gökyüzüne doğru serpme geleneği ve heykellerin ellerinde tutturulmuş bardaklar arasında önemli bir âdete bağlı ortak noktanın olabileceği gözlemlenmektedir. Eski göçebe kavimlerin ortak olan geleneğine göre, insanın sağ eline daha çok önem verdikleri için, bir şey verdiğinde veya aldığıda sağ eliyle tutulması gerekmekteydi. Günümüzdeki Moğol halkları da bu geleneğe çok önem verirler. Bu eski geleneğe göre, insan tasvirli taş heykellerin sağ ellerinde bardak tutturulmuştur (Dalai 1992: 13). Bazı heykellerde, iki eliyle bardak tuttuklarına ender olsa da rastlanır. Bu da verilene saygı duyarak iki eliyle tutma geleneğinin göstergesi olmuştur. Mezar külliyyelerinde heykel dikilme Türk kökenli geleneğin XIII-XIV. yüzyıllara kadar Moğol halklar arasında devam etmiş ve üst düzey kişiler için küçük mabed kurularak dört köşesine at derisi asmışlardı (Barthold, 1921: 2-7; Grumm-Grjimalo, 1926: 62). Bazı araştırmacılar, eski Türklerde atalar kültüne bağlı bir taş kültürünün bulunduğu söz ederler.

Göktürklerden kalan diğer önemli miraslardan birisi hiç şüphesiz kaya resimleridir.

Göktürk Dönemi kaya resimlerinde dini nitelikli birtakım tasvirler görülebilmektedir. Bunlar arasında hayvan kültleriyle ilgili olan tasvirler, ikinci dereceden dini nitelikli olarak sayılabilir. Genellikle kayalar üzerindeki av sahneleri bulunur ve avda başarı kazanmayı sağlayan bir av büyüsi amacıyla yapılır (Çoruhlu, 2007: 13).

Orta Asya’da yapılan araştırmalarda Göktürklerle ait yerleşmelerde hayvancılık veya av sahneleri tespit edilmiştir. Özellikle Göktürk Dönemi kaya resimlerinde at sürüsüne ait duvar resimleri büyük önem taşımaktadır. At ise Türkler’in yabancı düşmanlara karşı savaşırken, bölgesini genişletmesi için önemli rol oynadıkları için, ona karşı çok büyük saygıda bulunarak bütün anıtlarında yer ayırmaktadırlar. Mesela Gültiğin Yazıtı’nda; insanların hangi renkli ata bindikleri, o ata ait büyük başarıları hakkında net bir şekilde bilgiler yazılmıştır.

“Hemçik” Nehri vadisinde bulunan bir yazıtta; Türkler’in altmış tane ata binip savaşa katıldıkları, altı yüz tane mühürlü atların olduğu, onlardan kaç tanesinin vefat ettiklerinden bahsedilmektedir (Batmanov, 1963: 16). Göktürk Dönemi kaya resimlerindeki at biçimleri; otlayan ya da koşan şekilde, ok ve yaylı şekilde ata binen kişilerin av yapıyor veya savaşıyor halde tasvir edilmiştir. Esas olarak atların fiziksel görünüşü ise, Orta Asya kökenli olup, kısa boyunlu, iri kafalı, kalın bacaklı, gövdesi ince görünmektedir. Moğolistan’daki Uvs vilayetinin ‘Ont’s bölgesinde yer alan ok ve yaylı olan ata binmiş üç kişinin kurt ve geyikleri avladıkları tasvir edilmiş bir kaya resmi çok hassas bir tasarıma sahiptir (Ser-Odjav, 1970: 15).

Bunun dışında Moğolistan’daki Bayanhongor vilayetinde benzersiz ve eşsiz görünümlü üç çeşit dağ bulunur. Bu üç dağın, tepelerinden yamaç kısımlarına doğru kaya resimlerinin çizilmiş olduğu görülmektedir. Oradaki kaya resimlerinin bir teması olarak, insan-hayvanlar, şeylerin görüntüsü, Göktürk Dönemi damga çeşitleri değişik bir şekilde tasvir edilmiştir.

At dışında ender olarak deve, koyun ve keçi tasvirlerine rastlanmaktadır. Göçebe topluluklarının hayatında bir yerden başka bir yere taşınırken en çok devenin rolü vardır. Bu nedenle bazı yerlerde, uzanan veya yüklü develerin tasvirlerine rastlanır. Göktürk Dönemi kaya resimlerinde büyük ölçüde yer alan hayvan tasvirlerinden geyik ve dağ keçisiydi. Kayadaki oyma resimlerinde genellikle, atlayan ya da koşan hayvanların aktif hareketlerinin

betimlenişi o dönem sanatçıların yeteneğinin yüksek seviyede olduğunun göstergesi olmuştur.

4.3. Uygur ve Moğol Dönemlere Ait Arkeolojik Veriler (VIII-XII)

Uygurlar eski zamandan beri hayvancılıkla uğraşarak hayatını devam ettirmekle beraber Soğdalı ve Çinli demircilerinin güçlerinden faydalanma yoluyla birçok kent oluşturmuşlar. Uygur kavimlerinin kültürel açısından büyük başarıların kazanabildiğinin göstergesi olan arkeolojik anıtlar Moğolistan coğrafyasında bulunmaktadır. Moğol Devleti'nin kültürel gelişiminde Uygur etkisi muazzamdır. Özellikle eski Moğol dilinin oluşumu ve gelişimini büyük ölçüde etkilenmiştir.

4.3.1. Uygurlara Ait Kurganlar ve Kentler

Uygur kentlerin diğer göçebe kavimlerine göre ayrı bir özelliğe sahiptir. Uygur toplumu içerisinde yayılmış olan Maniheizm, Böğü Kağan'ın hakanlığında benimsenmeye başlanmış olup, Soğdalı demircilerin yardımıyla tapınakları da inşa edilmiştir. Uygurlar'ı özel kılan unsurların başında Maniheizm inancını kabul etme meselesi gelmektedir. Zira bu dini inanış hakkında açıklama yapmadan Uygurlar'ın tarihi ve kültürüne bakmak mümkün değildir. Bu bağlamda, Maniheizm inancına kısaca göz atmakta fayda var. Türk Devleti olan Orhun ve Selenga Nehirlerinin kıyıları ile Aral Gölü civarında oturan Uygurlar'ın, II. Göktürk Devleti'nin dağılmasıyla birlikte 744 yılında Uygur Devleti adıyla kurulduğu bilinmektedir. Maniheizm'in kurucusu, Mani soylu bir ailede doğmuş olan yöneticisine bağlıdır. Maniheizm ise sıradan kişilerin kavraması için oldukça entelektüel ve karmaşık bir dindir. Onlar, kültürü açısından Mani dini vasıtasıyla Uygurlar'ın yeni yazı türleri benimsemesine katkıda bulunmuştur. Özellikle dini metinleri kaydetmek için Sogd yazısını aldılar, hatta Sogd yazısını değiştirilmiş biçimiyle Uygur diline uyarladılar. Uygur yazısı denilen yazı da böylece doğmuştur (Vasory, 2007: 134-135). Böylelikle medeni bir toplum olmalarına katkı sunmuştur. Uygurlar kendilerinden önceki devletlerden farklı bir yaşam tarzına sahiptir. Aynı zamanda Maniheizm dinini benimsemeleri, tapınak mimarisini de etkilemiştir. Stupa ismi verilen Uygur Dönemi tapınakları, iç avlu etrafında şekillenmiş bölümler içermektedir. Tapınağın ortasında adandığı kişinin heykelinin bulunduğu kutsal alan yer alır. Uygurlar tapınakları toprak üstüne inşa ederlerdi. En sık görülen tapınak şekli dikdörtgen, beşik tonozlu yapılarıdır. Uygurlar'ın yerleşik düzene geçmelerinin nedeni ise,

dini inanç ve mevsim şartlarından kaynaklanmıştır. Moğolistan coğrafyasında bulunan Uygur Devleti'nin merkezi olan Ordubalık (Karabalgasun), dini merkezi olan Baybalık kentlerin üzerine arkeolojik araştırmalar yapılmıştır.

Uygurlar, 763 yılında Maniheizm'i kabul edildikten sonra, ölen atalarının hatırası için büyük kurgan düzenleme geleneğini bırakmıştır. Moğolistan'daki Uygur Dönemi kalıntılarının bulunduğu alanlar, Uvurhangai vilayetinin Harkhorin ilçesi, Orhun Nehri havzasıdır. Bu mekanlar, Uygurlar'ın merkezi olan Karabalgasun'a ait kurban ayinleri ile ilişkilidir. Moğolistan'daki Ortaçağ Dönemi'ne ait mezarlar arasında 1949 yılında L.A. Evtuhova tarafından araştırılan Orhun bölgesindeki Del Dağları'nda bulunan grup mezarların, Uygur dönemine ait olduğu kabul edilir. Özellikle V, VII, XI. no'lu Mezarların Uygur kültürünü gösterdiği bilinmektedir.

V. Mezarı: Yaklaşık 12 metre çapında, dikdörtgen taşlarla kaplanmıştır. Koyun kemiklerinden kurban sunulduğunu gösteren izler bırakılmıştır. Uygurlar'ın merkezi olan Karabalgasun kalıntılarına benzer çömlek parçaları çok sayıda bulunduğuna göre, bu mezar Uygur Dönemi ile bağlantılı olarak değerlendirilmiştir.

VII. Mezarı: Dikdörtgen taşlarla kaplanmış olan 1.4:1.4 metrelik çukur bulunmaktadır. Çukurda at ve sığır kemikleri bulunmaktadır.

XI. Mezarı: Yuvarlak taşlarla kaplı olan bu mezarında ok, demir parçaları, bronz eşyalar bulunmaktadır. Araştırmacılar burada söz edilen mezarları, Uygur Dönemi ile bağlantılı olarak ele almışlardır. Mezarların tasarımına bakıldığında eski göçebe geleneklerinin korunmasının yanı sıra yerleşik kültürü göstermektedir. Bu mezarların genel stili, diğer Orta Asya göçebelerinden ayıran özelliği olmuştur. Cenaze törenleri tam olarak bilinmemesine rağmen mezar buluntularına göre, ölen kişileri için at, koyun, sığır hayvanlarından kurban sunulmuş olduğu görülmektedir.

Genel olarak Uygur Dönemi mezar düzenlemesi içinde yuvarlak taşlar sık kullanılmakla birlikte genellikle ölüleri doğu yönüne doğru yerleştirerek, yanına atların gömüldüğü gözlemlenmektedir. Uygur mezarlarının görünümü ise, Türk mezarlarına benzer görünse de bir farkı olarak insan ve at kafasının aynı yöne bakmış olmaları ile dikkat çekmektedir (Hudyakov, 1982: 85-94).

Orta Asya'daki eski dönem taş heykellerin dizayn, boyut ve kurban tapınağı şekillerine göre, Göktürk Dönemi heykellerinden farklı olan anıtlar bulunmaktadır. Bu heykellerin özellikleri ise; ellerinde bardak tutulmuş, ayakta duran, süslenmiş kemer ve yuvarlak başlığın takılmış olmasıdır. Bunun dışında Göktürk Dönemi heykellerine göre boyut olarak daha büyük idi. Heykellerin etrafında, Türk heykellerinde görüldüğü gibi kurban taşı ve balballara rastlanmamaktadır. Bu şekildeki taş heykeller, Tuva ve Hakas bölgelerinde az sayıda rastlanmalarının yanı sıra Moğolistan'daki Bayan-Ulgii, Uvs gibi batı ilçelerinde de yer almaktadır.

Uygur uygarlığının temeli göçebe hayvancılığa dayanmaktadır. At ve koyun başta olmak üzere sığır, deve, keçi de yetiştirmekteydiler. Bazı Uygur kentlerinin Tuva bölgesinde kurulmuş olmasının nedeni, verimli toprağı ve yeraltı kaynakları ile ilgilidir. Eski Uygur Devleti'nin ekonomisinde hayvancılığın büyük bir önem taşımış olduğunu gösteren Karabalgasun Yazıtı'nda un ve pirinç gibi ürünlerin çok önemli olduğu belirtilmiştir (Biçurin, 1950).

Moğolistan coğrafyasında bulunan Uygur kentlerinin üzerine yapılan arkeolojik araştırmalara göre, Orhun Nehri havzasında yer alan mezarlarda değişik eserler bulunmuştur. Taşlarla kaplı dairesel çerçevesi olan bir mezarın içinde, ölen kişinin atla beraber gömülmesinin yanı sıra insan ve at kafaları aynı yöne yerleştirilmiştir. Moğolistan'da olan Uygur mezarlarının yanında taş heykeller eşlik etmemiştir. Fakat Tuva bölgesinde rastlanan bazı mezarların yanında heykeller diktirilmiş olduğu görülmüştür (Kızlasov, 1964: 80). Eski Uygurlar'ın ibadeti genellikle Şamanizm inancı olmasına rağmen, feodalizasyon süreci ile bağlantılı olarak Budizm ve Maniheizm inancının nüfuz ettiği ancak bu inançların fazla ivme kazanmamış olduğu bilinmektedir. Uygur arkeolojisi önceki nesillerin gelenekleri üzerinde gelişmesine rağmen, önceki göçebe topluluklara kıyasla medeniyet açısından daha ileri seviyeye ulaştıklarını göstermektedir.

4.3.2. XIII. Yüzyıla Ait Arkeolojik Veriler (Eski Kentler)

Orta Asya topraklarında XII. yüzyılın başlarında Moğol kabileleri, Çin Seddi'nden Selenge'ye kadar uzanan geniş toprakları işgal altına alarak hüküm sürülmekteydi. XIII. yüzyılına geldiğinde eski Moğol boyları çok güçlendikleri için Temujin'in önderliğinde bütün Moğol kökenli boylar bir araya toplanarak, Büyük Moğol İmparatorluğu kurulmuştur.

Sonra Cengiz Han'ın emriyle Karakorum devlet başkenti olarak seçilmiştir. Bu zamandan itibaren Karakorum, Moğol İmparatorluğu'nun 30 yıl başkentlik yapmıştır.

Karakorum (Moğolca Harhorin) adını taşıyan şehirlerden biri Uygur hükümdarı Böğü Kağan tarafından Orhun Nehri'nin sol kıyısında Ugeynur Gölü'nün güneydoğusunda kurulmuştur. Kaynaklarda Ordubalık denilen bu şehir Uygur Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte terkedilmiş ve harabe haline gelmiştir. Karakorum adını taşıyan ikinci şehir ise Cengiz Han tarafından 1220'de Orhun Nehri'nin sağ kıyısında kurulmuştur. Moğol İmparatorluğu'nun başşehri olan Karakorum'un inşası Ögedey Han zamanında 1234 yılında tamamlanıp sarayı da inşa edilmiştir. Karakorum'un harabeleri 1889'da N.M. Yadrintsev ve A.M. Pozdneev tarafından keşfedilmiştir. 1948-1949'da Moğol ve Rus arkeologlar tarafından yapılan kazılarda önemli kalıntılara ulaşılmıştır. Kazılar neticesinde Budist mâbedleri, tuğla ve kerpiç binalar, altın gümüş parçaları, kemikler gibi birçok nesne ortaya çıkarılmıştır. Kazılardan yüzlerce madeni para bulunmasının nedeni o zamanki ticaret seviyesinin son derece gelişmiş olduğunu gösterir. Karakorum kentin dekoratif malzemelerinin organizasyonundan IX. ve XI. yüzyıllara dayanan yerel mimari teknikler görülebilir.

Kaynaklara göre o zamanlar Moğolistan'da Karakorum dışında birkaç şehir olduğu ifade edilir. Moğollar tarafından inşa edilen en eski yerleşim merkezinin XII. yüzyıla kadar uzandığı bilinmekle beraber bunun ispatı olarak "Avargiin Balgas" adındaki şehrin bulunmasıdır. Bu şehri çevreleyen duvarlar olmamasına rağmen, iç duvarların etrafında ayrı duvarlar bulunmakta ve ticaret, el sanatları, tapınaklar, saraylar ve Ana Saray ile tapınak özel olarak tasarlanmış olup, yüksek bir merdiven üzerine inşa edilmiştir. Kentsel gelişim geleneği, VII. yüzyıldan beri Uygur ve Kitan aracılığıyla eski Moğollara aktarılmıştır. Moğol İmparatorluğu ile ilişkili diğer şehirler arasında Kherlen Bars, Kharkhul Khan'ın kalıntıları, Shaazan şehri bulunmaktadır. Bunun dışında eski göçebe kentsel gelenekleri, Altın Orda şehirlerinin kazılarında görülmektedir. Eski Moğol kentlerinin yapısı, Moğollar'ın birleşik devletinin kurulmasından önce şehir kurma geleneğine sahip olduğunu göstermekle birlikte nesilden nesile aktarıldığı görülmektedir.

4.3.3. Moğol İmparatorluğu Dönemi Mezarları

Moğollar'ın sosyal ilişkileri, ahlakı, inanç düşünceleri ve yaşam tarzının incelenmesinde en önemli anıtlardan biri o zamanın mezarlarıdır. Günümüzde, Ortaçağ Dönemi'ne ait Moğol mezarlarının bulunduğu alanlar; Dundgovi ilçesinin Dalanjargalan vilayeti (1951), Altan Shiree vilayeti (1986), Han Uul (1959), Umnugovi ilçesinin Manlai vilayeti (1960), Uvurhangai ilçesinin Bogd vilayeti (1972), Harhorin vilayeti Baga Artsat (1979), Hentii ilçesinin Dadal vilayeti (1967), Uvs ilçesinin Saran Tolgoi (1973), Tuul nehir havzası (1982) olarak sayılabilir. Bunun dışında Moğol dönemi mezarları, Rusya Federasyonu'ndaki Baykal Gölü etrafına kadar yayılmıştır.

Tarihsel kaynaklarda kaydedildiğine göre, eski Moğollarda yaygın görülen cenaze töreni ise ölen kişinin, eskiden kullandığı eşyalarıyla birlikte toprağa gömülme geleneğidir. Budizm'in Moğolistan'a yayılmasıyla bu eski gelenek terk edilmiş ve ölülerin açık olan yerlerde gömülmeye başlamış olduğu bilinmektedir. Moğolistan'daki Kherlen Nehri havzasında bulunan X.- XII. yüzyıllara ait mezarlarda, ölülerin kafaları kuzeye bakacak şekilde yerleştirildikleri görülmektedir. Bu mezarlarda yaprak şeklindeki metal paslar ve diğer nesneler bulunmuştur. Eşlik eden eşyaların zengin olmaması, bu mezarların sıradan kişilere ait olduğunu göstermektedir. Moğolistan'daki Dundgovi vilayetinde bulunan mezarda ölen kişi kuzey yönüne doğru yerleştirilmiş ve başının altında bir yastık kalıntısı olarak çürük bez bulunmuştur. Bu mezardan tahta tencere, demir makas, ipekten yapılan poşet, tahta tarak, ayna, demir paslar, ipek kıyafetlerin kalıntıları bulunmuştur. Büyük Moğol İmparatorluğu Dönemi, (XIII-XIV yüzyıl) Moğollar'ın inanç düşüncesi olan Gök Tanrı inancı ve Şaman ritüellerinin açık bir tezahürü olan geyik heykelleri ve diğer anıtlar, herhangi bir kralın, prensin ve kahramanların anısına adanmış olmasına rağmen, nesilden nesile aktarılan ruhlar kültüyle (Atalar Kültü) ilişkilendirilmiştir.

4.3.4. Moğolistan Coğrafyasında İnsan Figürlü Taşlarının Yayılımı

“Atalar Kültü” geleneğinde önemli bir yere sahip insan figürlü taşlardan, Moğolistan coğrafyasında farklı dönemlere ait toplu olarak yaklaşık 500'den fazla sayıda heykel kayda geçirilmiştir. Bu heykellerin yayılma durumuna bakıldığında;

4.3.5. Bronz Dönemi Heykelleri

Burada iki çeşit heykel karşımıza çıkmaktadır. Biri, Erken Bronz Çağı'na ait (Hemçek Kültürü) insan figürlü taşlar; Diğeri ise geyik şeklinde tasvir edilen insan portreleridir. Altay Bölgesi'nde Erken Bronz Dönem göstergesi olan Hemçek Kültürü'ne ait mezarlar bulunmaktadır. Bu kültür, 1960 yılında Çin'li Arkeologlar tarafından tespit edilmiş ve günümüzde Shinjiang Uygur Özerk Bölgesi'nin kuzey kısmı, Altay Dağları'nın batı kısımlarına yayıldıklarını bilinmektedir. İki çeşit mezarın yanında da insan figürlü heykeller bulunmaktadır.

1. Moğolistan'daki Howd vilayetinde bulunan açık renkli granit taşlardan yapılmış insan tasvirli heykelin yüz kısmı yuvarlak şeklinde ve burnu çok net şekilde tasvir edilmiştir. Heykel, sol elinde yay, sağ elinde ince bir şey tutmaktadır (Erdenabaatar, 2002: 38).
2. 2010 yılında kazılan mezarın yanında rastlanan insan figürlü heykel; mezarın sol tarafında 3 metre uzaklığında, uzun dikdörtgen şeklinde mavi renkli çakıl taşlardan yapılmıştır. Heykelin şekli, sağ elinde yay tutup, sol elini göğüs kısmına koyan ayakta duran bir erkek tasviridir (Turbat, 2004: 183).

Geyik şeklinde taş heykellerin özelliği ise, uzun dikdörtgen taşın üstünde çok çeşitli geyik tasvirleri işlenmiş olmasına rağmen, gerçek anlamı ise insan biçimlerinin olduğu belirtilmektedir. Bunun belirtisi olarak, heykelin en üst kısmında insan yüzü şeklinde kabartılmış olduğuna rastlanır. Genel olarak geyik heykellerinde, insanın baş kısmı tasvir edilmemesine rağmen insanların ihtiyacı olan eşyalardan; kemer ve kemere bağlanan silahlar ve diğer eşyaların tasvir edilmesi bakımından insanları temsil eden heykel olduğu ispatlanır.

Bronz Dönemi'ne ait heykellerin bulunduğu yeri ve anlamı sonraki Türk ve Moğol dönemlerindeki heykellerle benzer olmaları dikkat çekici bir meseledir. Bazı bilim insanları tarafından Türk Dönemi heykelleri ve geyik tasvirli heykellerin arasında köken olarak bir benzerlik olabileceğini söylemelerine rağmen, zaman bakımından çok fazla fark olması direkt bir bağlantının olma ihtimalini düşürmektedir (Tseveendorj, 2002: 60). Burada söz edilen Hemçek mezarlarının yakınlarında bulunan insan figürlü taşlar ise, Moğolistan bölgesindeki en eski döneme ait arkeolojik anıtlarındandır.

4.3.6. Türk Dönemi Taş Heykelleri

Türk mezar kültürünün önemli parçası olan insan figürlü taş heykeller araştırıldığında, o döneme ait insanların dış görünüşü, giysileri, malzemeleri, silah çeşitleri ve bunların yapım amacı ve anlamı hakkında bilgi edinmemize yardımcı olmuştur. Orta Asya'nın geniş coğrafyasında dikilen bu heykeller, dış görünüş olarak küçük farklılıklara rağmen genellikle ortak özelliklere sahiptirler.

Eski Türklerle ilgili ölü gömme geleneklerine ait ilk bilgiler M.Ö. III. yüzyıla aittir. En eski Türk mezarlarından birisi kurgandır. Türkler'in ölen kişinin yerini belirlemesi için mezar odası üzerinde geniş bir daire biçiminde toprak veya taşlardan piramit şeklinde tümsekler kurdukları ve buna kurgan denildiği bilinmektedir. Hun Dönemi'ne ait binlerce kurgandan en önemlileri; Noyon Uul, Pazırık, Esik bölgesinde bulunur. Eski Türk mezarlarında yaygın görülen bir ölü gömme âdeti ise, ölen kişinin mezarı başına öldürdüğü düşmanları simgeleyen “balbal” taşları dikilmesiydi. Genel olarak Türk mezarları, insan figürlü taş heykeli ve sola doğru dikilen balbal taşlardan oluşmaktadır.

4.3.7. Uygur Dönemi Taş Heykelleri

Türk Dönemi'ndeki mezar taş heykellerinin özellikleri Uygur Dönemi'ne kadar (745-840) devam etmiştir. Orta Asya topraklarında hüküm süren Uygurlar balbal dikme geleneğini de sürdürmüşlerdir. Moğolistan coğrafyasında rastlanan taş heykellerin biçimleri, tasvir edilen figürleri ve bulunmuş olan eşyalarına göre genellikle Türk Dönemi'ne ait olduğu ispatlanmaktadır. Ancak, dış görünüşü ve diğer biçimlerinden farklılık gösteren bazı genel özelliklere sahip insan figürlü taş heykeller de bulunmaktadır. Bu tür heykeller Moğolistan'ın batı bölgeleri; Bayan Ulgii, Uvs ve Tuva topraklarında rastlanmaktadır.

Uygur Dönemi taş heykellerin yayılma alanı Moğol Altayları'nda ve Tuva bölgelerinde olduğundan yukarıda söz edilen ve değişik biçimlerde olan heykelleri VIII-X. yüzyıla bağlanmak mümkündür (Turbat, 2003: 171). Uygur Dönemi'ne ait heykellerin çoğu Altay, Kazakistan, Doğu Türkistan ve Yedi Su bölgelerinde bulundukları hakkında bilgiler kaynaklarda tespit edildiyse de bunun üzerine yeterli araştırma henüz yapılmamıştır.

4.3.8. K'itan Dönemi Taş Heykelleri

Moğolistan'daki Bulgan ilçesinden 1 km uzaklığında, İnget Tolgoi diye adlandırılan alanda insan figürlü bir heykel bulunmaktadır. Genel olarak şekli, ayakta duran bir insan figürü gösteren heykelin malzemesi, kahverengi renkli kumlu taşlar idi. Heykelin üzerine detaylıca bakıldığında, baş kısmına yuvarlak şeklinde bir başlık takılmış, geniş suratlı, büyük gözlü bir kişiyi tasvir ettiği görülmektedir. Bu taş heykelin uzunluğu 220 cm, genişliği 70 cm, kalınlığı 30 cm dir (Mongoliin Arheologi, 89).

Burada bahsedilen heykelin şekli Moğolistan bölgelerinde sıkça rastlanan VI-YIII. Türk, VIII-IX. Uygur, XIII-XIV. Moğol Dönemi taş heykellerinden tamamen farklı ve eşsiz idi. Heykelin genel görünümü, güneyli keşiş olan insanlara benzetilmekteydi. Moğolistan topraklarında X-XII. yüzyıllarda hüküm süren K'itanlar'ın kültürel anıtlarında buna benzeyen heykeller bulunmaktaydı. Bu nedenle araştırmacılar tarafından, söz konusu insan figürlü heykelin K'itanlar'a ait anıtlardan biri olabileceği kabul edilmektedir.

4.3.9. Moğol Dönemi Taş Heykelleri

Büyük Moğol İmparatorluğu Dönemi heykellerinin çoğu Moğolistan'ın güneydoğu taraflarında bulunmaktadır. Son zamanlarda yapılan araştırmalara göre, bu döneme ait insan tasvirli heykellerin rastlandığı bölge, Moğolistan sınırının güneyinde İç Moğolistan'daki Shiliin Gol ilçesinin olduğu belirtilmektedir. Moğol Dönemi taş heykellerinin organizasyonu, tasvir şekli ve malzemeleri birçok özellikler içerir. Moğol Dönemi'ne ait taş heykellerin şekli ise yuvarlak şeklinde olan mezarları güneydoğu yöne doğru yerleştirildiği görülmektedir. Türk mezarlarında olduğu gibi kereksür, yazılı taş anıtlar, balbal taşlar bulunmamaktadır. Moğol Dönemi insan figürlü taşların bir özelliği, heykellerin çoğu ayakta veya oturma pozisyonunda tasvir edilmesinin nedeni insan vücudunun tüm parçalarını göstermek istenmiş olması olarak tahmin edilmektedir. Bilhassa insan ayaklarının daha net şekilde işlenmesi, diğer heykellerle karşılaştırıldığında ayırt edici bir özelliği olmuştur.

İnsan figürlü taş heykellerin yayılma alanlarına bakıldığında, Bronz Dönemi heykelleri genellikle, Altay Dağları'nın güneyinde, Türk Dönemi taş heykelleri Altay ve Hangai Dağları bölgesinde yayıldıkları görülmektedir. Ama Uygur Dönemi heykellerinin büyük kısmına Altay civarında rastlanmakla beraber, Hangai Dağları'nda az sayıda

bulunduğu da kaydedilmiştir. Kitan Dönemi'ne ait olan heykel ise, Hangai Dağları ve Selenge Havzası'nda bulunmaktadır. Moğol Dönemi taş portreleri Doğu Moğolistan'ın bozkır bölgelerinde, Hangai ve Hentii Dağları'na yayılmışlardır.

İnsan figürlü taş heykellerin ilk bulguları, Erken Bronz Dönemi (III. Bin'in yarısı) Hemçek Kültürü'nde tespit edildikten sonra (II. Bin'in sonu, I. Bin'in başlarına ait) insan figürlü heykellerinde, insan suratı tasvir edilmeye başlamıştır. Bundan binlerce yıl sonrasında (VI. Bin) insan figürlü taş heykellerin tasvirleri oluşarak, XIV. yüzyıla kadar sürdürülmeye devam edilmiştir.

4.4. Orta Asya Kavimlerinde Antik Sanat

Eski dönemlerde yaşamış olan insanların inanç düşüncesine dair bilgiler edinmek için arkeolojik verilerin üzerine durulması gerekir. Burada Eski Bronz ve Demir Çağları'na ait olan bazı hayvan şekillerinden bahsedelim. Söz konusu hayvan biçimi, ince düz bronz yüzeyin üzerinde uzanan geyik tasviri döküm ile yapılmıştır.

Geyiğin her iki gözü, kulakları ve kafası net şekilde görünmektedir. Geyiğin göğüs ve kalça kısmı açıkça tanımlanmakla beraber karşı tarafında domuz şekli de mevcuttur. Domuz kafası iri, kısa ayaklı, burnu yere dokunmuştur (Gryaznov, 1980: 30). Bilhassa domuzun yüksek yüzgeci, kısa kuyruğu ve kulakları net görünmektedir.

Erken Bronz Dönemi'ne ait olan çift kambur geyik tasviri dikkat çekmektedir. Bu geyiğin ön ve arkasına kısmına bakıldığında uzanan bir deveyi anımsatmaktadır. Bu heykel şekli Erken Bronz Dönemi insanların inanç düşüncesini göstermektedir (Tseveendorj, 1999: 10).

Bunun dışında Uvs vilayetindeki Sagil ilçesinde geyik boynuzlu olan deve tasviri bulunmaktadır. Buna benzer olan tasviri de Arhangai vilayetindeki Çeçerleg ilçesinde boynuzlu deve şeklinde mağara duvarlarında çizildikleri görünmektedir (Devlyet, 1982: 10).

Orta Asya göçebelerinin antik sanat anlayışında deve, geyik tasvirlerin bir arada çizilmiş olmaları oldukça yaygındır. Özellikle Arhangai vilayetinin Chuluut Nehri havzasında bulunan kaya resimleri içerisinde gövdesi sığır, keçi boynuzlu, panter ve vaşağın ki gibi karlı tenli Eneolitik Devri'ne ait sanatlar bulunmaktadır (Novgorodova, 1984: 215).

Noyon Dağı'nda bulunan Hun mezarlardaki keçe paspasın üzerine çizilmiş tasvirlerde, geyiği omzundan ısırarak hayvanın kuyruğu ve kanadı kartal gibi yırtıcı kuşlarınkine benzer şekilde, kulağı ve yüzü kurt gibi tasvir edildiğinden canavar ve yırtıcı kuşun karışık bir karaktere sahip olarak betimlenmiştir. Buradan bakıldığında bir hayvan karakteri içerisinde birçok hayvan şekli bulundurarak, eşsiz hayvan imajlarını yaratma geleneği eski Hun sanatında yaygın olarak rastlandığını anlıyoruz. Bu veriler Orta Asya kavimlerine ait Antik sanatın gelişiminde ve belirli bir aşamada benzersiz bir karakter oluşturulduğunu göstermektedir. Bu bağlamda insanlık sanatının gelişiminin erken aşamalarında (Paleolitik ve Bronz Çağlar'da) birçok yönden genel olarak geliştiğini araştırmalar kanıtlamaktadır. Bunun nedeni hakkında bilgilere ulaşmak için halk öyküsü ve eski mitlere bakmamız gerekiyor. Bununla ilgili iki efsaneyi ele alalım.

4.4.1. Shunkhlai Dağı

Moğolistan'daki Uvurhangai vilayetinin Hujirt ilçesinde bulunan dağlara Shunkhlai denir. Eski zamanlarda bu bölgede tek aygırı olan yaşlı adam ve yaşlı kadın birlikte yaşıyorlardı. Bir gün yaşlı adam ava çıktığında bir geyiği görüp, ona ok atıp ayağını vurur. Topal geyik kaçıp bir nehri aşarak orada uzanır. Yaşlı adam geyiği öldü sanarak yanına gelince geyik hemen kalkıp koşarak gitmiş. Adam o geyiğin uzanmış olduğu toprağı yakından inceleyerek yağlı çamur dolu bir yer olduğunu fark etmiş. Yaşlı adamın bir ayağı sakat olduğu için çamurun şifa verici özelliğine sahip olabileceğini düşünerek ayağına sürdüğünde hemen iyileşmiş. Yaşlı adam ve yaşlı kadın bu haberi etraftaki insanlara söylediklerinde hasta olanlar oraya gidip çamur tedavisi yaparak iyileşmeye başlamışlar. Yıllar geçtikçe yaşlı adam da iyice yaşlanmış. Onun beyaz aygırı da ölmüş. Nitekim yerli halklar tarafından şifa verici çamurun bulunduğu yere yakın kuzey dağları, yaşlı adamın ismiyle adlandırarak o dağın tepesinde onun beyaz aygırın kafasını da yerleştirerek kurban sunulmaya başlamıştır (Tseveendorj, 1992: 14).

4.4.2. Deve ve Geyik

Çok eski günlerde devenin şu anki geyiğinki gibi, on iki tane besleyici boynuzları varmış. Hatta kalın güzel kuyruğa da sahipmiş. O zaman geyiğin boynuzu ve kuyruğu yokmuş. Bu yüzden deve her zaman herkese kendi güzel boynuzlarını gösterip burnu havada tavrıyla övünür olmuştur. Bir gün deve su içmeye göl kenarına geldiğinde, su içmekten daha

ziyade kendi güzelliğini suda görerek çok gururlanmış. Ama o anda ormandan bir geyik çıkıp onun yanına gelerek çok üzgün bir tavırla söylenmiş:

Ben bu akşam orman hayvanlarının toplantısını ziyaret etmeliyim. Bu kadar çirkin halde nasıl gideceğim. Lütfen bana boynuzunu ver! Yarın sen su içmeye buraya geldiğinde geri vereceğim demiş. Deve geyiğin gerçekten üzgün ve çirkin olduğunu gördüğünden kendi boynuzları ona vererek “Su içmeye geldiğimde mutlaka geri vereceksin” demiş. Onun güzel boynuzları alır almaz geyik ormana gitmiş. Yolda karşılaştığı ata boynuzları kendisine kimin verdiğini ona söylemiş. At, hemen deveye gelip ondan kuyruğunu rica etmiş. Deve da ona güvenerek kuyruğunu onunla değiştirmiş. Ondan sonra uzun zaman geçse de, zavallı deve boynuz ve kuyruğunu onlardan geri alamamış. Deve, at ve geyik ile karşılaştığında boynuz ve kuyruğunu geri vereceğine söz verdiklerini hatırlatırken onlar alaycı bir şekilde gülmüşler ve geyik şöyle söylemiş:

Boynuzumu gökyüzüyle yüzleşirken, senin kuyruğunu yere ulaştırken geri vereceğim demiş. O zamandan beri şimdiye kadar deve, her su içtiğinde kendi boynuzsuz çirkin görüntüsünü suda gördüğünde üzülen başını sallarmış. Hatta deve birkaç yudum su alınca dağın tepesine bakarak boynuzunu geri getireceğine söz vermiş olan geyiği hatırlarmış. Bu bağlamda geyik boynuzların senede bir kere düşmesinin nedeni de o boynuzları deveden alınmasına bağlı olarak düşünülür (Gaadamba, 1978: 141).

“Shunkhlai Dağı” efsanesinde geyik, doğanın sırları dolayısıyla çamurun şifa verici özelliği ve insan vücuduna faydalı olduğunu av işleriyle uğraşan Shunkhlai adında yaşlı bir adama öğreten iyi tarafta bir kahraman karakteri göstermektedir. Genel olarak bu efsane, geyiğe tapınma geleneğine önem veren eski kavimlerinin inanç düşüncesinin bir yansımasıdır. Fakat “Deve ve Geyik” efsanesinde geyiğin geleneksel iyi karakteri deveyi aldatan negatif rolünde, devenin merhamet ve şefkatinden dolayı nezaket yüzünden acı çeken acıklı bir görüntüde görünmektedir. Bu efsanelerde çamurunun hastalıkları tedavi etme yeteneğinin keşfedilmesi ve her yıl değişen geyik boynuzlarının gizli anlamından bahsedilirken sanatsal bir yöntem kullanılmıştır. Öte yandan eski insanların doğada bulunan her şeyin sırrını çözmek ve açıklama yapmak istemeleriyle o zamandaki insanların zihinsel gelişimi, düşüncesinin özelliği ve psikolojisini göstermektedir. Geç Bronz ve Erken Demir Çağları’na ait kaya resimlerinde geyik ve deve görüntüleri birlikte rastlanmaya başlamıştır. Bu dönemde binlerce yıl süren göçebe hayvancılık klasik bir biçime geçmiştir.

Burada söz konusu olan hayvanların sosyo-ekonomik yaşamında, özellikle hayvancılığın gelişiminde o zamandaki insanların zihinsel gelişimi de güzel sanatlar ve sözlü edebiyatına yansımış olduğunu eski kaya resimleri hatta efsaneler ispatlanmaktadır.

4.4.3. Moğol Altay'daki Kaya Mezarları

Eski Moğol kavimlerinde ölü gömme adetlerine bakıldığında; toprağa gömmek, yakmak, kaya örtüsünün altında bırakmak gibi çeşitli cenaze töreninin kullanılmış olduğu son yıllarda yapılan arkeolojik araştırmalar sonucu bilinmektedir. Burada söz edilen şekiller arasında araştırmacılar tarafından “kaya gömme” olarak adlandırılan cenaze töreni hakkında Moğolistan’ın Altay bölgesinde yapılan arkeolojik araştırma materyallerine dayanarak, bazı şeyler açıklanabiliyor.

Örnek olan kaya mezarlarından, Moğolistan’daki Bayan-Ulgii vilayetinin bir kayanın dibinde dış görünüşü bozulmuş bir mezar rastlanmaktadır. Mezar özelliği ise büyük hayvan derileri ile kaplanmış 3:4 cm boyutunda deri tabut bulunmaktadır.

Ölünün elbiseleriyle gömülmüş olduğunu gösteren kırmızı ve mavi renkli ipekten yapılmış olan elbise yaka kalıntısı ve siyah kuzu derisi yer almaktadır. Mezardaki bulgular arasında dörtgen şeklinde demir süsler, üçgen şeklinde üzerine boynuz süsleri olan demir tahtalar, bronzdan yapılmış süsler, gümüş küpe, taş kolyeler idi. Bazı kaya mezarlarında herhangi bir malzeme bırakılmadığı görülmektedir. Mesela, Moğolistan’daki Bayan-Ulgii, Hentii, Dundgovi, Umnugovi vilayetlerinde kaya mezarlarına çok sayıda rastlanmaktadır. Kaya dipleri veya kaya örtüsü olan yerlerde ölü gömme töreni kapsamında Moğol bilimciler tarafından yapılmış araştırmalara göre, bu mezarların zaman olarak XII-XIV. yüzyıla dayanmakta ve anlam olarak da eski insanların inanç düşüncesinde yer alan gök ve toprak kültüne bağlı eski bir gelenekten kaynaklanmış olduğu açıklanmaktadır. Buna bağlı olarak Moğol halklar arasında sıkça kullanılan “duvarlı olan evinden vedalaşıp kaya evine gitmek” diye eski bir tabirin anlamından görülmektedir (Menes, 1992: 157).

Moğolistan topraklarında rastlanan eski bozkır kavimlerine ait kaya mezarların bulunduğu yerler genellikle kayaların arasında, kaya ve mağara uçurumunda, keçe veya hayvan derisine sarılmış şekilde üzeri düz taşlarla kaplı olarak bırakılmaktaydı. Bu bağlamda Moğolistan coğrafyasında bulunan arkeolojik buluntuların IV-XIV. yüzyıl arasında yaşamış

olan, dil, köken ve gelenekleri farklı olan eski kavimlerin tarihinin olduğundan özellikle eski göçebe bozkır kavimlerinin entellektüel kültürüne bağlı olan “gökyüzü baba-toprak anne” kavramıyla doğru bir şekilde ilişkilidir. Sonra XVI. yüzyıla geldiğinde Moğolistan’da Budizm’in geliştiği dönemde cenaze törenlerinde büyük bir değişiklik yaşamış olduğunun göstergesi olarak, kaya mezarlarının toprağa gömme mezar biçimine geçtiği görünmektedir.

4.4.4. Cengiz Han’ın At Kuyruğu Tuğu

Cengiz Han’ın yönetimi altında, 1206 yılında dağınık olan çeşitli kabileler birleştirilip Büyük Moğol İmparatorluğu kurulmuştur. O sene Cengiz Han tarafından Onon Nehri’nin baş havzasında büyük kurultay düzenlendiğinde, askeri tesislerini genişleterek at kuyruğu tuğ, resmi olarak dikilmiştir. Bu kurultay sırasında Moğol Devleti’nin “İkh Zasag” adında büyük yasanın kabul edilmesiyle birlikte, Cengiz Han’ın en yakın dokuz danışmanları olan Boorçi, Muhulay, Sorhonşar, Zelme, Zev, Çu Mergen, Şihihutag, Borohul, Har Hiru’ların destekte bulunarak şahin arması olan büyük tuğun ulusal bayrak olduğu saptanmıştır. Böylece at kuyruğundan yapılmış tuğ, Moğol milletin idolü olmuştur. Bu zamandan sonra Cengiz Han’ın altın soyundan 41 hükümdar Moğol İmparatorluğu’nun tahtına çıktığı dönemlerde de, dokuz ayaklı beyaz tuğun Moğol arması olarak kaldığı ve dört ayaklı kara tuğ, dört ayaklı damalı tuğların Moğol askeri armasının olmuştur (Davaajav, 2013: 149).

Eski zamandan beri Moğollar, devlet arması olan tuğa değer vererek tapınmaya başlamıştır. Tuğ kurbanı ise devletin büyük bir törenidir. Moğolistan topraklarında 2000 yıl önce ilk devleti kurulmuş olan Hunlar Dönemi’nde güneş, ay, ateş ve geyik tasviri olan bayrağı kullanılmaktaydı. Sonra 1206 yılında Cengiz Han tarafından kurulmuş Büyük Moğol İmparatorluğu’ndan itibaren günümüze kadar Moğol kavimleri, devlet bayrağına karşı büyük saygıda bulunarak tapmaktalar. Moğollar beyaz tuğu devletin büyük töreninin onuruna, şiddetli siyah tuğu savaş sırasında kullanmaktaydılar (Davaajav, 2013: 15).

4.4.5. Tuğa Kurban Sunma Geleneği

Her yıl 14 Temmuz’da Cengiz Han’ın şiddetli siyah tuğa kurban sunma töreni gerçekleşmekteydi. Bu kurbanın anlamı, siyah tuğu yeniden güncelleştirmektir. Tören sırasında siyah at kuyruğundan yapılmış tuğ dezenfekte edilip, yeni tüylerin de eklenerek yenilenmesi yapılmaktadır. Bunun için küçükbaş hayvanlardan, önceden seçilmiş olan on

iki tane keçi ve koyun hazırlanır. Bunlardan dokuz tanesi tuğ kurbanına, iki tanesi trompete, kalan bir tanesinin yağından faydalanıp tuğa sürülmesi için kullanılmaktadır. Ama büyük kurban töreni için yüz on üç tane koyun seçilmekteydi. Tören kısaca açıklandığında, ilk önce siyah tuğ altın kurbağa tabanından indirilip, önceden hazır edilmiş keçi yağından sürülmesinin ardından alkollü, nemli bez ile iyice temizlenerek, seçili dokuz tane siyah atın kuyruğundan eklenip yenilendikten sonra beş çeşit ipek bağlanarak, tuğa kurban sözleri söylenip “Ha, ha, ha, ha, ha, ha” sesleri gelince dokuz kez, toplam üç tekrar ile hafifçe vurarak altın kurbağa tabanına yerleştirilmektedir. Bu tören sırasında yüksek sesli uzun trompet önemli yer almaktadır. Askeri siyah tuğ ise derin bir sembolik anlama sahiptir. Siyah tuğun tepe şekli ise, eski Moğol askerlerinin geniş kapsamlı, güçlü yanını yansıtan ok şeklini göstermektedir.

Bunun tek bulunması; dik, dürüst karakterli, ok kadar keskin, cesaret dolu askerlerin anavatanı düşmanlardan korunması anlamına bağlıdır. Çelikten yapılmış dört tane çiçek şekil ise, Moğol Devleti’nin dört mevsimde çiçek gibi gelişip, bağımsızlığının da çelik gibi güçlü olacağını simgelemiştir. Eski göçebe kavimlerinin antik idolü olan siyah at kuyruğu tuğu, XIII. yüzyılında Cengiz Han’ın kararı ile bütün askeri güçlerin sembolü olarak kabul edilmiştir. Bu düşmanları korkutan siyah renkli at tüyünden yapıldıkları için “şiddetli siyah tuğu” ismi koyulmuştur. Bütün atların başı olan aygır, ateş gibi cesur olduğu için sürülerini her türlü tehlikeye karşı koruyabileceği düşünüldüğünden, siyah tuğun önemli bir malzemesi aygır kuyruğudur. Siyah aygır kuyruğunun kullanılmasının sebebi de, uzaylı istilacılardan kendi vatanını savunan askerlerin, düşmanlara karşı nazik olmadan her zaman uyanık ve güçlü olacağını simgelemiştir. Siyah renk ise, başka bir renkle karıştırılmamış düz bir renktir. Bu nedenle de Moğollar’ın yüksek devlet adamlarına “devleti siyah adam” demelerinin gizli anlamı da devlet işlerinde, sadece tek ruhla dürüst olmanın ifadesi olarak bu rengi kullanmaktadırlar (Ariyasuren, 1992: 15).

Cengiz Han’ın siyah tuğa kurban sunma törenini, ejderha yılında yapmasının yanı sıra savaşa çıkmadan önce veya herhangi bir felaketi ortadan kaldırmak amaçlarında yapıldığı görünür. Siyah tuğ savaşta taşınmaz, her zaman sabit bir tabanın üzerinde yüksek güvenlikli alanda ve kontrol altında tutulmaktaydı.

Cengiz Han’ın beyaz tuğunun merkezinde uçan şahin kuşu, dört köşesinde uçan at tasvirleri yer almaktadır. Büyük Moğol İmparatorluğu Dönemi’nde Cengiz Han’ın beyaz

tuğu için ejderha yılında büyük bir tören düzenlenmekteydi. Bu törende 13 tane hayvan kullanılır, ama katılanlar istedikleri kadar kurban sunabilirlerdi. Aileler mümkün olduğunca bir ya da üç koyun bazı kişiler dokuz koyun kurban için verirlerdi. Beyaz tuğa kurban sunma töreni, ejderha yılının ekim ayına rastlamaktadır. Tören düzenlenmeden iki ay önceden hazırlıklar başlar. Tören sırasında beyaz tuğu sarımsı ya da beyaz at binen askerler saygı ile getirip, özel tabanına yerleştirdikten sonra mum ve tütsü yakıp, beş renkli bayrakları rüzgârda çırpınarak, kutsal putları hazır olmasının ardından, tef patlayınca şaman aday özel okunuş okuyarak, tuğa kurban ayinini başlatır. Kurban sunmakla beraber tuğun tüyleri yenilenip temizlenir. Kurban eti hazırlanırken, bütün koyun eti kemiklerinden ayrılıp doğradıktan sonra saf yağında haşlanır (Davaajav, 2013: 115).



SONUÇ

Orta Asya'daki Eski Bozkır Kavimleri'nin inanç görüşünün temeli doğaya tapınmaktan oluşmuştur. Bunların arasında yıldızlara, güneşe ve aya tapınmalar bulunmaktadır. Kadim insanlar, yaşamındaki olumlu ve olumsuz olayların sıklığının gökyüzünde bulunan yıldızlara, güneşe ve aya bağlı olduğuna inanmışlardır. Onların bu görüşü, tabiat kültlerinin ortaya çıkışının ve gelişmesinin temeli olmuştur. Çünkü güneş, ay ve yıldızlar o dönemin doğal hakimiyetinde yaşayanlara, mevsimlerin ritmini göstermenin yanı sıra evreni aydınlatan, mekan tanımlayan, yön gösteren putlardı. Güneş genel anlamda kuraklık ve aşırı sıcak dönemleri haricinde yaşamı sürdüren, ışık kaynağı olarak görülürken, ay bir yandan geceyi aydınlatan, korkuları giderici olarak diğer yandan korku yaratan bir ışık kaynağı olarak görülmüştür.

Ağaçlara, taşlara, güneşe, aya ve ateşe tapınmaların, Eski Bozkır Kavimleri arasında çok yaygın olması, etraflarındaki her şeyin canlı olduğuna inanmalarından kaynaklanmaktadır. Bunun en belirgin örneği ateşe tapmaktır. Ateşin tüm kötülüklerin dezenfektanı olduğunu düşünerek, ateşe kirli bir şey koymamak ve yakınına bıçak getirmemek adettendi. Bunun nedeni, ateşin yaşayan bir şey olduğuna ve bir ateş tanrısı olduğuna inanılmasıdır.

Bunun dışında Eski Bozkır Kavimleri'nin arasında yaygın olarak görülen taş kültü, geçim kaynağı olan doğanın imkanlarını sürdürme ihtiyacından doğmuştur. Örneğin, şiddetli doğa olayları (kuraklık vs.) nedeniyle insanlar yetersiz beslenme ve elverişsiz yaşam koşullarıyla karşı karşıya kaldıklarında, tüm sebeplerin gökyüzü olduğuna inanarak, bunları aşmak için çeşitli yöntemler geliştirip, (sihir kullanması, gibi) doğa olaylarını kendi arzularına uyarlama çabasıyla bağlantılı olduğu söylenebilir. Bu kült, insanlığın ilkel doğasında ortaya çıkmış olup, daha sonra göksel (Gök Tanrı İnancı) ritüellerin bir parçası olarak daha gelişmiş hale gelmiştir.

Eski insanların inanç düşüncesi çerçevesinde, evren içeriden bakıldığında içbükey, dışarıdan bakıldığında küresel şekilde olan göksel âlemin modeli olarak hayal edilmiştir. Bu düşünce ise tüm insanlığın evren biçimine dair ortak bir anlayıştır. Eski göçebe kavimlerin konut şeklinin de uzaydaki mikro kozmosunun bir sembolü olduğu söylenebilir.

Eski göçebelerin inanç algısında, kutup yıldızı gökyüzünde parlayan tüm yıldızların merkezi dönme eksenidir. Eski Moğollar'ın yedi tanrı yıldızlara tapmasının asıl nedeni, o yıldızların gece gündüz insanların hayvanlarını, mallarını ve kaderini koruduğunu düşünmelerinden kaynaklanmıştır. Bunun arkasındaki anlama bakarsak, atalar kültürüne bağlantılı olarak açıklanmalıdır.

İnsan bilişinin tarihsel gelişiminin başlangıcında gökyüzü ise, güneş, ay ve yıldızlar gibi ışıklı cisimlerin meskeni şekilde hayal edilmiştir. Sonra ibadetin oluşumu aşamasında çeşitli doğal ve iklimsel olayların (şimşek, gök gürültüsü, fırtına, sel, kar, toz fırtınaları vs.) yaratıcısı olarak anlamlandırılmaya başlanmıştır. Bu sert doğa olaylarının, hastalık ve ölümlere yol açmasından dolayı kadim insanları belli bir ölçüde dehşete düşürmüş olup, bu sebeple Gök Tanrı inancının oluşumundaki ana neden olarak kabul edilmiş olduğu sonucuna varılmaktadır.

Göksel ibadetin gelişiminin, Erken ve Ortaçağ yazılı kaynaklarındaki ismi, o dönemde Moğol ve Türk dillerinde kullanılan tarihi isimlerin anlamı ve mahiyeti dikkate alınarak;

1. Gökten Önceki Dönem, 2. Gök Dönemi, 3. Gök Tanrı Dönemi, 4. Sonsuz Gök Tanrı Dönemi, 5. Üst Dünya ve Tanrı Dönemi diye tarihsel olarak beş dönem şeklinde incelenmiştir.

Eski Bozkır Kavimleri'nin toprak ile ilgili inanç düşüncesine bakıldığında, yağış ise üst gökyüzünden alt topraklara gönderilen bir armağan şekilde algılanır. Çünkü yağmur nedeniyle toprak, dağlar ve sular beslenir, insan ve hayvanın besin kaynağı oluşur. Bundan ötürü Bozkır Kavimleri'nin zihniyetinde toprağa “ana” olarak ibadet etmesinin temeli oluşmuştur.

Bunun dışında gökten gelen yağışların, yeryüzünde nehirler ve akarsuların aracılığıyla toprağa emilmesi ve buhara dönüştürülerek göğe geri dönmesi, gökyüzü ile yeryüzü arasındaki ayrılmaz bir bağı olduğunu göstermektedir.

Eski insanların zihinlerinin ve dünya görüşlerinin bir ifadesi olan geyik heykellerinin ve petrogliflerin hikayesini deşifre etmeye çalışırsak;

Geyik heykellerindeki ağız açık şekilde ses çıkaran geyik tasvirleri, doğanın ve mevsimlerin net bir temsili olmasının yanı sıra, göçebe yaşamın önemli bir parçası olan hayvanların baharda büyüdüğünü ve çoğaldığını sembolik olarak temsil etmektedir. Öte yandan, atalar kültürünün ayrılmaz parçalardan biri olan ölü gömme geleneğinde, geyik heykeli dikilme ritüelinin anlamı, cennete yükselen ataların ruhunun, hayatta kalan insan ve hayvanları koruduğuna ve kutsadığına inanmalarından kaynaklanmaktadır. Bu sebeple geyik heykeli dikerek, ataların ruhlarına kurban sunup dua ederlerdi.

Aynı zamanda eski insanların inanç düşüncesine göre, bir geyik avladıklarında dağın ve suyun ruhuna, onun tasvirinin bırakılmasının zorunlu olduğunu düşündüklerinin belirtisi petroglifler oluşturabilmektedir.

Geyik tasvirine göre, geyik heykellerinin yaratıcıları genellikle sonbahar mevsimini seçip, özellikle sonbaharın gündüz ve gecenin eşit zamanında, kendi atalarına bir anıt inşa ettikleri ve büyük kurban töreni gerçekleştirdikleri görülmektedir.

Aynı zamanda Moğollar'ın yaşadığı bölgede kurtlar en güçlü hayvanlardır ve çiftlik hayvanlarına zarar vericidir. Moğollar, yağmur, kar gibi doğanın ve havanın sertliğini, Tanrı'nın sinirlenmesi sonucu olduğunu anlamışlardır. Bu tür iklim olayları sırasında kurtlar hayvanlara daha çok saldırır ve daha çok zarar verir. Bu olay eski göçebelerin inanç düşüncesine göre, kurdun gökler tarafından gönderildiğine ve kurdun melek ya da göksel bir varlık olarak adlandırılmasına sebep olmuştur.

“Moğollar'ın Gizli Tarihi”nin başında belirtildiği gibi Cengiz Han'ın kökünün üst mavi gökten doğmuş bir kurt olması, büyük kralın atasının totem kurdu olduğunu doğrulamaktadır. Moğolistan'daki Eski Bozkır Kavimleri'nin devlet ideolojisi, göksel bir görüşe dayanmaktadır. Kralın gökyüzünden gelmesini ve gökyüzünün oğlu yapmasını sağlayan ana faktör; Türkler, Uygurlar, Vusunlar ve Moğollarla ilişkilendirilen bir kurt toteminin imgesi, kökenleriyle ilgili mitlerin karşılaştırılmasıyla kanıtlanmaktadır. Bu görüş ise çok eski zamanlardan beri eski göçebelerin zihninde oluşan temel bir fikirdir.

Diğer bir deyişle, “Moğollar'ın Gizli Tarihi” nin ilk bölümündeki kurt, bir yandan Cengiz Han'ın üstün soyunu temsil eden bir totem hayvanı, diğer yandan yüksek göklerin izniyle yeryüzüne gönderilen göğün oğlunun suretidir. Bu göçebe Moğollar'ın dünya

görüşünün temel düşüncesi olan Tengrizm kavramına göre gök- koruyucu efendisi ve devlet (kral)- halk düzeni ile toplum ve hükümete sistematik bakış açısının çekirdeği diyebiliriz. Bu aynı zamanda doğal bir bakış açısıyla hayvan ve bitki beslenmesi arasındaki ilişki ile de ilgilidir. Bu çalışmanın sonucunda eski göçebelerin inanç düşüncelerine göre, doğa ve toplum arasındaki en yüksek bağın kurt olduğu sonucuna vardık.

Bozkır kavimlerinin temel geçim kaynağını hayvancılık oluşturmakla birlikte, coğrafya olarak da hayvan yetiştiriciliği açısından uygun ortamlar sunmaktaydı. Hayvanlar içinde özellikle at, eski göçebe Moğollar'ın ve Türkler'in iktisadi, askeri, sosyal hayatlarında tesirini göstermiştir. Arkeolojik kaynaklara bakıldığında, Eski Bozkır Kavimleri'nde yüksek derecedeki devlet görevlileri atlarıyla birlikte defnedilmekteydi. Bu bağlamda, göçebe uygarlığın oluşumunda ve gelişiminde at, tarih boyunca etkisini göstermiştir. At, eski topluluklar arasında iletişimin sağlanmasında da önemli bir araç olarak kullanılmıştır. Özellikle, Çin, Moğol, Türk Devletleri'nin ticaret malzemeleri, atın çeşitli araç gereçlerinden oluşmaktaydı. Eski Türk Devletleri, atları Çin'e vergi ya da hediye olarak verip, karşılığında ipek almaktaydı. Atın sayısı, Eski Bozkır topluluklarında askeri ve siyasi gücün göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Eski Moğol ve Türk Kavimleri'nin iktisadî ve içtimaî hayatlarında atın bu denli etkili kullanılmasının yanı sıra, bu toplumların gündelik hayatında bir parçası haline gelmesi sonuç olarak “atlı kültür” denilen bir sosyal yapının oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Sonuç olarak, eski göçebe kavimlerin genel hayat tarzı, sürekli olarak bir yerden başka bir yere göç etmektir. Buna bağlı olarak göçebe kültür, kendi dünya görüşüne, kültürüne ve benzersiz yaşam biçimine sahip bütün bir dünyadır. Bu göçebe kültürün bir parçası olan inanç sistemi, yüzyıllar içinde göçebe kültürünün etkisiyle zenginleşmiş ve gelişmiş kadim mirasının bir parçası diyebiliriz.

Daha önce belirtildiği gibi, Orta Asya'nın geniş bozkırlarında binlerce yıldır yaşamlarını sürdürmüş göçebe olan, Eski Bozkır Kavimleri arasında doğaya, gökyüzüne, güneşe ve aya tapınma geleneği Eskiçağlar'dan beri yaygınlaşmıştır. Bunun kanıtı olarak, zengin tarihi eserler ve yazılı kaynaklardan başlayarak, Moğolistan'da yapılan arkeolojik kazılar sonucunda keşfedilmiş birçok buluntular mevcuttur.

Paleolitik Dönem'den itibaren gelişmiş olan eski göçebe halkların ilkel düşünce tarzı, XIII. yüzyıla gelindiğinde (Moğol İmparatorluğu döneminde), gökyüzü ibadet düzeyine ulaşmış, hatta en güçlü sosyal ve politik ideoloji, dini bilinç halini oluşturmuştur.





KAYNAKÇA

- Abdulla, K. (1997). *Gizli Dede Korkut*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Afanaev, A. N (1983). *Drevo Jizni*. Moskva.
- Agvaanjamba, S. (2000). *Turiin Tahilgat Darhan Tsaazat Bogd Uul*. Ulaanbaatar.
- Altıntaş, A. (1987). “Eski Türk Kültüründe Hayat Ağacı ve Ölümsüzlük Otu”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 143.
- Alyılmaz, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*. Ankara: Kurmay Yayınevi.
- Amarhuu, O. (2000). *Baigali Orchniig Hamgaalah Zan Zanshil*. Ulaanbaatar.
- Amartuwshin, Ch., Batzorig, O. (2014). Mongol Nutag Dahi Hun Chuluun Hushuunii Sudalgaanii Asuudald, *Studia Archaeologica*, Tomus XXXIY, SHUA.
- Ambrose, G., Haris, P. (2003). *The Fundamentals of Creative Design*. Switzerland: Ava Publishing.
- Anıl, Y. (2002). “İskit Sanatı”, *Türkler*, 4, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Anohin, A. (1940). *Altay Şamanlığına Ait Maddeler* (Çev. A.İnan). Ülkü Dergisi No 15.
- Arıkoğlu, E. (1995). *Tuva’da Şamanizmin Dünü Bugünü*. Ankara: Türk Kültürü Yayınları.
- Ariyasuren, Ç., Nyambuu, H. (1992). *Mongol Yos Zanshliin Tailbar Toli*. Ulaanbaatar.
- Armutak, Altan. (2002). “Doğu ve Batı Mitolojilerinde Hayvan Motifi I”, *İstanbul Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, No.28, 411-427.
- Arslan, S. (2014). “Türklerde Ağaç Kültü ve Hayat Ağacı”. *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, I, 61.
- Aseyev, I. V. (1984). *Koçevniki Zabaikalia v epohu srednevekovia*. Novosibirsk.
- Aslan, Namık. (2010). “Kurt Motifinin Türk Menşee Efsanelerindeki Anlamı Üzerine”. *Milli Folklor*, 22 (87), 72, 87.
- Ata-Malik Juveyni (1988). *Yurtuntsiin Baildan Dagulagchiin Tuuh*. Huh-Hot.
- Aydın, M. (1990). *Şamanizmin Eski Türk Dinî Hayatı İle İlişkisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Badamhatan, S. (2012). *Mongol Ulsiin Ugsaatiin Zui*. Ulaanbaatar: Mon Sudar.
- Badma-Oyu, B. (2011). *Mongolchuudiin Totem Shutleg*. Ulaanbaatar: SH.U.A.
- Bang, W. (1936). *Oğuz Kağan Destanı*. İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Banzarov, D. (1846). *Çernaya Vera İli Şamanstvo u Mongolov*. Kazani.
- Barthold, M. (1947). “Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi” (Çev. A. İnan). *Bellekten*, 11.
- Barthold, V.V. (1966). *K voprosu o pogrebalnih obryadah Turkov i Mongolov- Sochineniya*. Vol. VI, Moskva.
- Barutçu-Özender., Sema, F. (1982). “Eski Türk İnanç Sisteminde Ağaç Kültü”. *Türk Dünyası Araştırmaları*, s.155-162.
- Batsaihan, Z. (2002). *Hunnu*. Ulaanbaatar: SH.U.A.
- Batsuren, B. (2003). *Mongoliin Ertnii Ulsuudiin Nutag Devsger*. Ulaanbaatar: ADMON.
- Battulga, Ts. (1998). “Del Uuliin Baruun Beluunii II, III Bichees”, *SA, Tom. XYIII*, fasc. (9), Ulaanbaatar, 109-115.
- Bayar, D. (2002). *Çingis Haanii Suld Tahilgiin Talaar Uguuleh n*. Ulaanbaatar.
- Bayar. (2012). *Mongoliin Nuuts Towchoon*. Uwur Mongoliin Ardiin Hewlel.
- Bayarsaikhan, J. (2005). *Bugan Chuluun Hushuu*. (The deep stone project), Ulaanbaatar.
- Bayat, F. (2003). *Korkut Ata: Mitolojiden Gerçekliğe Dede Korkut*. Ankara: Karam Yayınları.
- Bayladı, D. (2000). *Efsaneler Dünyasında Anadolu-Anadolu Mitolojisi*. İstanbul: Say Yayınları.
- Bazarragchaa, M. (2001). *Butets Hel Shinjlel*. Ulaanbaatar: SHUA.
- Bazılhan, B. (1984). *Mongol-Kazak Toli*. Moskva: Nauka.
- Belli, O. (2002). *Trabzon'da Türk Bakırcılık Sanatının Tarihsel Gelişimi*. Ankara: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Beydullah, M. (2005). “Taklamakan Çölü'nün Merkezindeki Bilinmeyen Uygur Köyü”. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi*, 132.

- Biçurin N. Y. (1950). “Sobranie svedenii o narodah, obitavşih v Sredney Azii v drevnie vremena”, *Tom, I*, Moskva- Leningrad.
- Bira, Ş. (2011). *Mongoliin Tengeriin Uzel*. Ulaanbaatar: Sodpress.
- Boldbaatar, J., Demberel, S. (2011). *Mongolchuudiin Baigal Orchnoo Hamgaalah Huuli Togtoomjiin Toim*. Ulaanbaatar.
- Boldbaatar, Y. (2004). *Borjigon Ovgiin Neriin Tuhai*. Ulaanbaatar.
- Boldbaatar, Y. (2008). *Mongol Nutag Dahi Ertnii Nuudelchdiin Zadiin Shutleg*. Ulaanbaatar.
- Bonov, A. (1978). *Mitove i legendi za sizvezdiata*. Minsk.
- Boyle, J. A. (1974). *Orta Çağ'da Türk ve Moğol Şamanizmi* (Çev. Orhan Şaik). Türk Folklor Araştırmaları.
- Budegeçi, T. (1995). *Türk Şamanların Dünya Görüşü Hakkında* (Çev. Ekrem Arıkoğlu). Türk Kültürü.
- Bulag, O. (1995). *Mongolchuudiin Galiin Tahilgiin Sudar Orshvoi*. Huh Hot.
- Bum-Ochir, D. (2002). *Munkh Tengeriin Shutleg Tahilga*. Ulaanbaatar.
- Buyanbat, B. (1988). *Mongol Buugiin Shashnii Uchir*. Ulaanbaatar.
- Buyanbat, B. (1988). *Mongol Zan Uliin Murdul*. Huh Hot.
- Caferoğlu, A. (1962). “Türk Onomastiğinde Köpek Kültü”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, II, 10-11.
- Caferoğlu, A. (1964). “Türk Onomastiğinde Ay ve Güneş Unsurları”. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, III, 20-28.
- Chavannes, E. (1906). “Le cycle turc des douze animoux”, *T'oung Pao se'rie*, 2, vol. VII, Leiden, 51-122.
- Çınar, A. (1993). *Türklerde At ve Atçılık*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Çınar, A. (1996). “Türk Mitolojisinde ‘Yer’ in Yaratılışı”. *I. Türk Halk Kültürü Araştırma Sonuçları Sempozyumu Bildirileri*, 2.
- ÇINAR, A. (2012). “Türk Mitolojisinde Kötülük Tanrısı, Erlik’in İnanıştaki Yeri, Tasviri ve Kökeni”. *Simitçay Dergisi*, 2.

- Çirkin, S. (2019). *Güney Sibirya Arkeolojisi ve Şamanizm*. Ankara: Yapı Kredi Yayınları.
- Çobanoğlu, Ö. (1993). “Türk Kültür Tarihinde Su Kültü”, Ankara: *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (44) 361; 288.
- Çoruhlu, Y. (1998). “Kurgan ve Çadır (Yurt)’dan Kümbet ve Türbeye Geçiş”, *Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu*, 47-62.
- Çoruhlu, Y. (2002). “Göktürk Sanatında Dini Nitelikli Heykeller ve Tasvirler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 48, 56.
- Çoruhlu, Y. (2007). *Erken Devir Türk Sanatı*. Ankara: Kabalcı Yayınevi.
- Çoruhlu, Y. (2012). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Çoruhlu, Y. (2014). *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*. Ankara: Kömen Yayınları.
- Çoruhlu, Y. (2016). *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Dalai, Ç. (1992). *Mongoliin Tuuh*. Ulaanbaatar: SH.U.A.
- Dalai, Ç. (1996). *Hamag Mongol Uls*. Ulaanbaatar.
- Damdinsuren, Ts. (2001). *Doloon Uvgun Hemeesh Odnii Sudar Orşiv*. Ulaanbaatar.
- Daoruntibu. (1979). *Secret History of Mongolia*. Huhhot.
- Davaajav, G. (2013). *Mongolchuudiin Tailga Tahilga*. Ulaanbaatar: Soyombo Printing.
- Davaanyam, P. (1998). *Suvargiin Onol*. Ulaanbaatar.
- Devlyet, M. A. (1982). *Petroglifi na koçevoi trope*. Moskva.
- Direnkova, N.P., (1927). (L.P. Potapovla birlikte); “Ozup i Abıl-hozyaystvennie orudiya şortsev Kuznetskoy taygi (İz oblasti pervobitnoy kul’turi turetskih plemen)”, *Kul’tura i pismennost Vostoka*, Baku, III.
- Dikici, M. (2005). *Türklerde İnançlar ve Din*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Dikov, N.N. (1958). *Bronzovii vek Zabaikalia*. Ulan-Ude.
- Divitçioğlu, S. (2000). *Kök Türkler*. Ankara: Yapı Kredi Yayınları.
- Diyarbakirli, N. (1972). *Hun Sanatı*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

- Diyarbakirli, N. (1979). *Orhun'dan Geliyorum*. Ankara: Türk Kültürü Yayınları.
- Dorj Banzarov. (1846). *Hariin Şaşın*. Kazani.
- Dorjsuren, Ts. (1961). "Umard Hunnu", *Studia archaeological*, Tom, I, Fasc. 5. Ulaanbaatar, 20.
- Drury, N. (1996). *Şamanizm-Şamanlığın Öğeleri* (Çev. Erkan Şimşek). İstanbul: Okyanus Yayınları.
- Dulam, S. (1989). *Mongol Domog Zuin Dur*. Ulaanbaatar: Ulsiin Hevleliin Gazar.
- Dulam, S. (1999). *Mongol Belgedel Zui*. Ulaanbaatar.
- Duman, M. (2012). "Bozkurttan Hızır'a Türk Halk Anlatmalarında Kılavuz", *Milli Folklor*, 24 (96), 194.
- Durant, W. (1980). *İslam Medeniyeti* (Çev. Orhan Bahaeddin). İstanbul: Onaltı Kitabevi.
- Durkheim, E. (1932). *Din Hayatının İptidai Şekilleri II* (Çev. Cahit Yalçın). İstanbul: Tanin Matbaası.
- Durkheim, E. (2019). *Elementary Forms Of The Religious Life*. Oxford.
- Durkheim, E. (2014). *Sosyolojik Yötemin Kuralları* (Çev. Özcan Doğan). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Duvarcı, A. (2005). "Türklerde Tabiat Üstü Varlıklar ve Bunlarla İlgili Kabuller, İnanmalar, Uygulamalar". *Bilig Dergisi*, 32.
- Eberhard, W. (1942). *Çin'in Şimal Komşuları* (Çev. Nimet Uluğtuğ), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Eberhard, W. (1943). "Eski Çin Kültürü ve Türkler", *Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, I, 4.
- Eberhard, W. (1947). *Çin Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Elçin, Ş. (1977). "Türk Destan, Masal ve Hikayelerinde Atla İlgili İnanışlar", *Türk Kültürü Dergisi*, 16, 182.
- Eliade, M. (1991). *Kutsal ve Dindışı* (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay). Ankara: Gece Yayınları.
- Eliade, M. (1992). *İmgeler ve Simgeler* (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay). Ankara: Gece Yayınları.

- Eliade, M. (1993). *Mitlerin Özellikleri* (Çev. Sema Rifat). İstanbul: Simavi Yayınları.
- Eliade, M. (1994). *Ebedi Dönüş Mitosu* (Çev. Ümit Altuğ). Ankara: İmge Yayınları.
- Eliade, M. (1999). *Şamanizm* (Çev. İsmet Birkan). Ankara: İmge Yayınları.
- Eliade, M. (2000). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi I* (Çev. Ali Berktaş). İstanbul: Kitabevi.
- Erdenebaatar, D. (2002). “Mongol Ornii Hadnii Zurag dahi Buugiin Durslel”, *Studia Ethnographica*, Tom. Fasc. I, Ulaanbaatar.
- Erdenebaatar, D. (2002). *Mongol Nutag dahi Durvuljin Bulsh, Hirigsuuriin Soyol*. Ulaanbaatar: Soyombo Printing.
- Erdoğan, B. (2007). *Sorularla Türk Mitolojisi*. İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Ergin, M. (1994). *Dede Korkut Kitabı I* (Giriş Metin Faksimile). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergin, M. (1994). *Dede Korkut Kitabı II* (Giriş Metin Faksimile). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergun, M. (2000). “Türk Ağaç Kültü İnancının Dede Korkut Hikayelerindeki Yansımaları”. *Millî Folklor*, 47.
- Ergun, P. (2011). “Alevilik-Bektaşilikteki Hayvan İnancının Mitolojik Kökleri Üzerine”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 60.
- Ertem, R. (1979). *Geyik*. (Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi) İstanbul: Dergah Yayınları.
- Esin, E. (1978). *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Esin, E. (1979). *Türk Kozmolojisi* (İlk Devir Üzerine Araştırmalar). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Esin, E. (2003). *Orta Asyadan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Evans Pritchard, E. E (1965). *Theories of Primitive Religion*. Oxford.
- Evtyuhova, L. A. (1952). *Kamenniye Izvayaniya Yujnoi Sibiri i Mongolii*. MIA.
- Eyüboğlu, İ. Z. (1987). *Anadolu İnançları-Anadolu Mitleri*. İstanbul: Geçit Yayınevi.

- Eyüboğlu, İ. Z. (1998). *Anadolu Mitolojisi*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Frazer, R. (1910). *Totemism and Exogamy*. London.
- Freud, S. (1971). *The Passions of the Mind*. New York: Doubleday.
- Fuad Köprülü, M. (1981). *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Gadamba, Sh. (1990). *Mongoliin Nuuts Tovchoo*. Ulaanbaatar.
- Gabain, V. (1968). “Renklerin Sembolik Anlamları”, *Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 3, 131.
- George Barton. (1940). “The Paleolithic Beginnings of Religion-An Interpretation”, *American Philosophical Society*, Vol. 82, (2), 136.
- Gerasimova, G. M. (1989). *Traditsionnie Verovanie Tibetstov v Kulituvoy Sisteme Lamaizma*. Novosibirsk.
- Giscard, P. H. (2001). *Pratiques funeraires des Xiongnu. Travaux de la mission Archeologiques Francaise en Mongolie realises durant les campagnes de 1998 et 1999 dans la necropole Xiongnu Egiin Gol*. EURASIAT.
- Gongorjav, G. (2005). *Mongolchuudiin Chuluun Uv Soyol*. Ulaanbaatar.
- Gökalp, Z. (1976). *Türk Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gönüllü, A. R. (1990). “Türk İnançlarında Ocak Motifi”, *Millî Kültür Dergisi*, 74.
- Gönüllü, A. R. (1993). “Alanya Halk İnançlarında Su Motifi”, *İçel Kültürü*, 30.
- Gryaznov, M. P. (1976). “Öteki Dünya İçin Hazırlanan Atlar”, *Görüş Dergisi*, (12), 21-22.
- Gumilev, L.N (1994). *Eski Türk Dini*. Ankara: Türk Kültürü Yayınları.
- Gumilev, L.N (2001). *Kavimlerin Türeyişi ve Yeryüzü Üzerindeki Yaşam Bölgeleri* (Çev. Nuri Eyüpoğlu), İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Gündüz, T. (2016). *Oğuz Kağan Destanı*. Ankara: Yeditepe Yayınevi.
- Güngör, G. (1997). *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*. Ankara: Ocak Yayınları.
- Güngör, H. (2007). *Eski Türk Dini*. İstanbul: Diyanet İşleri Bakanlığı Yayınları.

- Haissig, V. (1998). *Mongoliin Şaşın Surtahuun*. Uvur Mongoliin Ardiin Hevlel.
- Hamilton, E. (1997). *Mitologya* (Çev. Ülkü Tamer). İstanbul: Varlık Yayınları.
- Harold Blau. (1964). "Iroquois White Dog Sacrifice: Its Evolution and Symbolism Ethnohistory", Vol. 11, No.2, *Duke University Press*, 97.
- Havaan, D. (1975). *Dornod Mongoliin Hurliin Uy*. Ulaanbaatar: SH.U.A.
- Herodot. (1972). *İstoriya* (perevod G. A. Stratanovskogo). Leningrad: Nauka.
- Herodotos, (1973). *Herodot Tarihi* (Çev. M. Ökmen). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Heyet, C. (1993). *Türklerin Tarih ve Medeniyetine Bir Bakış*. Bakü.
- Hooke, S. H. (1993). *Ortadoğu Mitolojisi* (Çev. Alaeddin Şenel). Ankara: İmge Yayınları.
- İnan, A. (1933). "Al Ruhı Hakkında", *Türk Tarih Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, 1.
- İnan, A. (1934). "Türk Mitolojisinde ve Halk Edebiyatında Kadın", *Türk Yurdu*, (4) 22.
- İnan, A. (1943). "Altay Şamanlığında Eski Unsurlar", *Orhun Dergisi*, 11.
- İnan, A. (1953). "Türk Folklorunda Simurg ve Garuda", *Türk Dil*, (2) 19.
- İnan, A. (1966). "Türk Boylarında Dağ, Ağaç ve Pınar Kültü", Ankara: *Türk Kültürünü Araştırma İnstitüsü*, 272.
- İnan, A. (1966-1969). *Dede Korkut Kitabında Eski İnançlar ve Gelenekler*. Türk Kültürü Araştırmaları, III-IV.
- İnan, A. (1976). *Eski Türk Dini Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- İnan, A. (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İnanç, T. (1969). "Dünya Folklorunda Ay", *Folklor Doğru Dergisi*, 1.
- İndirkaş, Z. (2007). *Türk Mitosları ve Anadolu Efsanelerinin İz sürümü*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Jugder, Ch. (1984). *Mongoliin Gun Uhaanii Hujgliin Toim*. Ulaanbaatar.

- Juraev, M., Nurmuradova, B. (2010). “Özbek Halkbiliminde Kurt Kültüne Ait Halk İnançları”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, No.10, 145-150.
- Kafesoğlu, İ. (1980). *Eski Türk Dini*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1989). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Kalafat, Y. (2007). *Türk Halk İrfanında Kurt*. İstanbul: Lalezar Kitabevi.
- Kalafat, Y. (2012). *Türk Mitolojisinde Kurt*. Ankara: Berikan Yayınları.
- Kalafat, Y.(1990). *Doğu Anadolu’da Eski Türk İnançlarının İzleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Kalenderoğlu, İ. (2006). “Nogay Destanlarında At Motifi”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi*, 21, 102.
- Karadoğan, A. (2003). “Türk Şahıs Adlarında Hayvan Kültü”, *Millî Folklor*, 57.
- Karpini, P. (1987). *Mongold Juulchilsan Temdeglel*. Uur Mongoliin Hewleliin Horoo.
- Kaşgarlı Mahmud. (1985). *Divanü Lügat-it Türk Tercümesi* (Çev. Besim Atalay) I, Ankara: TDK Yayınları.
- Katanov, N. P. (2004). *Türk Kabileleri Arasında*. Ankara: Kömen Yayınevi.
- Katuu, B. (1996). *Mongol Tuulisiin Belgedel*. Ulaanbaatar.
- Kaya, M. (2011). *Mitolojiden Efsaneye Türk Mitolojisinin Türkiye’deki Efsanelerde İzleri*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Kızlasov, L. R. (1964). “O Naznaçenii Drevneturkskih Kamennih İzvayaniy İzobrajayıuşih Ludey”, *Sovetskaya Arheologiya*, Moskva: Akademiya Nauk SSSR, 27-39.
- Kızlasov, L. R. (1992). *Oçerki po İstorii Sibiri i Tsentral’noy Azii*. Krasnoyarsk.
- Klyaştorniy, S. G. (1974). “Hram, İzvayanie Stela v Drevnetyurkskih Tekstah”, *Tyurkologičeskie Sbornik*, Moskva, 238-255.
- Koca, S. (2000). *Türk Kültürünün Temelleri II*. Trabzon.
- Kononov, A. N. (1978). “Sposobii i termini opredeleniya stran sveta u turkskih narodov”, *Turkologičeskie sbornik*. Moskva, 78.
- Konovalov, P.B. (1976). *Hunnu ve Zabaikalye*. Ulan-Ude.

- Korkmaz, E. (2003). *Eski Türk İnançları ve Şamanizm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Özer Matbaası.
- Korkmaz, R. (1998). “Dede Korkut Hikayelerindeki Su Kültürünün Mitik Yorumu”, *Türk Kültürü*, 418.
- Köprülü, M. F. (1925). “Eski Türklerde, Dini-Sihri Bir Anane Yat veya Yağmur Taşı”. *Mecmuası*, (4). 1.
- Kradin, N. N. (2001). *Imperia Hunnu*. Moskva: Tsentr Intagratsia.
- Kramer, S. N. (2002). *Tarih Sümer’de Başlar*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Ksenofontov, G.V. (2011). *Yakut Şamanlığı* (Çev. Atilla Bağcı), Konya: Kömen Kitabevi.
- Kubarev, V. D. (1984). *Drevnetyurkskie Izvayaniya Altaya*. Novosibirsk.
- Lattimore, O. (1962). *Inner Asian Frontiers of China*. Boston: Beacon Press.
- Lehmann, Arthur C ve James, E. Myers. (2001). *Magic, Witchcraft and Religion: An Anthropological study of the supernatural*. Calif: Mayfield Pub.
- Levi-Strauss, C. (1986). *Mit ve Anlam* (Çev. Şen Süer-Selahattın Erkanlı), İstanbul.
- Lhagvasuren, H. (1998). *Mongol Ulsiin Tovch Tuuh*. Ulaanbaatar.
- Li Zi Tsian. (1993). *Çançuun Bombiin Barunş Zorchson Temdeglel*. Uur Mongol.
- Liu Mau Tsai. (2006). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri* (Çev. Ersel Kayaoğlu - Deniz Banoğlu). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Lonjid, Z. (1962). *Sonom Gavjiin Temdeglel* (1961-1971 Özel Arşivi), Ulaanbaatar.
- Lonjid, Z. (2010). “Mongolchuudiin Ulaamlalt Zan Uil ba Nohoi”, *Mongol Solongosiin Hamtarsan Erdem Shinjilgee*, Ulaanbaatar.
- Lu. Altan Tovch. (1990). Ulaanbaatar.
- Maidar, D. (1976). *Ger: Oron Suutsnii Tuuh Toim*. Ulaanbaatar: Ulsiin Hevleliin Gazar.
- Malov, S. E. (1947). *Şamanskii Kameni “Yada” u Turkov Zapadnogo Kitaiia*. Kazani.
- Malov, S. E. (1952). *Yeniseyskaia Pismennost Turkov*. Moskva-Leningrad.

- Malov, S. E. (1959). *Pamyatniki drevnturkskoi Pismennost Mongolii ve Kirgizi*. Moskva-Leningrad.
- Manjigeev, I. A. (1978). *Buryatskie Şamanistiçeskie i Doşamanistiçeskie Termini*. Moskva.
- Mansan, D. (1990). *Mongol Buu Murgul*. Huh Hot.
- Menes, G. (1992). “O vozmojnosty territoryalno hronologicheskoy etapa etnogeneza Mongolskoy etnokulturnoy obshnosti”, *Studia Historica*, Tom. XXVI, Fasc. VI, UB, 87, 92.
- Menes, G., Badma-Oyu, B. (2004). “Otrajenie kulita sobaki v hozyaistvennoi deyatelnosti mongoloyaziçnih narodov kontsa XIX-naçala XX vekov”, *Studia Historica*, Tom. XXXI, Fasc. XI, Ulaanbaatar.
- Mihaylov, T. M. (1980). *Iz istorii Buryatskogo Şamanizma*. Novosibirsk.
- Mirça Eliade. (1987). *Kosmos i Istoria*. Moskva: Progress.
- Moğolların Gizli Tarihi* (1989). (Çev. Ahmet Temir). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mollova, M. (1999). “Kün-Ay Kültü ve Türk Bayrağı ve Armasında Ay ile Yıldız”, *Türk Kültürü*, 431.
- Mongol Ulsiin Tuuh*. (1966). Ulaanbaatar: SH.U.A.
- Mongoliin Baruun Hoid Aimgiin Hadnii Zurag*. (2009). Mongol Ulsiin Shinjleh Uhaanii Arheologiin Hureelen Hamtiin Buteel. Seoul.
- Mutlu, B. (1965). *Efsanelerin İzinde*. İstanbul: Devlet Güzel Sanatlar.
- Nadelyaev, V. M. (1968). *Drevneturkskii Slovari*. Leningrad.
- Namık, A. (2010). “Kurt Motifinin Türk Menşe Efsanelerindeki Anlamı Üzerine”, *Milli Folklor*, No 22, 72-77.
- Namnandorj, O. (1989). *Od Garigiin Ners*. Ulaanbaatar.
- Nemeth, G. (1940). “Türklüğün Eski Tarihi”, *Ülkü Dergisi*, 88.
- Nicholas David and Carol Kramer. (2006). *Ethnoarchaeology in Action*. Cambridge University Press.
- Nişan Saman-i Bidhe* (Mançuca Kaynakları).(2009). Ulaanbaatar.

- Novogorodova, E. A. (1984). *Mir Petroglifov Mongolii*. Novosibirsk.
- Noyan, B. (1971). “Bektaşilikte ve Şamanizmle İlgili Bazı Konular”, *Türk Folklor Araştırmaları*, (13), 258.
- Nyambuu, H. (1990). *Mongolchuudiin Tseerleh Yosnii Huraangui Toli*. Ulaanbaatar: Ardiin Tsergiin Hevlel.
- Ocak, A. Y. (1983). *Bektaş Menkıbelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri*. İstanbul: Enderun Yayınları.
- Ocak, A. Y. (2000). *Alevi ve Bektaş İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ochir, A., Dalai, Ç. (2004). *Mongol Ulsiin Tuuh I*. Ulaanbaatar: SH.U.A.
- Okladnikov, A. P. (1976). *Istoriya i Kultura Buryatii. Buryatskoye Knijnoye Izdatelstvo*. Ulan-Ude.
- Okladnikov, A. P. (1978). *Iz oblasti duhovnoi kulturi Neolitičeskih plemen dolini Kerulena: Ritualniye Jahoroneniye ostatkov jivotnih*. Novosibirsk.
- Okladnikov, A. P., Lariçev, V.Y., Dorj, D. (1968). *Novie Materialii po Neolitu Vostočnoi Mongolii*. Novosibirsk.
- Okladnikova, E. A. (1984). *Petroglify sredney Katuni*. Novosibirsk: Nauka.
- Onat, A., Sema, O., Konuralp, E. (2004). *Han Hanedanlığı Tarihi-Hsiung-nu (Hun) Monografisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Oral, E. (2018). “Hunlarda Hayvan Üslubu”, *Social Sciences Studies Journal*, No 487, 1056.
- Ovchinnikova, Bronislava, B. (1992). *Sayan-Altay Halklarının Geleneğindeki Çitler, Antik Çağ’dan Orta Çağ’a Kuzey Avrasya*. Petersburg,
- Ozan, M. (2011). “Türklerde Ateş Kültü ve Yeni Gün Anlayışı”, *Kültür Evreni Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 9.
- Ozan, M. (2015). “Dünden Bugüne Türk Halk Kültüründe Kara İyeler”, *Kültür Evreni Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 23.
- Ögel, B. (1948). “Türk Efsaneleri Üzerinde İncelemeler: Uygurların Menşei Meselesi”, *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, (6) 1-2.
- Ögel, B. (1971). *Türk Mitolojisi I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Ögel, B. (1971). *Türk Mitolojisi II*. (Kaynaklar ve Açıklamalarıyla Destanlar). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (1991). *Türk Kültür Tarihine Giriş*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Öncül, K. (2005). “Elazığ’da Yaşayan Bir Yer Su Kültü”, *Millî Folklor*, 66.
- Örnek, S. V. (1962). “İlkelerde Dinsel Temel Kavramlara Genel Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, (20), 3-4.
- Örnek, V. S. (1964). *Yüz Soruda İlkelerde Büyü ve Din*. İstanbul: Gerçek Yayınları.
- Örnek, V. S. (1971). *Din, Büyü, Sanat, Efsane*. İstanbul: Gerçek Yayınları.
- Özarslan, M. (1994). “Mitoloji Üzerine Araştırmalar”, *Millî Folklor*, (3), 24.
- Özmen, M. (1967). “Yaradılış ve Türeyiş”, *Emre Dergisi*, 33.
- Öztekin, Ö. (2013). “Ağaç Kültünün Görsel Şiirdeki Figüratif Anlamı”, *Millî Folklor*, 98.
- Perlee, H. (1959). *Hyatan, Tednii Mongolchuudtai Holbogdoh ni*. Ulaanbaatar.
- Perlee, H. (1961). *Mongolchuudiin Ert Dundad Uyiin Hot Suurinii Tovchoon*. Ulaanbaatar: SH.U.A.
- Perrin, M. (2001). *Şamanizm* (Çev. Bülent Arıbaş). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Petekçi, A. (1953). “Bozkır’da Bazı Halk Tedavileri”, *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*, (2), 48.
- Peter B. Golden. (2016). *Türk Halkları Tarihine Giriş*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Plano Karpini, D. (2006). *Mongolchuudiin Tuuh*. Ulaanbaatar: Interpress.
- Potantin, G. N. (1883). *Oçerki Severo-Zapadnoi Mongolii*. Moskva.
- Potapov, L. P. (1958). “Volk vı Starinnıh Narodnıh Poverıyah i Primetah Uzbekov”. *Kratkiye soobşeniya İnstituta etnografii AN SSSR*, XXX, Moskva, 137.
- Potapov, L. P. (2012). *Altay Şamanizmi* (Çev. Metin Ergun). Konya: Kömen Yayınları.
- Purew, O. (1999). *Mongol Buugiin Shashin*. Ulaanbaatar: Admon.
- Rachewiltz, I. (1971). *Papal envoys to the great khans*. London: Faber and Faber Ltd.

- Radloff, W. (1976). *Sibirya'dan Seçmeler* (Çev. A.Temir). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Rostovtzeff, W. (1923). *Central Asia and The Animal Style*. Skythica I, Prague.
- Roux, J. P. (1994). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini* (Çev. Aykut Kazancıgil). İstanbul: İşaret Yayınları.
- Roux, J. P. (1999). *Altay Türklerinde Ölüm* (Çev. Aykut Kazancıgil). İstanbul: KabalcıYayınları.
- Roux, J. P. (2005). *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar* (Çev. Lale Arslan Özcan). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Roux, J. P. (2006). *Orta Asya Tarih ve Uygarlık* (Çev. Lale Arslan Özcan), Ankara: Kabalcı Yayınları.
- Roux, J. P. (2007). *Türklerin Tarihi*. Ankara: Kabalcı Yayınları.
- Roux, J. P. (2011). *Eski Türk Mitolojisi* (Çev. Musa Yaşar Sağlam). Ankara: Bilgesu.
- Rudenko, S. I. (1955). *Istoriko- etnografiçeskie oçerki*. Moskva: Izd-vo Akademii Nauk.
- Rudenko, S. İ. (1962). *Kul'tura khunnov I noinulinskie kurgany*. Moskva-Leningrad.
- Rudenko, S. J.(1958). *The Mythological Eagle the Gryphan the Winged Lion and the Wolf in the Art of Nothern Nomads*. Artibus Asial XXI.
- Sainjargal, M. (2001). *Mongol Tahilga*. Huh Hot.
- Sakaoğlu, S. (1980). *Anadolu Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Sakaoğlu, S., Türkan, K. (2019). “Efsanelerden Masallara Uzanan Taş Kesilme Motifinin Anadolu ve Azerbaycan Masallarına Yansımaları”, *Türkbilig*, No.38, 178.
- Saruulbuyan, J. (2000). *Han Hentii Uuliin Tengeriin Tailga*. Ulaanbaatar.
- Schmidt, W. (1966). “Eski Türklerin Dini” (Çev. S. Buluç). *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 13.
- Semeinaya, (1980). *Semeinaya obryadnost narodov Sibiri*. Moskva.
- Ser-Odjav, N. (1970). *Ertnii Tureguud (YI-YIII)*. Ulaanbaatar: SH.U.A.

- Sertkaya, O. F. (1995). *Eski Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*. İstanbul: Türk Milli Kültürü.
- Sever, M. (1999). “Türk Mitolojisinde Kuşlar”, *Millî Folklor*, 42.
- Sima Qian. (1993). *Qin Dynasty: Records of the Grand Historian*. translated by Burton Watson, Columbia University Press.
- Sorokin, S. S. (1987). *K voprosu o tolkovanii vnekurgannykh pamiatnikov*. Arkheologičeskiye soobshchenia Gos. Ermitazha.
- Sukhbaatar, G. (1980). *Mongolchuudiin Ertnii Uvug*. Ulaanbaatar: SH.U.A.
- Sukhbaatar, G. (1995). *Mongol Nirun Uls*. Ulaanbaatar: SH.U.A.
- Sukhbaatar, G. (2000). *Mongoliin Ertnii Tuuh Sudlal II*. Ulaanbaatar: Bembi San.
- Sukhbaatar, O. (2001). *Mongoliin Gazar Usnii Neriin Domog*. Ulaanbaatar.
- Sukhbaatar, O. (2001). *Mongoliin Tahilgat Uul Usnii Sudar Orshvoi*. Ulaanbaatar: Hel Zohioliin Hureelen.
- Sumiya, B. (1999). *Mongoliin Soyliin Tuuh*. Ulaanbaatar: ADMON.
- Sumiyabaatar, B. (1990). *Mongoliin Nuuts Tovchoo*. (Moğolların Gizli Tarihi Transkripsiyon) Ulaanbaatar.
- Surbadrah, (1988). *Mongol Undestnii Uusel*. Uvur Mongol.
- Sümer, F. (1984). “Eski Türklerde İsim Koyma Geleneklerinden: Atsız”, *Milli Kültür Dergisi*, 47.
- Şaralday Hereed. (1999). *Chingis Khaanii Ongon Şuteenii Tahil Tailga*. Ulaanbaatar.
- Şeglov, P.V. (1986). *Otrajennie v nebe mifi zemli*. Moskva.
- Şener, C. (2000). *Şamanizm* (Türklerin İslamiyet’ten Önceki Dini). İstanbul: Ant Yayınları.
- Şeşen, R. (1975). *İbn Fadlan Seyahatnamesi*. İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Şirin, H. (2010). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Sözvarlığı İncelemesi*. Konya: Kömen Yayınları.
- Taner, N. (1984). “Ağrı’da Tarla Sulama ve Ekin Biçmeye İlişkin İnanmalar ve Büyüsel İşlemler”, *Halk Kültürü Dergisi*, 3.

- Tanyu, H. (1980). *İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*. Ankara: Türk Kültür Yayınları.
- Tarhan, M. T. (1969). “İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri”, *Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 23, 145-170.
- Taskin, V.S. (1984). *Materiali Po İstorii Drevnih Koşevih narodov Gruppi Dunhu*. Moskva.
- Taş, İ. (2011). *Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji*. Konya: Kömen Yayınları.
- Temir, A. (1995). *Moğolların Gizli Tarihi*. Ankara Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Teoman, Z. (1952). “Bozkurt Efsanesinin Anadolu’daki İzleri”, *Türk Folklor Araştırmaları*, 33.
- Tokarev, S. A. (2006). “*Dünya Halklarının Dinler Tarihi*” (Çev. Rauf Aksungur). İstanbul: Ozan Yayıncılık.
- Toporkova, L.B.(1991). *O vozmojnosti ispolzovaniya ostatkov pogrebalnoi trizni dlya opredeleniya sotsialnogo polojeniya pogrebennogo*. Skipo-Sibirskii Mir.
- Tsendeehuu, Ts. (2001). *Mongolchuudiin Baigali Hamgaalah Yos Zanshil, Ulamjlal*. Ulaanbaatar.
- Tserensodnom, D. (1989). *Mongol Ardiin Domog Ulger*. Ulaanbaatar.
- Tseveendorj, D. (1985). *Nowiye danniyе po arheology Hunnu* (po materialam raskopok 1972-1977 gg), *Drevniye kultury Mongolii*. Nowosibirsk.
- Tseveendorj, D. (1992). “Arheologiin Sudlal”. *Studia Archaeologica Instituti*, Tomus №13, Ulaanbaatar, 14.
- Tseveendorj, D. (1999). *Mongoliin Ertnii Urlagiin Tuuh*. Ulaanbaatar: SH.U.A.
- Tseveendorj, D. (2000). “Baga Gazriin Chuluu”, *SA*, Tom. 20, fasc. 5, Ulaanbaatar, 43.
- Tseveendorj, D. (2002). *Mongoliin Tuuh I*. Ulaanbaatar: SH.U.A.
- Tseveendorj, D. (2007). *Çandmanii Soyol*. Ulaanbaatar.
- Tseveendorj, D., Bayar, D., Tserendagva, Y., Ochirhuyag, Ts. (2002). *Mongoliin Arheologi*. Ulaanbaatar: SH.U.A.
- Tseveendorj, D., Garamjav, D., Gunçinsuren, B., Amartuvşin, Ç. (2010). *Hanbogdiin Hadnii Zurag*. Ulaanbaatar.

- Tsevegmid, D. (1988). *Mongol Ornii Huhtun Amitan*. Ulaanbaatar.
- Tsevel, Y. (1966). *Mongol Helnii Ih Tailbar Toli*. Ulaanbaatar.
- Tufan, G. (2019). *Oğuz Kağan Destanı*. Ankara: Yeditepe Yayınevi.
- Tumur, P., Sodnom, O. (1986). *Uzemchin Buh*. Huh Hot.
- Tuna, E. (2000). *Şamanlık ve Oyunculuk*. İstanbul: Okyanus Yayınları.
- Turan, F. A. (2011). “Orta Asya’dan Anadolu’ya Mitik Yolculukta Tabiat Olayları”, *Millî Folklor Üç Aylık Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, (12). 96.
- Turbat, Ts. (2000). “Serge- Ertnei Nuudelchdiin Orshuulgiin Dursgaliin Negen Chuhal Element”, *SA*, Tom. 12, fasc. 14, Ulaanbaatar, 290-298.
- Turbat, Ts. (2004). *Hunnugiin Jiriin İrgediin Bulsh*. Ulaanbaatar: Soyombo Printing.
- Turbat, Ts., Amartuvshin, Ç., Erdenebat, U. (2003). *Egiin Goliin Sav Nutag Dahi Arheologiin Dursgaluud*. Ulaanbaatar: Soyombo Printing.
- Tüccarbaşıoğlu, F. (1970). “Adet ve İnançlarda Şamanizm Kalıntıları”, *Folklor Doğru Dergisi*, 6.
- Tüccarbaşıoğlu, F. (1999). “Eski Türklerin İnançlarında Tabiat Kültü”, *E.Ü.Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 3.
- Ungerer, F, Schmid. H.J. (2009). *An Introduction to Cognitive Linguistics*. translated by Penglizhen. Fudan University,
- Uraz, M. (1967). *Türk Mitolojisi*. İstanbul: Düşünen Adam Yayınları.
- Ülkütaşır, M. Ş. (1967). “Çevgan ve Gökbörü”, *Türk Kültürü Dergisi*, (5), 57.
- Ünver, A. S. (1953). “Yağmur Taşı Hakkında”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, (4), 7.
- Vasory, I. (2007). *Eski İç Asya’nın Tarihi* (Çev.İsmail Doğan). İstanbul: Ötüken Yayıncılık.
- Viktorova, L. L. (1980). *Mongolii Proishojdenie naroda i istoki kulturii*. Moskva.
- Volkov, V.V. (1967). *Early Iron Age of Northern Mongolia*. Ulaanbaatar.
- Volkov, V.V. (1981). *Deer stones of Mongolia*. Ulaanbaatar.

Willins, P. (1984). *Renk Terapisi*. İstanbul: Altın Yayınları.

Yuguşeva, N. (2001). “Altaylarda Kamlık (Şamanizm) İnancı ve Anadolu’daki Yansımaları”, (Akt. Sadık Tural). *Türk Dil ve Edebiyat Dergisi*, 590, 210.

Zeuner, F. (1954). “Domestication of Animals”, Singer, Holmyard ve Hall, der., *A History of Technology I*. Oxford.

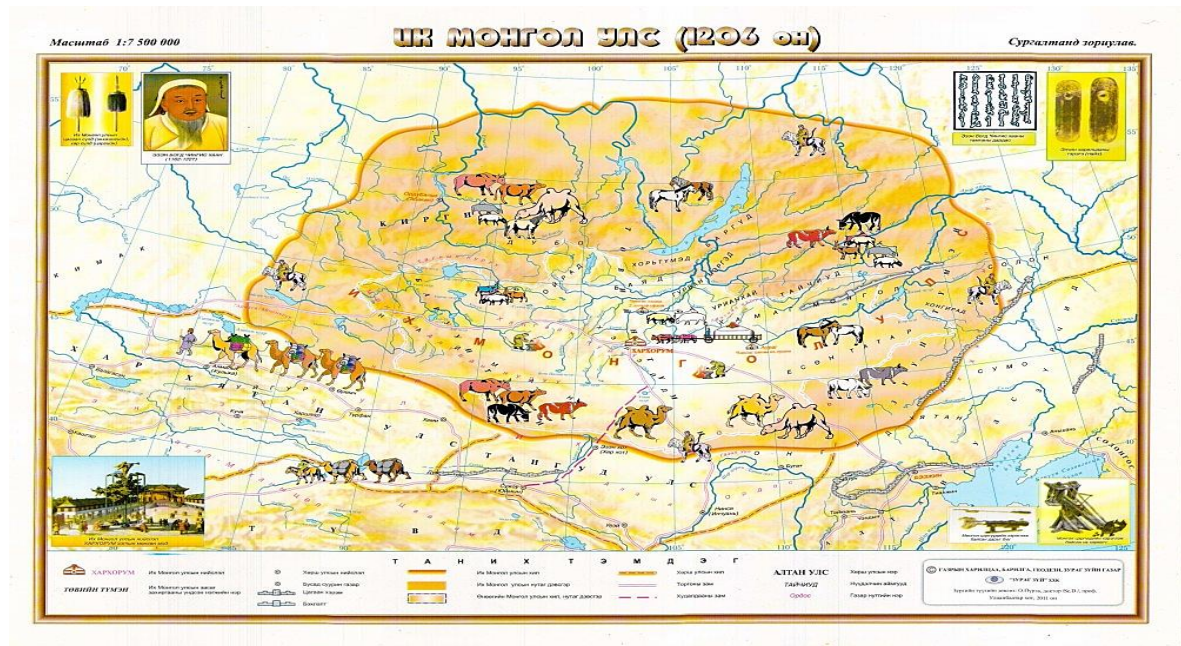
Zolotarev, A. M. (1934). *Perejitki Totemizma u Narodov Sibiri*. Leningrad.

Zuev, Y.A. (2002). *Rannie Turkii: Oçerki İstorii i İdeologii*. Almata.





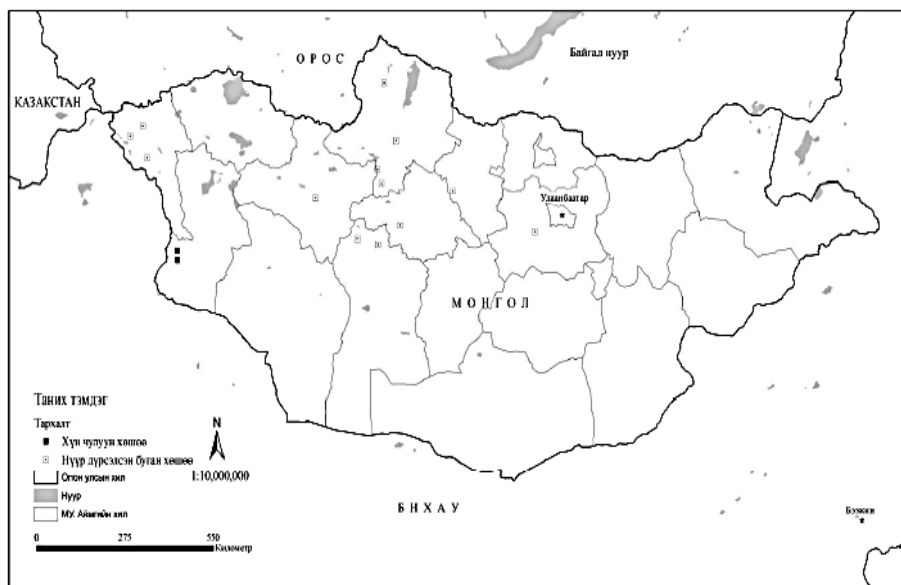
EK-1. Haritalar

Büyük Moğol İmparatorluğu Haritası³²Hun İmparatorluğu Haritası³³

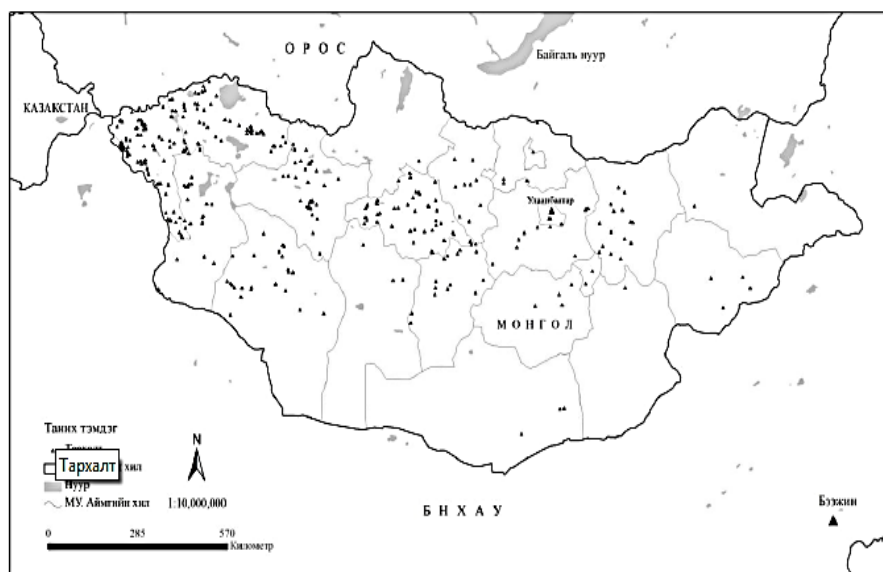
³² <https://gazar.gov.mn/product/post/12>

³³ <https://mn.wikipedia.org/>

EK-1. (devam) Haritalar



Бронз Дөнөмө İnsan Figürlü Таş Heykellerin Yayılма Alanı³⁴

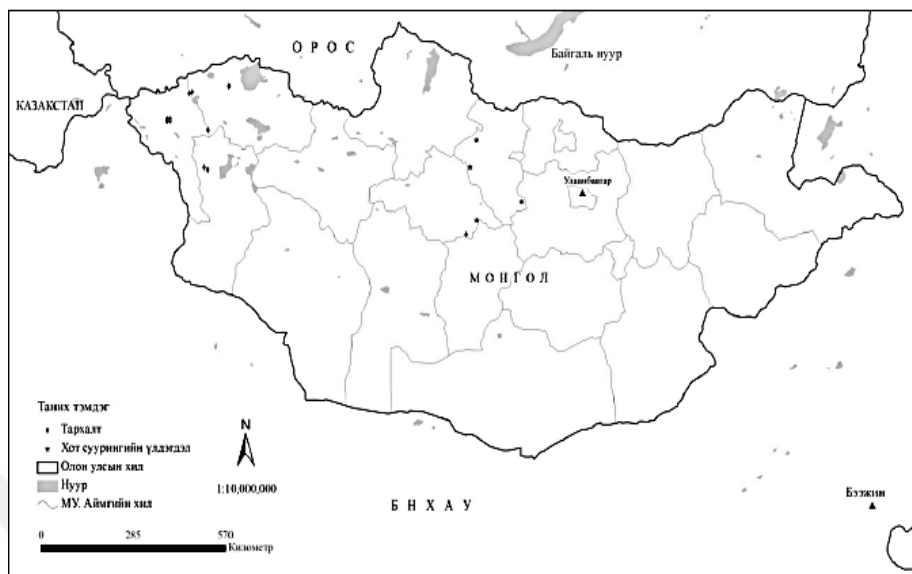


Түрк Дөнөмө İnsan Figürlü Таş Heykellerin Yayılма Alanı³⁵

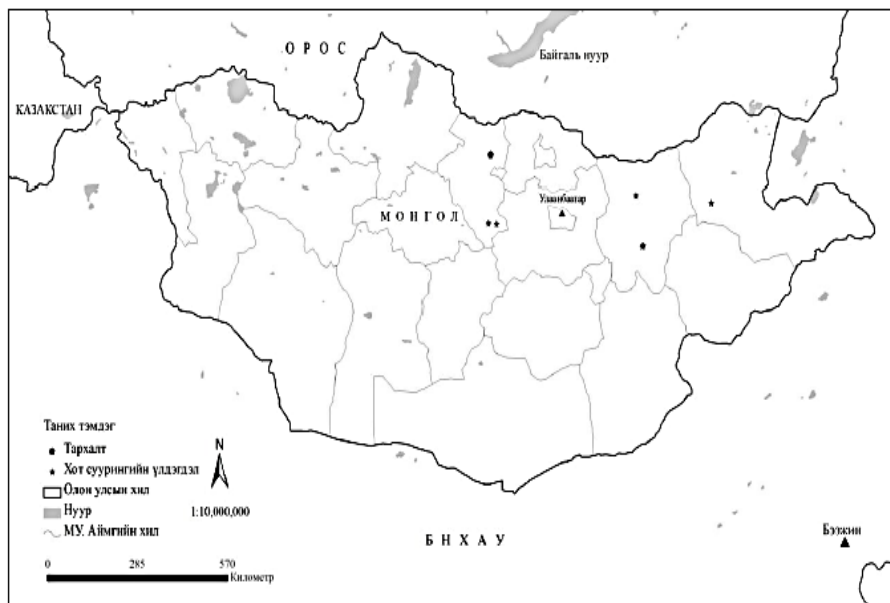
³⁴ Amartuvshin, Ch., Batzorig, O. Mongol Nutag Dahi Hun Chuluun Hushuunii Sudalgaanii Asudald. Studia Archaeologica, Tomus XXXIY, 6.

³⁵ Amartuvshin, 7.

EK-1. (devam) Haritalar



Uyghur Dönemi İnsan Figürlü Taş Heykellerin Yayılma Alanı³⁶

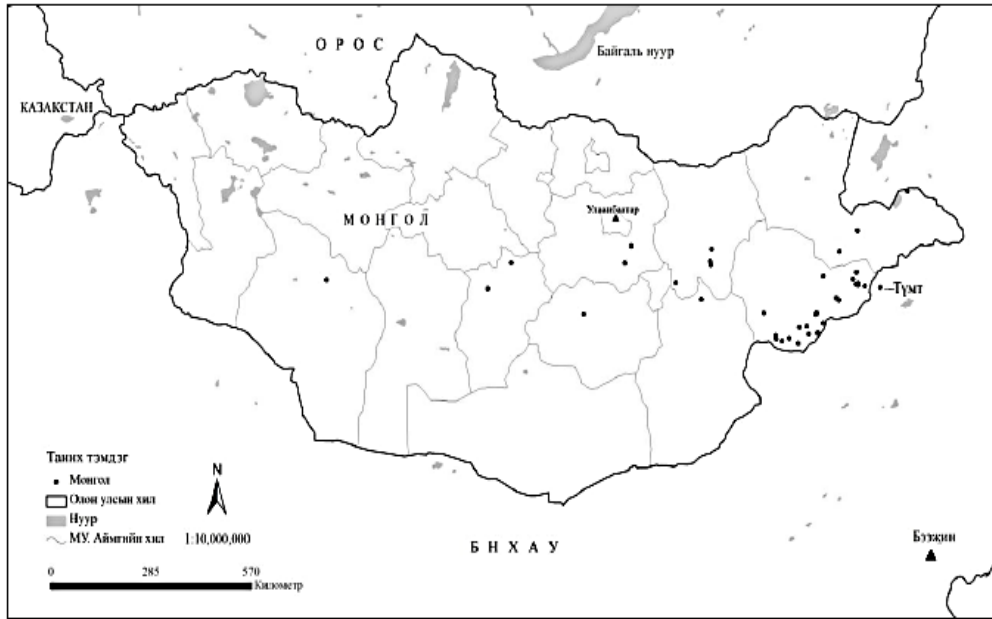


K'itan Dönemi İnsan Figürlü Taş Heykellerin Yayılma Alanı³⁷

³⁶ Amartuvshin, 8.

³⁷ Amartuvshin, 9.

EK-1. (devam) Haritalar



Moğol Dönemi İnsan Figürlü Taş Heykellerin Yayılma Alanı³⁸

³⁸ Amartuvshin, 10.

EK-2. Görseller

Bronz Dönemi Geyik Resimleri³⁹



Gök Türk Dönemi İnsan Tasvirli Taş heykeli⁴⁰

³⁹ Bold, L. Gırvan Mandliin Tureg Biçees. Dorno Dahinii Sudlaliin Asudal, No.1 (19), 1988, 103.

⁴⁰ <https://gogo.mn/>

EK-2. (devam) Görseller



At Kuyruğu Tuğ⁴¹



Taş Yığını⁴²

⁴¹ Nyambuu, H. Mongol Yos Zanshiin Baga Tailbar Toli, Ulaanbaatar, 1990.

⁴² Davaajav, G. Mongolchuudiiin Tailga Tahilga. Ulaanbaatar, 2013.

EK-2. (devam) Görseller



Bogd Han Dağı⁴³

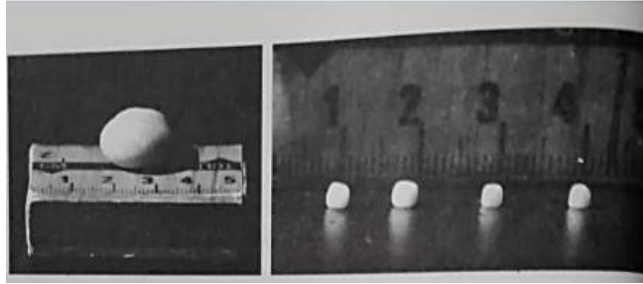


Dağ'a Kurban Sunma Töreni⁴⁴

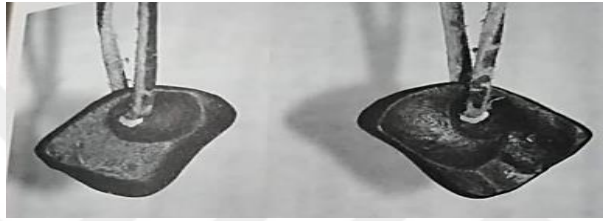
⁴³ www.eagle.mn.

⁴⁴ <https://mongolix.mn/read/post/forbidden-mountain-and-ovoos-part>

EK-2. (devam) Görseller



Sığırın göbeğinden çıkmış Yada Taşları⁴⁵.



Yağmur Taşları⁴⁶



Göçebe halkların açık ocağı⁴⁷

⁴⁵ Boldbaatar. Y. Mongol Nutag Dahi Ertii Nuudelchdiin Zadiin Shutleg. Ulaanbaatar 2008, 36.

⁴⁶ a.g.e. 53.

⁴⁷ Nyambuu. N. Mongolchuudiin Tseerleh Yosnii Huraangui Toli. Ulaanbaatar 1990, 29.



ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : DASHTSEREN, Uuriintuya

Uyruğu : Moğolistan

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet Tarihi
Doktora	Gazi Üniversitesi	2021
Yüksek Lisans	Moğolistan Eğitim Üniversitesi	2008
Lisans	Moğolistan Devlet Üniversitesi	2005

Yabancı Dil

Türkçe, İngilizce

Yayınlar

Kitap

DASHTSEREN, U. (2014). Ertnii Turegiin Huraangui Tuuh (Eski Türklerin Özet Tarihi). Ulaanbaatar

Makale

DASHTSEREN, U. (2014). “Political Relation between Ottoman Empire and Tsarist Russia” (second half of the 19th century), Antoon Mostaert Center For Mongolian Studies, Research Works Volume II (12), Ulaanbaatar, 30-34.

DASHTSEREN, U. (2019). “Economic life of ancient Turks” (VI-VIII century), International annual periodical for Altaic studies, Ulaanbaatar, 228-236.

Bildiriler

DASHTSEREN, U. (2020). “Eski Göçebe Kavimlerinde Ateş Kültü”, Uluslararası VI. Öğrenci Sempozyumu, 5-6 Aralık, UDEF, Sakarya, 317-328.

DASHTSEREN, U. (2021). “Pandemi Sonrası Dünya”, The 7th International Conference on Asian Studies, Ulaanbaatar, 134-141.



GAZİLİ OLMAK AYRICALIKTIR..

